

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

УКРАЇНСЬКА МОВА

НАУКОВО-ТЕОРЕТИЧНИЙ ЖУРНАЛ

2(58) 2016

ЗАСНОВАНИЙ
У ЖОВТНІ 2001 р.

ВИХОДИТЬ
4 РАЗИ НА РІК

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ

Головний редактор

Василь НІМЧУК

**Заступник
головного редактора**

Павло ГРИЦЕНКО

Відповідальний секретар

Оксана ПРИСЯЖНЮК

Петро БІЛОУСЕНКО
Катерина ГЛУХОВЦЕВА
Ірина ГНАТЮК
Ніна ГОРГОЛЮК
Катерина ГОРОДЕНСЬКА
Василь ГРЕЩУК
Андрій ДАНИЛЕНКО
Світлана ЄРМОЛЕНКО
Євгенія КАРПІЛОВСЬКА
Ніна КЛИМЕНКО
Ганна МАРТИНОВА

Віктор МОЙСІЄНКО
Ангеліна ПОНОМАРЕНКО
Іван САБАДОШ
Мар'ян СКАБ
Світлана СОКОЛОВА
Микола СТЕПАНЕНКО
Наталія ХОБЗЕЙ
Фелікс ЧИЖЕВСЬКИЙ
Марія ЧІЖМАРОВА
Микола ШТЕЦЬ
Віктор ШУЛЬГАЧ

Засновники

*Національна академія наук України,
Інститут української мови НАН України*

Видавець

Інститут української мови НАН України

Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації 05.09.2000 р. Перереєстроване 12.01.2007 р. (серія КВ № 12180 — 1064ПР) Міністерством юстиції України.

Включено до Переліку друкованих наукових фахових видань України (наказ МОН України № 528 від 12.05.2015)

Адреса редакції

Україна. 01001, Київ-1, вул. М. Грушевського, 4, к. 706

Електронна пошта: movajournal@ukr.net

Тел.: 278-12-09, 279-18-85

У Києві кореспонденцію, адресовану редакції журналу, можна передавати через експедицію Президії НАН України

*Рекомендувала до друку вчена рада
Інституту української мови НАН України,
протокол № 4 від 17.03.2016 р.*

Редагування

Марії Сулими

Комп'ютерне верстання

Наталії Яременко

Підписано до друку 23.05.16. Формат 70 × 108/16. Папір офс. № 1. Гарн. Newton С. Друк офсетний. Ум. друк. арк. 16,1. Обл.-вид. арк. 14,92. Тираж 310 прим. Зам. 4562.

Оригінал-макет виготовлений та тираж видрукований
Видавничим домом «Академперіодика» НАН України,
01004 Київ, вул. Терещенківська, 4

Свідоцтво про внесення до Державного реєстру суб'єкта
видавничої справи серії ДК № 544 від 27.07.2001 р.

УДК 811.161.2:81'282

Василь Грещук

Прикарпатський національний університет
імені Василя Стефаника, м. Івано-Франківськ

ЧИННИКИ ФОРМУВАННЯ ДІАЛЕКТНОЇ ЛЕКСИКИ

У статті проаналізовано джерела формування діалектної лексики. Встановлено, що основними чинниками, які зумовлюють формування діалектної лексики, є неоднакові географічні місця й умови проживання носіїв мови, зумовлене ними культивування різновидів господарської діяльності, міжмовне контактування, яке спричинює запозичення лексичних одиниць із сусідніх мов, та діалектний словотвір.

Ключові слова: діалектне слово, діалектна лексика, говірка, говір, діалект, запозичення, діалектний словотвір.

Поняття *діалектна лексика* стосується сукупностей різних слів, поширення яких обмежено певною територією. Це може бути група слів якогось діалекту, наприклад, діалектна лексика гуцульського діалекту або пласт слів, функціонування яких територіально обмежено в рамках загальномовного ареалу, наприклад, діалектна лексика, яку становлять діалектні слова різних мовно-територіальних утворень в Україні в межах загальнонаціональної української мови. І в першому, і в другому значеннях діалектна лексика є продуктом тривалого історичного розвитку, складного процесу формування лексико-семантичних ресурсів найменування предметів і явищ навколишньої дійсності.

За своєю структурою діалектна лексика неоднорідна, у ній розрізняють лексичні, або протиставні (співвідносні), та етнографічні, або непротиставні (неспіввідносні), діалектні слова. Діалектні лексичні одиниці, що позначають той самий предмет чи поняття, для вираження яких у загальнонародній мові вживаються назви, утворені від іншої

© В.В. ГРЕЩУК, 2016

основи, називаються *діалектними словами*. Отже, критерієм для виділення цієї групи територіально обмеженої лексики є її семантична тотожність у межах означуваних понять зі словами загальнонаціональної мови і відмінність від них за звуковим складом. Діалектні слова є своєрідними дублетами загальноновживаних слів [11: 184].

Етнографічними діалектними словами, або етнографізмами, називають такі лексичні одиниці, які позначають реалії і поняття матеріальної й духовної культури певної етнографічної групи чи кількох споріднених груп, обмежені ареалом, що приблизно збігається з ареалом діалекту або групи споріднених діалектів. Етнографізми зазвичай не мають лексичних відповідників у загальнонаціональній мові, а означувані ними предмети, явища передаються описово або тими ж словами, що в діалектах [11: 187]. Звідси й інша їхня назва — непротиставні діалектні слова, бо вони не співвідносяться із відповідними словами загальнонаціональної мови.

Важливим завданням дослідження діалектної лексики залишається питання про витоки її становлення. Мета цієї статті — проаналізувати джерела формування української діалектної лексики. Для її досягнення необхідно:

- простежити зв'язок географічних умов проживання із появою діалектних слів в українській мові;
- проаналізувати вплив чинника культивування певних сфер виробничої діяльності на формування діалектної лексики;
- розглянути запозичення як один із засобів поповнення діалектного лексикону;
- з'ясувати роль фонетичних і словотвірних чинників у формуванні діалектної лексики.

Формування діалектної лексики в українській мові зумовлено дією комплексу позамовних та внутрішньомовних чинників. Одним із екстралінгвальних чинників появи діалектної лексики в українській мові є різні географічні умови проживання носіїв мови, які позначаються на їхній життєдіяльності. Географічні об'єкти, важливіші в життєдіяльності людини, в процесі їхньої вербалізації зазнають більшої деталізації, ніж ті самі об'єкти в інших географічних умовах, де вони не такі важливі в житті людей. Для жителів гірської місцевості особливу роль у життєдіяльності відіграють гори, тому, крім загальної назви *гора*, залежно від різних її характеристик (висока, стрімка, ступінь заліснення, з пологими боками і т. ін.) використовують ще низку лексем, семантика яких фіксує вказані особливості, пор.: *кичера* 'гора; стрімка гора, поросла лісом (крім вершини)' [5: 94]; *магура* 'висока відокремлена гора' [14: 236; 16: 25], 'висока стрімка гора' [4: 184], *грунь* 'невеликий пагорб, не покритий лісом' [5: 55], *грегіт* 'кам'яниста гора' [5: 54]; *китиця* 'гора, вершина якої покрита лісом' [5: 94]; *малява* 'мала гора' [3: 331]; *горгани* 'кам'яниста гора; висока гора' [15: 37]; *голиці* 'голі незаліснені горби, гори' [1: 368]; *верх* 'гора' [7: 8].

Для жителів степової зони України такий географічний об'єкт, як гора, трапляється зрідка і не має такого значення в життєдіяльності, як

для горян, тому степовики послуговуються лише номінацією *гора*. Гуцульські назви різновидів гори — *кичера*, *магура*, *грунь*, *грегіт*, *китиця*, *малява*, *горгани*, *голиці* — входять до лексики української мови як слова, функціонування яких обмежено ареалом гірської місцевості, набуваючи статусу діалектних слів.

Натомість для населення степової зони, зокрема побережжя Чорного й Азовського морів, є низка слів, що відбивають особливості місцевого рельєфу і не стосуються гірського ландшафту. Функціонування слів *бабана* 'піщаний острівець на міліні'; *заплеск* 'смуга прибережного піску, змочувана хвилями'; *камка* 'морська трава'; *припай* 'смуга піщаного берега моря над кручею'; *пукал* 'грязь на дні соляних озер' та ін. обмежено побережжям Чорного й Азовського морів. «Досить розгалуженою є в цих говорах місцева система назв вітрів, залежно від їх напрямку, сили, причинно-наслідкових зв'язків з іншими метеорологічними явищами, впливу на господарську діяльність тощо: *верховка*, *горішняк* 'вітер з суші'; *низовка* 'легенький вітер з моря'; *побережняк* 'вітер, що дме вздовж берега'; *полоса* 'раптовий вітер великої сили, що проходить вузькою смугою'; *тишак* 'гарна, тиха погода'; *широкий* 'сильний південний вітер'» [11: 189]. Зазначені слова органічно вливаються в корпус діалектних слів української мови. Оскільки Україна за своїми географічними особливостями розмаїта і кожний регіон має багато таких специфічних реалій, не властивих іншим місцевостям, але які вимагають деталізувальної та конкретизувальної об'єктивності в лексичних одиницях, то неоднакові географічні й природно-кліматичні умови проживання населення слід розглядати як одне з важливих джерел формування діалектної лексики в українській мові.

Із вказаним позамовним чинником формування діалектної лексики в українській мові тісно пов'язаний ще один, який є потужним джерелом поповнення діалектної лексики. Неоднакові географічні умови проживання спричинили в різних регіонах культивування видів виробничої діяльності, які відповідають цим умовам, але не властиві іншим місцевостям. Ті ж гірські умови проживання гуцулів із наявністю високогірних пасовищ і відсутністю місць випасання худоби в низинах спричинились до творення культури відгінного високогірного пастухування, яке в Україні ніде більш не поширене. Формування цього виду виробничої діяльності слугувало каталізатором активних номінаційних процесів для забезпечення найменування реалій, які репрезентують культуру відгінного високогірного пастухування. Деякі з них, зокрема назви загальних, не спеціальних понять, пов'язаних із тваринництвом, відомі в багатьох українських говірках і навіть поширені в літературній мові, проте основний масив назв тварин за різними ознаками, стад тварин, оплат і розрахунків, посуду, продуктів перероблення молока на полонині, хвороб тварин, пастушого календарного циклу, розрізнявальних знаків тощо у функціонуванні обмежено ареалом українських Карпат і стали надбанням діалектної лексики в українській загальнонаціональній мові, наприклад: *арлідун* 'великий дзвінок циліндричної форми, який вішають на шию вівцям',

бабана знев. 'стара вівця чи корова, яка не дає приплоду', *барц* 'оплата молокопродуктами, яку власник полонини отримував від господарів худоби', *бербениця* 'бочка (із двома денцями) для бринзи або молока місткістю близько 30 л; міра ваги, що дорівнює 25-30 кг', *бербеничник* 'шнур, яким бербениці прив'язують до коня', *бесаги* 'два шерстяні або полотняні мішки, з'єднані між собою, які кладуть на коня для перевезення вантажів (зокрема бринзи з полонини в село)', *биреш* 'пастух волів', *біголя* 'корова або вівця в період парування', *бовгар, вакар, гайдей* 'пастух великої рогатої худоби', *ботей* 'отара', *брай* 'палиця із твердої деревини із потовщенням на кінці для розбивання будзів і втрамбовування бринзи в бербеницю', *будз* 'грудка овечого сиру зі свіжого молока; висушений сир (у формі кулі), із якого роблять сир', *вагаш* 'вузька гірська стежка, яку витоптали вівці', *ватаг* 'старший пастух (перев. вівчар) на полонині; пастух, який виготовляє сир на полонині', *ватерник, спузар* 'помічник у колибі пастухів, який підтримує вогонь, варить їсти, заготовляє дрова, носить воду, миє посуд та стежить за порядком на полонині', *ватуля* 'вівця від ½ до одного року; молода вівця, яка ще не котилася', *верклюг* 'спеціальний дерев'яний пристрій для підвішування казана під час виготовлення сиру на полонині', *весноля* 'корова, яка народилася навесні', *вовнана* 'вівця з гарною, густою вовною', *вурда* 'сир, виготовлений у результаті вторинної переробки сироватки', *гусянка* 'спеціально заквашене кип'ячене молоко', *глег* 'речовина, якою заквашують молоко (із висушеного шлунка теляти та сиру, який у ньому утворився)', *давань* 'сіно, яке дають худобі перед доїнням; залишки сіна після годування худоби', *зимарка* 'приміщення для утримування худоби (перев. овець) узимку (на полонині)', *корняла, порняла* 'вечірній випас овець на полонині після доїння', *літнівка, літнярка* 'загін для худоби, який використовують під час літнього полонинського випасу худоби', *міртук* 'дерев'яна палиця із зарубками (1 зарубка — 1 л), якою на полонині міряють молоко під час першого доїння на міру', *наганільник* 'помічник старшого вівчаря, який допомагає пасти овець і наганяє їх для доїння', *обірник* 'розрізювальний знак на вусі вівці; прилад для вибивання обірок', *пастівщина* 'оплата пастухам', *розлучія* 'повернення худоби з полонини; роздавання худоби господарям після літнього випасу на полонині', *стадарка* 'стайня для коней на полонині', *струнка* 'вузький прохід у кошарі, через який по одній женуть овець для доїння; спеціальний загін, приміщення для доїння овець', *теркіла* 'речі, спорядження для пастуха, який іде на полонину; навантажена торба, бесаги, в яких на коні перевозили вантажі на полонину', *урваниця* 'частина овець, яка відбилася від отари', *хибачка* 'запалення вимені вівці або корови', *чубря* 'дерев'яна посудина для годування, напування чи доїння худоби', *штиманя* 'вівця з короткою вовною' та ін. [13]. Це лише деякі з діалектних слів, поява яких зумовлена чинником культивування високогірного відгінного пастухування.

Різновидів господарської діяльності, специфічних лише для певних регіонів, чимало. Кожен із них характеризується своїм лексичним скла-

дом, частина з якого збігається зі словами літературної мови, однак більша частина його становить специфічну професійну лексику, сфера функціонування якої обмежена територією, на якій поширено цей різновид господарської діяльності, входячи окремим пластом в діалектну лексику української мови. Зокрема, в Нижньому Подністров'ї, де річка Дністер, впадаючи в Чорне море, утворює водоймище площею в кількасот квадратних кілометрів, третина населення зайняті «рибальством, що становить основу їх господарської діяльності» [2: 4]. Культивування рибальства в цьому регіоні спричинило появу в українських говірках Нижнього Подністров'я вузькомісцевої діалектної лексики на позначення різних предметів, дій, явищ рибальства, що є складником діалектної лексики в українській мові. Ось лише деякі з таких слів: *ава* збірн. 'маленькі човни, з яких ловлять рибу "авочним" способом', *австріяк* 'бичок, що водиться на дні лиману в болоті', *авчик* 'рибалка, що ловить рибу "авочними" сітками', *блак* 'смола, якою смолять човни, щоб вони не пропускали воду', *бродяк* 'рибальська снасть, виготовлена на зразок невода, але значно менша', *вибіжна* 'місце на березі, куди причалює човен після того, як увесь невід закинуто у воду для рибальства', *густер* 'дрібна риба, здебільшого ласкира', *дуван* 'пай, який рибалка отримує грішми або рибою в залежності від вилову', *згон* 'спад води в лимані, який стався внаслідок того, що північний вітер зігнав велику кількість води з лиману в море', *ігла* 'морська риба, яка має вигляд голки', *катілаж* 'всі необхідні для рибальства снасті та знаряддя в човні', *корінчак* 'бичок, що водиться на дні лиману під корінням дерев та камінням', *линець* 'рак, що линяє весною', *морянка* 'вода темнуватого кольору, яка підійшла до берега з глибини моря', *неводар* 'рибалка, що ловить рибу неводом', *опіканка* 'спечена на жару риба, здебільшого рибець', *прожсон* 'дорога, прорізана серед очерету під берегом, де ставлять сітки у воду в час рибальства "авчиками"', *сабашисть* 'кінчати роботу, здебільшого рибальство чи виготовлення рибальських снастей', *тягулі* 'спосіб ловити рибу сітками з великих човнів', *фатка* 'знаряддя ловити рибу, здебільшого коропа, щуки, взимку', *хохля*, *прогон* 'жердина з прив'язаним до неї канатом невода, яку пропускають від ополонки до ополонки під льодом в час рибальства', *чеп* 'будь-який предмет на дні лиману, за який зачіплюються снасті в час рибальства', *шпач* 'дерев'яний черпак, яким вичерпують воду з човна', *щукулиця* 'молода щука; щучка', *явдошка* 'дрібна риба, що водиться в водах плавнів' та ін. [2].

До таких різновидів господарської діяльності, специфічних тільки для певних регіонів, що стимулюють поповнення складу діалектної лексики української мови, треба зарахувати також лісосплав у гірських районах Карпат, гончарство у різних місцевостях, виноградарство у Причорномор'ї та на Закарпатті, солеваріння на Прикарпатті, чумакування, писанкарство, художні промисли і т.д.

Таким самим джерелом формування діалектної лексики в українській мові є обряди, які в різних місцевостях неоднакові і мають низку своєрідних ознак, що викликають появу багатьох діалектних слів. Однак навіть

якщо якийсь елемент обряду має загальнонародне поширення, його найменування може бути територіально обмеженим, а отже поповнить діалектну лексику. Наприклад, обдаровування молодих скрізь є невід'ємним етапом весільного обряду, проте лише на Гуцульщині він має назву *повниця*. Цим словом у гуцульському говорі позначають ще й атрибут цього дійства — великий різьблений таріль із чаркою горілки (частунок для того, хто дає дарунок). В обрядовій лексиці багато локальних назв.

Серед позамовних чинників формування діалектної лексики варто назвати ще контактування мов на рівні лексики. Багато діалектних слів української мови постало як наслідок контактування української мови з лексичними ресурсами сусідніх мов. Українська мова на заході безпосередньо межує і контактує з польською, словацькою та угорською мовами, на південному заході — з румунською та молдавською, на півдні — з турецькою, на сході — з російською, на півночі — з білоруською мовою. Польсько-українське мовне суміжжя детермінувало велику групу лексичних запозичень з польської мови в українську, і навпаки — з української в польську. Із українського боку реципієнтними є західнополіський, наддністрянський, надсянський, бойківський і закарпатський діалекти. Об'єктом запозичення в українську мову стали польські як літературнонормативні, так і діалектні слова. Більшість із цих запозичень в українській літературній мові мають лексичні нормативні відповідники і тому залишаються діалектними словами одного чи кількох говорів і як такі є феноменом діалектної лексики в українській загальнонаціональній мові. Зокрема, в бойківських говірках засвідчено такі лексичні запозичення з польської мови: *аршинник* 'миш'як', пол. *arszenik*; *багатилька* 'дурниця', пол. *bagatelka*; *бамбетель* 'дерев'яний розсувний диван', пол. *bambetel*; *батяр* 'гульгяй, розпусник', пол. *batiar*; *блендати* 'тинятися, швендяти', пол. *blędzić*; *браньжа* 'компанія, гурт', *знев.* 'банда', пол. *branza*; *вантух* 'нутрощі, тельбухи, черево, шлунок', пол. *wantuch*; *вендзідла* 'вудила', пол. *więdzidło*; *віхтувал* 'харчі', пол. *wiktuały*; *гавран* 'гайворон', пол. *gawron*; *галька* 'нижня спідниця', пол. *halka*; *горсик* 'корсет', пол. *gorset*; *дерга* 'покривало', пол. *dera, derha*; *дубельтовий* 'подвійний', пол. *dubelto-wu*; *єгомосць* 'священник', пол. *jęgomość*; *жеби* 'щоб', пол. *żeby*; *заєдно* 'завжди', пол. *zajedno*; *їмость* 'жінка священника', пол. *jejmość*; *кавція* 'застава', пол. *saucja*; *килавий* 'хворий на грижу', пол. *kiławy*; *ладівник* 'вантажник', пол. *ładownik*; *латити* 'прибивати рейки до кроков', пол. *łacić*; *майзель* 'зубило', пол. *majzel*; *мешкальний* 'житловий', пол. *meszkalny*; *невжиток* 'неврожай', пол. *nieużytek*; *нутерка* 'гайка', пол. *nuterka*; *обісте* 'місце, на якому стоїть садиба', пол. *obejście*; *оногди* 'нешодавно', пол. *onegdaj*; *оферма* 'тюхтій', пол. *oferma*; *паздзірник* 'жовтень', пол. *październik*; *пенцак* 'ячмінна крупа', пол. *peśak*; *разівка* 'грубо змелене борошно', пол. *razówka*; *рогалі* 'вид картоплі', пол. *rogal*; *самохід* 'автомашина', пол. *samochód*; *саркати* 'сердито говорити, кричати, лаяти', пол. *sarkać*; *тайністра* 'торба', пол. *tornister*; *твар* 'обличчя', пол. *twarz*; *убйори* 'одяг', пол. *ubior*; *усцівей* 'чесний', пол. *uczciwy*; *файтурка* 'мисочка', пол. *fajfura*;

фаціят ‘частина фасаду над стелею між кроквами’, пол. *facjata*; *худобний* ‘бідний, убогий’, пол. *chudobny*; *цаль* ‘дуюм’, пол. *sal*; *ціхо* ‘тихо’, пол. *ciho*; *чкєвко* ‘лампове скло’, пол. *szkiełko*; *шкарадний* ‘гидкий’, пол. *szkaradny*; *юж* ‘вже’, пол. *już*; *яфора* ‘чорниця’, пол. *jafer* та ін. [8]. Більшість із вказаних полонізмів, зрідка в трохи видозміненому фонетичному оформленні чи з подібним значенням, зафіксовані й у наддністрянському говорі, пор.: *бамбетиль*, *бамбетля*, *батяр*, *блендати*, *веньдзідло*, *віхтувати*, *вобісце*, *воферма*, *горсик*, *дерга*, *дубельтовий*, *жиби*, *заєдно*, *латити*, *майзиль*, *невжиток* (зі знач. *пустир*), *пазьдєрник*, *пинцак*, *разівка*, *рогалька*, *твар*, *шкєвко*, *шкарадь* (у знач. *незугарна людина*), *яфора*, *яфира* [12]. Водночас у наддністрянських говірках трапляються й такі запозичення з польської мови, яких у бойківському говорі не засвідчено, пор. *брусквина* ‘персик’, пол. *brzoskwina*; *ведлук* ‘шодо; порівняно із чим-небудь’, пол. *według*; *векір* ‘ятір на рибу’, пол. *wiecier*; *вінкіль* ‘косинець для вимірювання прямих кутів’, пол. *winkel*; *вурвитіль* ‘бешкетник, розбишака’, пол. *urwiciel*; *грисік* ‘манна крупа’, пол. *grysik*; *гальоп* ‘швидко’, пол. *galop*; *гемба* ‘губа’, пол. *geba*; *зелемозина* ‘чистотіл’, пол. *zimozioł*; *зух* ‘відчайдух, сміливець’, пол. *zuch*; *зуховатий* ‘відважний, сміливий’, пол. *zuchowaty*; *конфітура* ‘варення’, пол. *konfitura*; *лягоміна* ‘делікатес’, пол. *legumina*; *пальцуфки* ‘босоніжки’, пол. *palcówku*; *румбамбар* ‘ревінь’, пол. *gabarbar*, *gumbambarum*; *цуговий* ‘швидкий’, пол. *sigowy*; *ясик*, *ясік* ‘мала подушка, подушечка’, пол. *jasiek* і т. д. [12].

Гуцульський діалект, що межує з румунською мовою, має багато запозичень із неї, пор.: *бануш* ‘густа страва з кукурудзяної муки, зварена на сметані’, рум. *balmos*; *баталів*, *бателев* ‘дерев’яна посудина для збивання масла’, ‘пристрій для биття конопель’, рум. *bătălău*; *бербениці* ‘дерев’яна посудина видовженої форми з двома днами для зберігання продуктів; одиниця виміру місткістю 25-30 кг’, рум. *berbeniță*; *берфела* ‘дерев’яний пристрій, на якому вішають котел над вогнищем на полонині’, рум. *bea-fele*; *бесаги* ‘дві торби, з’єднані одним полотнищем, що їх носять перекинутими через плече’, рум. *deságă*; *бетега* ‘хвороба, неміч’, рум. *beteág*; *бешига* ‘рожисте запалення, бешиха’, рум. *beșiça*; *бовгар* ‘пастух великої рогатої худоби на полонині’, рум. *boár*; *бокор* ‘пліт, збитий із кругляків, який сплавляють по ріці’, рум. *bokor*; *вурда* ‘сир гіршої якості з вторинної переробки молока’, рум. *úrdă*; *гурман* ‘щільно збита грудка (перев. солі)’, рум. *úrmă*; *гавра* ‘велика яма природного чи штучного походження; вирва, берлога’, рум. *gáuga*; *гражда* ‘гуцульська садиба’, рум. *grajd*; *гушкір* ‘нежить’, рум. *gúșter*; *каруца* ‘віз, перев. на двох колесах (для перевезення гною, глини та ін.)’, рум. *saúță*; *колиба* ‘житло лісорубів, пастухів’, рум. *solíbă*; *кокуц*, *кукуц* ‘спеціальний обрядовий невеликий виріб з тіста’, рум. *so-cúț*; *марфа* ‘товар в магазині’, рум. *márgă*; *мериндя*, *мерендя* ‘приготовлена їжа, провіант’, рум. *merinde*; *оберка*, *обірка* ‘знак на вусі у вівці’, рум. *obársă*; *нізьма* ‘злість’, рум. *rizmă*; *риндза* ‘висушений шлунок теляти чи ягняти, з якого виготовляють речовину для підквашування молока — “глек”’, рум. *riudză*; *рунтати* ‘турбувати, тривожити, рухати, чіпати’, рум. *gon-tăesc*; *симбриля*, *сембрила* ‘заробіток, плата за найману працю; служба у

кого-небудь, наймитування», рум. simbrîe; *табівка, тобівка* 'оздоблена орнаментом невелика шкіряна сумка, яку носять через плече', рум. tabil-să; *токма* 'угода про купівлю-продаж', рум. tósta; *флекев* 'парубок', рум. fle-său та ін. [5]. Низку з цих слів засвідчено й у буковинських говірках, зокрема *бателев, бешига, вурда, гавра, гражда* (з дещо ін. знач.), *колиба* (з дещо ін. знач.), *марфа, оберка, рунтати, токма, флекев* [10].

Процеси запозичення слів із польської, румунської та угорської мов в українську посилило й те, що на західноукраїнських землях ці мови впродовж віків були державними, а українська розвивалася у вкрай несприятливих умовах української бездержавності, тому помітний вплив, особливо польської мови, на українську в ділянці лексики характерний не лише для суміжних говорів, а для всіх діалектів південно-західного наріччя.

Аналогічні процеси простежуються щодо впливу російської мови на суміжні українські говірки, пор. лексичні запозичення з російської мови в українські говірки Луганщини: *аіст* 'лелека', *амлет* 'яешня з борошном і молоком', *бабушка* 'бабуся', *безпокоїть* 'турбувати', *більйо* 'білизна', *болезнь* 'хвороба', *взгляд* 'погляд, зір', *воспитанник* 'вихованець', *голольод* 'оже-ледь', *дікабрь* 'грудень', *довжник* 'боржник', *желання* 'бажання', *жидкость* 'рідина', *занощивий* 'гордовитий, зарозумілий, пихатий', *зритель* 'глядач', *кірасінка* 'гасова лампа', *ковйор* 'килим', *леченіє* 'лікування', *лічно* 'особисто', *медленно* 'повільно', *мусорник* 'смітник', *навредить* 'зашкодити', *настоящий* 'справжній', *оддых* 'відпочинок', *остановка* 'зупинка', *пахарь* 'орач', *передишка* 'те саме, що оддых', *потеря* 'втрата', *родник* 'джерело', *розговор* 'балаканина, розмова', *свадьба* 'весілля', *сідина* 'сивина', *тоска* 'туга, смуток', *трьопка* 'прочухан', *угол* 'ріг (хати)', *ужасний* 'страшний, жахливий', *хвонарь* 'ліхтар, обплетений дротом', *цвіток* 'квітка', *чердак* 'горище', *чолка* 'чубчик', *шутник* 'жартівник, пустун', *щєбьонка* 'щєбінь' та ін. [9].

Отже, мовне суміжжя, контактування української мови з сусідніми мовами є потужним чинником формування діалектного лексикону в українській загальнонародній мові.

Внутрішньомовними чинниками розвитку діалектної лексики єсутні зміни вимови слова під дією діалектних фонетичних закономірностей та наявність у діалектах арсеналу своїх словотворчих ресурсів, яких не знає літературна мова. Діалектні фонетичні риси в багатьох випадках призводять до того, що нормативне слово важко вгадується в діалектному слові, наприклад, у південно-західних говірках поширене слово *герка*, в якому без спеціальних знань про те, що в названих говірках голосний [a] після м'яких приголосних переходить в [e] та що приголосні [д'] [т'] перед голосними переднього ряду [i], [e], [и] переходять у задньоязикові [г'], [к'], важко ідентифікувати з літературнонормативним *дірка*. Без знань про природу протетичних приголосних та сильного укання в подільських говірках української мови важко зрозуміти, що територіально обмежений ареалом подільського говору номен *гулій* є діалектним відповідником нормативного слова *олія*. Таких слів літературної мови, які завдяки дії діалектних фонетичних закономірностей зазнали видозміни

звукового складу і стали надбанням діалектної лексики в українській загальнонаціональній мові, доволі багато, особливо в південно-західних і поліських говірках. Процеси діалектної фонетичної видозміни загальнонародних слів ілюструють у південно-західному наріччі такі слова, як *бес-чісу* (передчасно), *вотава* (отава), *локунь* (окунь), *єблико* (яблуко), *єстріб* (ястріб), *сків* (стіл), *селза* (сльоза), *хирбет* (хребет), *гилтати* (глитати), *котев*, *орев* і т. д., а в поліських говірках — *гукно* (вікно), *вул* (віл), *ягон* (вагон), *агнище* (вогнище), *адкуль* (звідкіля), *альшина* (вільшина), *біцук* (бичок), *дедок* (дідок), *доломина* (домовина), *єжук* (їжак) і т. д.

Одним із найважливіших джерел формування діалектної лексики є діалектний словотвір, наявність у діалектах своїх своєрідних словотворчих ресурсів — дериваційних формантів та твірних основ. Зазвичай словотворчими діалектизмами називають «тотожні з лексико-семантичного погляду афіксальні або складні утворення, які відрізняються співвідносними афіксальними морфемами при спільності твірної основи (*гончар*, *горшчар*, *горшчай*, *горшколад*, *горшколадник*...)» [6: 15-16]. Однак такими дериватами словотвірні діалектизми не вичерпуються. До них належать і ті, твірними для яких є діалектні лексичні одиниці, наприклад, гуцульське слово *ватра* стало твірною базою для низки дериватів: *ватерка* ‘зменш.-пестл. до ватра’, *ватарник* ‘частина стаї на полонині, де розкладають ватру (вогнище)’, *ватренник* ‘приміщення, де постійно горів вогонь’, *ватрище* ‘місце де горів вогонь’, *ватрувати* ‘допомагати ватагові; виконувати підсобні роботи’, *ватрак* ‘помічник ватага’, *заватра* ‘тимчасова будівля для пастухів на полонині’. Усі вони є безсумнівними діалектними дериватами, компонентами діалектної лексики.

Немало діалектних дериватів постало внаслідок реалізації іншої словотвірної мотивації, ніж у літературній мові, під час найменування тієї самої реалії. Наприклад, в українській літературній мові на позначення *орача* мотиваційною ознакою стала дія, що виконується особою, а в деяких південно-західних говірках — знаряддя, за допомогою якого здійснюється ця дія — *плугар*. Такі діалектні словотвірні паралелі, якщо вони не набувають загальномовного поширення, залишаються локальними лексичними одиницями, діалектними словами, пор. *бритвар* — *перукар*; *бджолівник* — *пасічник*; *утиранник* — *рушник*; *рубач* — *дроворуб*; *вєсляр* — *човняр*; *чередар*, *коровар* — *пастух*; *копилиця* — *покритка*; *дарабаш*, *бокораиш*, *кирмач* — *сплавник*, *плотогон*; *ярувати* — *веснувати* і т. д.

Кожен діалект має свій набір словотворчих формантів для реалізації різних словотвірних категорій, більша частина з яких збігається з мовно-нормативними, проте інша, менша частина, виявляє свою специфіку, утворюючи діалектні слова. Зокрема, у південно-західних говорах, як і в літературній мові, для утворення агентивних іменників, поруч з іншими, використовується суфікс *-ар*, однак у діалектах він взаємодіє з низкою твірних основ, з якими він не поєднується в літературній мові, пор. назви осіб відповідно до предмета, що є результатом їхньої дії (*бочарь*, *бочкарь* ‘хто виготовляє бочки’, *бундарь* ‘хто робить бунди’, *гужварь* ‘хто виготовляє

гужівки', *медувникарь* 'хто пече медові тістечка', *веретарь* 'хто робить верети', *дошкарь* 'хто заготовляє дошки для покриття даху', *вінкарь* 'хто сплітає кукурудзу у вінки' та ін.); назви осіб відповідно до знарядь, інструментів, за допомогою яких виконується дія (*дротарь* 'мандрівний ремісник, який лагодить глиняний посуд за допомогою дроту або виготовляє вироби з дроту', *довбнярь* 'хто працює довбнею', *джугасарь* 'хто працює з джугасом — кайлом', *драчарь* 'хто розпилує колоду вздовж драчем — пилою' та ін.); назви осіб відповідно до тварин, яких вони пасуть, доглядають або ловлять (*короварь* 'пастух корів', *воловарь* 'пастух волів', *рибарь* 'рибак', *ялохарь* 'пастух ялових овець чи корів', *баранарь* 'пастух баранів', *янчарь* 'пастух ягнят' та ін.); назви осіб відповідно до місця або приміщень, де вони перебувають чи працюють, або які є їхньої власністю (*склепар(ь)*, *млинар(ь)*, *баняр(ь)* 'робітник бані — солеварні або каменоломні', *гатяр* 'хто відає лісоспавною гаттю — греблею', *клубарь* 'завідувач клубом', *железничарь* 'залізничник', *граничарь* 'прикордонник', *колибарь* 'хто живе в колибі', *грунтарь* 'син, що залишається на господарстві (грунті) батька', *домарь* 'господар, що залишається вдома, а вівці відає на полонину' та ін.); назви осіб відповідно до предметів, які вони обслуговують (*возар(ь)* 'хто їздить на возі', *звіздарь* 'хто ходить колядувати із "звіздою"', *скотарь* 'хто пасе стадо коней', *чередарь* 'хто пасе череду корів', *веснарь* 'хто пасе отару овець, яку випасають на полонині навесні' та ін.); назви осіб відповідно до їхнього нахилу, замилювання, пристрастей (*галушкарь* 'хто любить їсти галушки', *хатарь* 'хто любить ходити по чужих хатах', *жаб'ерь* 'хто любить ловити жаб', *сміхарь* 'хто любить сміятися', *бабахкарь* 'хто часто і багато випиває' та ін.). Такі утворення поширені переважно в закарпатських, бойківських, гуцульських, лемківських та в частині буковинських говірок, а в частині південно-східних говорів, передовсім у говорах ареалу українсько-російського пограниччя, суфікс *-ар* в агентивній функції майже втратив свою продуктивність [6: 66-68]. Дослідниця діалектного словотвору Я.В. Закревська за своїми матеріалами виявила понад 100 агентивних іменників із суфіксом *-ар*, властивих говіркам південно-західного наріччя і не відомих українській літературній мові [Там само].

Валентність інших дериваційних формантів у говорах, як і зазначеного суфікса *-ар*, є одним із внутрішньомовних чинників формування діалектної лексики в українській загальнонаціональній мові.

Отже, формування і розвиток діалектної лексики спричинені комплексом позамовних і внутрішньомовних чинників. Позамовними чинниками становлення діалектного лексикону є неоднакові географічні місця та умови проживання носіїв мови, які відіграють важливу роль у їхній життєдіяльності, і тому вимагають значно більшої деталізації й конкретизації в процесах лексичної об'єктивації сегментів позамовної діяльності, ніж це характерно для інших теренів і умов проживання людей. Такі слова у функціонуванні обмежені певним ареалом, набуваючи діалектного статусу. Ще одним важливим позамовним чинником появи діалектної лексики є культивування певних видів господарської діяльності,

спричиненого різними географічними умовами проживання діалектоносців. Потужним джерелом формування діалектної лексики є також мовні контакти і запозичення слів із сусідніх мов.

Внутрішньомовні чинники розвитку діалектної лексики визначає дія фонетичних діалектних закономірностей, внаслідок чого звукове оформлення низки загальнонаціональних слів робить їх обмеженими певним ареалом і такими, що набувають статусу діалектних, та специфікою діалектного словотвору, наявності в ньому відмінних від літературнонормативних моделей лексичної деривації, особливих різновидів словотвірної мотивації.

1. *Астаф'єва М.* Словник гуцульських говірок Річки та Яворова : у 4-х томах / М. Астаф'єва, Г. Воронич. — Івано-Франківськ : Місто НВ. — Кн. 1: А-Ж. — 2014. — 516 с.
2. *Берлізов А.А.* Лексика рибальства українських говорів Нижнього Подністров'я / А.А. Берлізов. — Чернігів, 1959. — 82 с.
3. *Габорак М.* Назви населених пунктів Івано-Франківщини. Етимологічний словник-довідник / Мирослав Габорак. — Івано-Франківськ : Місто НВ, 2014. — 404 с.
4. *Горбач О.* Південнобуковинська гуцульська говірка с. Бродина, пов. Радівці (Румунія). Словник / О.Горбач // Олекса Горбач. Історія мови. Діалектологія. Лексикологія : Зібрані статті. — Т. 8. — Мюнхен, 1997. — С. 136—238.
5. *Гуцульські говірки.* Короткий словник / Відп. ред. Я. Закревська. — Львів : Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 1997. — 232 с.
6. *Закревська Я.В.* Нариси з діалектного словотвору / Я.В. Закревська. — К. : Наук. думка, 1976. — 164 с.
7. *Личук С.В.* Семантика та структура народних географічних назв Івано-Франківщини: автореф. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.01 — українська мова / С.В. Личук. — Івано-Франківськ, 2015. — 20 с.
8. *Онишкевич М.Й.* Словник бойківських говірок / М.Й. Онишкевич. — К. : Наук. думка, 1984. — частина перша. — 496 с.; частина друга — 516 с.
9. *Сікорська З.С.* Словник діалектної лексики Луганщини / З.С. Сікорська, В.О.Шевцова, Л.І. Шугова. — К. : Шлях, 2002. — 224 с.
10. *Словник буковинських говірок* / За заг. ред. Н.В. Гуйванюк. — Чернівці : Рута, 2005 — 688 с.
11. *Сучасна українська літературна мова.* Лексика і фразеологія. — К. : Наук. думка, 1973. — 440 с.
12. *Шило Г.* Наддністрянський регіональний словник. / Гаврило Шило. — Львів : Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2008. — 288 с.
13. *Ястремська Т.* Традиційне гуцульське пастухування / Тетяна Ястремська. — Львів : Інститут українознавства ім. І.Крип'якевича НАН України, 2008. — 424 с.
14. *Марусенко Т.А.* Матеріали к словарю украинских географических аппелятивов / Т.А. Марусенко // Полесье. — М. : Наука, 1968. — С. 206—255.
15. *Hrabec S.* Nazwy geograficzne Huculszczyzny / S. Hrabec. — Kraków, 1950. — 264 s.
16. *Rudnicki J.* Nazwy geograficzne Wojkowszczyzny / J. Rudnicki. — Lwów, 1939. — 255 s.

Статтю отримано 19.02.2016

Vasyl Greshchuk

Precarpathian Vasyl Stefanyk National University, Ivano-Frankivsk

FACTORS OF DIALECTAL VOCABULARY FORMATION

The article analyzes sources of dialectal vocabulary formation. It states, the main factors, which causes the formation of dialectal vocabulary, are different geographic names and living conditions of speakers, cultivation of varieties of economic activity, interlingual contacts that cause the borrowing of lexical units from neighboring languages and dialectal derivatology.

Key words: *dialectal word, dialectal vocabulary, patois (govirka, govir), dialect, borrowing, dialectal derivatology.*

УДК 8128; 801.612

Галина Кобирина

Інститут української мови НАН України, м. Київ

ПРИЙОМИ Й МЕТОДИ АНАЛІЗУ ПАРОКСИТОНЕЗИ НА ТЛІ ВІЛЬНОГО, РУХОМОГО НАГОЛОСУ В УКРАЇНСЬКИХ ГОВІРКАХ

В українському діалектному просторі парокситоне́за є особливою ознакою лемківських говірок. У статті з'ясовано, що фіксований наголос на другому складі з кінця слова в окремих словах, граматичних формах функціонує й в українських говірках південно-східного, північного, південно-західного наріч. Окреслено проблеми, які постають у дослідженні парокситоне́зи на тлі вільного, рухомого наголосу в українських говірках. Зокрема, що вважати парокситоне́зою; чи будь-яка реалізація наголосу на другому складі з кінця слова — це парокситоне́за; який аспект у дослідженні брати до уваги — фонетичний чи морфологічний; на скільки український наголос є рухомий? Визначено критерії для з'ясування питання: «Чи явище парокситоне́зи на тлі вільного, рухомого наголосу є стабільним, чи занепадає в українському мовному просторі?»; запропоновано прийоми й методи дослідження парокситоне́зи на тлі вільного, рухомого наголосу в українських говірках; удокладнено визначення парокситонного наголошення — фіксований наголос на другому складі з кінця слова, який може функціонувати як постійна парокситоне́за та парокситоне́за на тлі вільного рухомого наголосу.

Ключові слова: рухомий / фіксований наголос, парокситоне́за, фонетичний / морфологічний аспект дослідження, склад, говірка, діалектний простір.

Парокситонний, або наголос на пенультимі, парокситоне́за — це фіксований на другому складі з кінця слова наголос, напр.: *ба́л'он* 'м'яч', *во́да*, *ко́за*, *професо́ри*, *мо́рос* 'мороз', *ру́бцак* 'ранець', *піціго́рний* 'цікавий, симпатичний'. Такий тип наголосу протиставляється вільному наголосу, який може стояти на будь-якому складі чи морфемі, власливий східнослов'янським, південнослов'янським, а також романським мовам (іспанській, португальській, румунській та ін.), санскритській, литовській [11: 8].

© Г.С. КОБИРИНКА, 2016

Парокситонеза властива польській мові (крім кашубських говірок, у яких наголос вільний, рухомий); північноморавським говіркам чеської мови (сілезькі діалекти), східнославацьким говіркам.

Фіксований наголос на другому складі з кінця є особливою ознакою лемківських чи західнокарпатських, говірок української мови (за винятком східних говірок з рухомим динамічним наголосом), які функціонують в західних районах Закарпатської області, Східнославацькому краї (Словаччина), Жешувському воєводстві (Польща)¹.

Водночас парокситонеза в окремих словах, граматичних формах на тлі вільного словесного наголосу властива й іншим українським говіркам південно-східного, північного, південно-західного наріч, напр.: *бу́ло*, *во́джу* (*во́дю*), *зе́рно*, *злиднóта*, *йдéмо*, *красі́ли*, *мо́го*, *на́йме*, *не́сла*, *не́су*, *тво́го* (середньонадніпряньські); *жайворóнок*, *на́йде*, *це́бер*; (слобожанські); *взя́ли*, *мо́го*, *тво́го* (степові); *вéзти*, *войа́ки*, *завéзти*, *не́сти* (середньополіські); *бе́руть*, *не́суть*, *палу́за* 'різка', *писа́нка* (західнополіські); *кочéрга*, *тру́на* (наддністрянські); *бархітовий* 'байковий', *фляка́вка* 'негода', *шалино́вий* 'шерстяний' (буковинські); *вхо́пиу*, *зач'у́*, *роду́* (гуцульські); *гора*, *ро́біу*, *те́рпю* (надсянські); *во́да*, *зе́рно* (закарпатські).

Ареали виявів парокситонного наголошення граматичних форм іменників, прикметників, займенників, дієслів засвідчують лінгвогеографічні джерела — *Атлас української мови* (далі — АУМ), регіональні атласи. В АУМ, т. 2 цьому явищеві присвячені окремі карти № 134, 135, на яких представлено скартографовані лексеми з наголосом на пенультимі, зокрема це форми:

- родового відмінка однини присвійних займенників *мо́го*, *тво́го*;
- 1-ої особи однини теперішнього часу дієслів II дієвідміни *ко́шу*, *но́шу*, *про́шу*;
- прикметників *ву́з'киї*, *во́хкиї*, *т'існій*;
- називного відмінка однини окремих іменників *коч(о)éрга*, *коц'у́ба*;
- парадигми відмінювання деяких іменників *ме́'а*, *ме́'ім...*; *ло́ша*, *лош'ім...*

Сьогодні очевидним є те, що в діалектному континуумі необхідно розрізняти ареали інтенсивності прояву парокситонези: а) лемківські говірки з постійною парокситонезою (зауважимо, що саме ознака постійного парокситонного наголосу є визначальною в окресленні лемківського говору); б) українські говірки з обмеженим виявом парокситонези, яка функціонує на тлі вільного словесного наголосу².

Докладніше зупинимося на проявах парокситонези в зоні вільного динамічного наголосу.

Оскільки фіксований наголос вирізнявся на тлі вільного, рухомого, то закономірно, що парокситонний наголос здавна був об'єктом дослідження мовознавців.

¹ Докладніше про структурні ознаки лемківського говору див. дослідження: Бевзенка С.П. [1: 228–230]; Гриценка П.Ю. [4: 322–324]; Пиртея П. [15].

² Докладніше про межі лемківського говору див.: Stieber Z. [АУМ; 17]; межі парокситонези див.: Коць-Григорчук Л.М. [8: 50–69].

Окремі питання парокситонного наголошення в Україні та за її межами розглядали К.М. Ганкевич, І.Г. Верхратський, І.І. Огієнко, І.А. Панькевич, В.П. Латта, П.П. Чучка, Я.В. Закревська, Н.Й. Марчук, Л.М. Коць-Григорчук, В.М. Винницький, а також З. Штібер, К. Дейна, Я. Рігер. Завданнями, які ставили перед собою дослідники, були:

- окреслення меж парокситонези;
- з'ясування генези парокситонези;
- фіксація випадків парокситонези;

Ці питання залишаються актуальними і сьогодні, адже дослідники визначали ареали цього явища на підставі свідчень шістдесяти–дев'яносторічної давнини, пор.: [7: 92; 8: 50–61]. Водночас мовознавці обґрунтовували й доцільність літературного унормування деяких слів (їхніх форм) із парокситонним наголошенням [3: 40–54; 6: 129–138].

Дискусійним залишається й питання походження парокситонези в українських говірках, оскільки існують різні думки про шляхи виникнення цього явища в українському діалектному просторі. Поширеною є думка, що парокситонний наголос в українських говірках — це результат іншомовних впливів, запозичень, оскільки такий наголос властивий суміжним словацьким говіркам і є визначальним для більшості говірок польського мовного простору. Так вважали І.А. Панькевич, Ю.В. Шевельов, В.П. Латта, П.П. Чучка, З. Штібер, К. Дейна, Я. Рігер.

Водночас існує й інше пояснення цього явища — постання наголосу на пенультимі самостійним шляхом. Таку думку висловлювали І.І. Огієнко, Л.М. Коць-Григорчук, В.М. Винницький.

Вплив польської мови на виникнення української парокситонези заперечує І.І. Огієнко, пояснюючи тим, що, по-перше, такий наголос фіксують українські пам'ятки XV ст., час, коли польський вплив на нашу вимову не був ще сильний (однак учений не наводить прикладів з пам'яток XV ст.); по-друге, вимова *закон, народ*, як зазначає дослідник, поширена на всіх західноукраїнських землях; по-третє, такий наголос функціонує в мовленні простого люду, а «польський вплив на нашу мову не був такий сильний, щоб так міцно захопити величезні простори нашого селянства, — вплив цей захоплював переважно інтелігентські верстви українського народу, а до наших сіл доходив у дуже обмеженому розмірі» [11: 23, 39–40].

Ще один аргумент на користь власнеукраїнського походження українського парокситонного наголошення наводить Л.М. Коць-Григорчук — велика зона поширення наголосу на пенультимі в українському мовному просторі. Оскільки український ареал з наголосом на другому складі від кінця слова «входить у єдину смугу постійного парокситонічного наголосу поряд з відповідними словацькими і чеськими ареалами», то дослідниця ставить український парокситонний наголос у рівнорядне становище з наголосом словацьких і чеських говірок [7: 93; 8: 58].

Парокситонне наголошення дієслів в 1 ос. одн. теп. ч. (*ка́жу, люблю*) Г.Ф. Шило [16: 174], Н.Й. Марчук [10: 154] пояснюють вирівнюванням

до форм 2 і 3 ос. одн.; В.М. Винницький таке наголошення в зазначених формах дієслів вважає первісним, загальноукраїнським явищем, а «з XVIII ст. процес становлення і розвитку наголосу слівформ 1-ої особи однини теперішнього часу пішов неоднаковим шляхом у різних говорах української мови: у південно-східних діалектах усталюється флексійне акцентування..., а в південно-західному наріччі зберігається коренева (парокситонна) акцентуація, яка є досить стабільною і стійкою і нині» [3: 51–52].

Водночас вважаємо, що часові паралелі щодо процесу перетворення польської акцентної системи: від рухомого наголосу — до фіксованого й утворення лемківських говірок також можуть бути аргументом для підтвердження думки про те, що парокситонне наголошення в українських говірках не запозичене, а самобутнє явище, оскільки процес зміни акцентної системи в польській мові розпочався в XIV ст.: рухомий наголос перетворився на фіксований, спершу ініціальний, а з XV ст. — ініціальний у парокситонний, який усталився в польській мові в XVI ст. [18]. Лемківські говірки утворилися впродовж XI—XV ст. [15: 18], тобто формувалися (або й були вже сформовані) практично в той самий період, коли відбувалося перетворення акцентної системи в польській мові. Л.М. Коць-Григорчук слушно зазначає, що якби «визначальною була дія польського парокситонічного наголосу на формування відповідного українського, то вона мала б саме тоді сприяти процесові парокситонізації в тих українських говірках, у яких польські впливи могли бути найактивнішими, тобто в говірках Наддністрянщини та Надсянщини. Однак вони не стали осередком українського постійного парокситонічного наголосу» [8: 58].

Як свідчать дослідження мовознавців на матеріалі різних граматичних класів слів, часових зрізів, стилів, українська парокситонеза має давню історію, оскільки такий наголос в окремих словах і їхніх граматичних формах зафіксовано в українських пам'ятках (*моєго, своєго, твоєго; кажу, люблю, нушу, понесу; гліна, сліна, спіна; амінь, Господь — Господєви, гріха, дары, даровь, законь, народь, о́лтарь, похвала, прости́й, творе́ць — творця* [11]; у лексикографічних джерелах, які свого часу відіграли нормотворчу функцію, зокрема в «Малоруско-німецькому словарі» Є. Желехівського, С. Недільського, у «Словарі української мови» в чотирьох томах за ред. Б. Грінченка (*байдуже, доступний, дрига́ти, зє́рно* [Желехівський]; *бо́рсук, га́зда, пере́крій* [Грінченко]); а також у «Русалці Дністровій», у творах С. Руданського, Ю. Федьковича, у поезії О. Маковея, Б. Лепкого, І. Франка, хоча наголос може порушуватися й унаслідок римування [3: 49].

З наголосом на передостанньому складі функціонують і церковнослов'янськими, зокрема у мовленні греко-католицьких священнослужителів³ (*гла́ва, да́ри, живи́й, за́кон, на́рід, стра́на, творе́ць* та ін.). Існує думка, що в таких словах парокситонний наголос міг постати під південнослов'янським впливом, зокрема сербської мови, на український церковний

³ Зокрема, ми проаналізували на акцентному рівні мовлення Любомира Гузара.

наголос. Але, як зазначає І.І. Огієнко, факт існування такого наголосу в живому українському мовленні свідчить про те, що це міг бути не тільки південнослов'янський вплив, а «ґрунт до накорінного наголосу (у деяких словах це і парокситонне наголошення — Г. К.) в нашій мові повстав іще в доісторичну добу, разом з таким же наголосом у мові сербській, а пізніш його підтримали в нас, особливо в західньоукраїнських говорах, і південнослов'янський вплив, і вплив польської мови» [11: 40].

Зауважимо, що на сучасному етапі дослідники, фіксуєючи парокситонне наголошення на тлі вільного динамічного наголосу, трактують це явище як специфічне і сприймають як відхилення від літературного чи діалектного стандарту. Саме тому в з'ясуванні питання: «У яких морфологічних класах, формах слів функціонує парокситонеза в українському діалектному просторі?» доводиться спиратися на неповні й незіставні реєстри одиниць, на принагідні свідчення описових праць.

Мовознавці здебільшого звертали увагу на парокситонне наголошення дієслів 1-ої особи однини теперішнього часу (*ка́жу, лю́блю, пи́шу*), двоскладових інфінітивних форм (*везти, не́сти*), форми родового відмінка однини особових займенників (*мо́го, тво́го, сво́го*), окремих іменників (*коцю́ба, коче́рга, кропи́ва*), оскільки такий тип наголосу є своєрідним маркером південно-західного обширу й диференціює український діалектний простір.

На матеріалі української літературної мови І.І. Огієнко виділив слова з суфіксами, у яких наголос на передостанньому складі: *-а́да, -а́ка, -я́ка, -а́ля, -а́нець, -а́нин, -я́нин, -а́ня, -а́тель, -а́тор, -а́ха, -а́ха, -е́нко, -е́ня, -е́та, -е́ча, -не́ча, -и́ба, -и́ва, -и́га, -и́зна, -и́лно, -и́льник, -и́ло, -и́на, -и́нець, -и́ння, -и́ня, -и́сько, -и́ще, -и́тель, -и́ця, -и́вля, -и́вна, -и́льник, -и́я, -и́яна, -оба́, -о́га, -о́да, о́та, -у́га, -ю́га, -у́ля, -у́нок, -у́ра, -ю́ра, -у́ха, -ю́ка, -ю́ха, -я́га* [11: 60].

Одначе є чимало слів з наголосом на передостанньому складі не тільки на суфіксові, а й на префіксові, корені як у літературній, так і в діалектній мовах, пор.: *дру́жба, дру́жка, зи́лля, ка́мінь, ка́чур, сва́шка, спи́на, пи́во, ши́ло; видау́, дри́мба, зайшоу́, неруш* та багато ін.

Вважаємо, що доцільно укласти реєстр слів, граматичних форм з парокситонним наголошенням із зазначенням локалізації та джерела фіксування такого наголосу. Такий реєстр уможливить визначити часові та просторові координати парокситонези.

Оскільки українське парокситонне наголошення на тлі вільного українського наголосу системно не вивчали (дослідники обмежувалися констатацією факту функціонування парокситонези в словах, граматичних формах у досліджуваних говірках), то не вироблено й не усталено прийомів і методів аналізу явища парокситонези. Саме через те перед нами виникла трудність методологічного характеру, попри те, що значний внесок в опис методики характеристики наголосу як системи в цілому зробили Є. Курилович, Л.А. Булаховський, В.Г. Скляренко, А.А. Залізник, В.М. Винницький, які встановили ієрархію принципів опису наголосу: спочатку визначають, на якій саме морфемі стоїть наголос, а потім, на

якому складі. На думку Є. Куриловича, у мовах із вільним і рухомим наголосом наголос стоїть не на окремому складі слова, а передусім на окремій морфемі в межах слова [9: 76–77]. Водночас у дослідженні наголосу сучасної української мови, як слушно зауважує В.М. Винницький, не можна обмежитися одним рівнем, оскільки «морфологічний аналіз не забезпечує повного опису й пояснення наголосу, а фонологічний аналіз принципово неможливий без морфологічного. Осць чому наголос української мови визначається двома системами відношень: морфологічних і фонологічних» [2: 29].

Наголос утворює універсальну систему, яка координує граматику і фонологію. Взаємозв'язок наголосу і фонетичних процесів з морфологічними особливостями словозміни досліджено в колективній монографії «Морфемна структура слова» [13].

Отож, перед нами постали такі питання:

По-перше, на скільки український наголос є рухомий. Показовими в цьому аспекті й, на нашу думку, неочікуваними є результати дослідження І.І. Огієнка, який, здійснивши аналіз наголошення на матеріалі української літературної мови, зауважив, що, по-перше, більшість слів української мови має наголос нерухомий; по-друге, у 97 % слів наголос стоїть на трьох останніх складах; найчастіше на другому складі від кінця слова, таких слів близько 50 %; друге місце посідають слова з наголосом на останньому складі, їх приблизно 30 %; на третьому — слова з наголосом на третьому складі з кінця слова, тобто з пропарокситонним наголосом, приблизно 17 %. Наголос на 4–6 складах від кінця слова трапляється дуже рідко [11: 11]. Ми також провели подібне дослідження: підраховали слова на літеру «П» (оскільки вона є найчисленнішою) у діалектних словниках із різних регіонів і виявили, що 50 % слів — це слова з наголосом на пенультімі.

По-друге, що вважати парокситонезою? Чи будь-яка реалізація наголосу на другому складі з кінця слова — це парокситонеза? Адже можуть бути різні причини такого наголошення: а) пересунення наголосу внаслідок зовнішніх і внутрішніх чинників як процес дефіналізації наголосу; б) збереження давнього наголосу. Наприклад, дієслова *бра́ти*, *робі́ти*, *хвали́ти*, *ходи́ти* у формі наказового способу 1-ї і 2-ї ос. одн. у говірках можуть мати такі форми: *бе́р'ме*, *ро́бме*, *хва́л'ме*, *хо́д'ме*, *бе́р'те*⁴ і *бер'імо*, *роб'імо*, *хвал'імо*, *ход'імо*, *бер'іте*. З погляду місця наголосу, то він однаковий — на другому складі з кінця слова; але такий наголос має різне походження, пор.: форми *бе́р'ме*, *хо́д'ме*, *бе́р'те* виникли внаслідок редукції голосного в карпатських говірках. Навіть більше, якщо аналізувати причинно-наслідкові зв'язки, то саме парокситонне наголошення могло спровокувати зміну в структурі дієслівних форм наказового способу, пор.: *берь*, *ходь* [14: 64]; парокситонеза у сполуках *да́уєм*, *зроби́уєм*, *сказа́уєм* зумовлена збереженням виділенням логічно виокремленої граматичної

⁴ Такий наголос зафіксував у карпатських говірках ще Михальчук К.П. [12: 453–512]; за нашими спостереженнями такий наголос функціонує і в сучасних закарпатських говірках.

форми, що увійшла до складу нового фонетичного слова і нової граматичної словоформи.

Звичайно, що в аналізі парокситонези ідеально було б розрізняти такі процеси. Для цього необхідно проаналізувати чимало акцентованих пам'яток, щоб стверджувати, що це або дефіналізація, або збереження давнього наголосу. Реалізація цього завдання ускладнюється тим, що існує обмежена кількість пам'яток із позначенням наголосу в словах. Адже до XVI ст. в українських пам'ятках місце наголосу не позначали. Тому основні етапи еволюції просодичної системи дослідники історичної акцентології відтворюють як реконструкцію на підставі зіставлення з пам'ятками інших слов'янських, частково — з пам'ятками суміжних неслов'янських мов, у яких уже існувала практика позначати наголос і які можна використати для подальшого вивчення української акцентної системи. Водночас треба взяти до уваги, що не виключено й помилкове позначення місця наголосу писарями. Зазначимо, що для дослідження історії українського наголосу цінними є праці І.І. Огієнка, В.Г. Склярєнка, З.М. Веселовської, В.Б. Задорожного, В.Ю. Гальчук, І.Ю. Гальчука, К. Тішечкіної.

По-третє, чи брати до уваги парокситонне наголошення в окремій словоформі (словоформах), чи тільки у всій словозмінній парадигмі? Зазначимо, що в монологічному діалектному мовленні представлено не всю словозмінну парадигму. Для відтворення всієї словозмінної парадигми необхідно залучати й питальник.

Вважаємо, що доцільно аналізувати парокситонне наголошення, виражене в усій словозмінній парадигмі та в окремій словоформі. Водночас зауважимо, що не зовсім погоджуємося з думкою І.І. Огієнка про те, що наголос у словозмінній парадигмі нерухомий, залишається на тому самому сегменті, що й у вихідній формі [11: 11]. Адже є відмінкові форми, які за ознакою наголосу випадають зі словозмінної парадигми, зокрема: форма Зн. відм. одн. двоскладових іменників -а основ (у відмінкових формах одн. наголос на закінченні, крім форми Зн. відм.): *руку, ногу, воду, борду, борзду, голву, сторну*⁵; форма М. відм. одн. односкладових іменників чол. р. та жін. р. (у відмінкових формах одн. наголос на корені, крім форми М. відм.): *ў гнойу, ў диму, ў т'іні*; форма Р. відм. мн. дво-, трискладових іменників жін. р. (у відмінкових формах мн. наголос на флексії або корені, крім форми Р. відм. мн.): *доушчок, д'івок, дружчок, ж'інок, качок, лижок, мисок, свашок, фл'ешчок, хусток, ш'епок, йабл'ін'ок; йал'івок, не^в'істок, сорочок, сукен'ок* та ін.

По-четверте, який аспект в аналізі брати до уваги — фонетичний чи морфологічний?

Адже наголос у таких словах, як *робме / роб'імо* і под. з фонетичного погляду однаковий, бо стоїть на другому складі від кінця слова, а з морфологічного — різний, оскільки стоїть на різних морфемах — корені і суфіксі.

⁵ Приклади наводимо зі спостережень над акцентною системою бойківських говірок.

Проаналізувавши зазначені проблеми в аналізі парокситонного наголошення, ми дійшли таких висновків:

1. Наголос — складне явище, яке може стосуватися складу, морфеми. Тому характеристику парокситонези на тлі вільного рухомого наголосу в українському мовному просторі доцільно проводити шляхом поєднання фонетичного і морфологічного аспектів. Взявши до уваги фонетичний і морфологічний аспекти, необхідно виділяти парокситонезу у дво-, три- і більше складових словах; а також парокситонне наголошення різних морфем — префікса, кореня, суфікса, закінчення.

Акцентно-фонетичний і акцентно-морфемний аналіз застосували автори колективної монографії «Морфемна структура слова»; такий підхід сприяв з'ясуванню взаємозв'язку наголосу і фонетичних процесів з морфологічними особливостями словозміни.

2. Будь-яку реалізацію наголосу на другому складі з кінця слова пропонуємо вважати парокситонезою, при цьому розрізняти види парокситонези за наповненістю в парадигмі: а) повна парокситонеза — це та, яка виявлена у всій словозмінній парадигмі, напр.: одн. *вода* — *води* — *вод'і* — *воду* — *водоу* — *в:од'і*, мн. *води* — *вод'іу* — *водам* — *води* — *водами* — *в:одах*; одн. *коза* — *кози* — *коз'і* — *козу* — *козоу* — *на коз'і*, мн. *кози* — *коз'іу* — *козам* — *кози* — *козами* — *на козах*; б) неповна, чи часткова, — виявлена тільки в окремих формах (чи формі), напр.: парокситонне наголошення у формі Зн. відм. одн. *руку*, *ногу*; у новому фонетичному слові *мене* — *до мене*, *ніч* — *наніч*, *хрест* — *наўхрест* (скласти руки), *Петра́* — *на Пётра* 'релігійне свято'.

Умовно можна вважати повною парокситонезу із нерухомим і рухомим наголосом у словозмінній парадигмі в таких словах: а) із двоскладовим закінченням у формах Д. відм. одн., О. відм. мн., напр.: *хлопець* — *хлопці'ови*, *води* — *водами*, *ровер* — *роверови* — *роверами*; б) односкладових іменників, займенників у формі Н. відм. одн, напр.: одн. *віл* — *вола...*, *хлоп* — *хлопа ...*; *мій* — *мого ...*; в) дієслів у формі наказового способу, пор.: *под'* — *под'те* тощо.

3. Вважаємо, що доцільно розрізняти парокситонезу нерухому і рухому: — нерухома парокситонеза — наголос завжди на тому самому сегменті слова і з погляду фонетичного, і морфологічного аспектів, напр.: *вода*, *коза* (із фонетичного аспекту — наголос на другому складі з кінця слова, із морфологічного — на корені);

— рухома парокситонеза, яка виникла внаслідок морфологічної рухомості, — наголос у відмінюванні стоїть на другому складі від кінця слова, але на різних морфемах, пор.: *налиц* — *пал'цима*, *пót'ік* — *пото́ку*, *зладіти* — *зладіу*.

4. Оскільки парокситонеза може функціонувати як у непохідних, так і в похідних словах, то очевидним є те, що дослідження парокситонези для непохідних і похідних слів треба здійснювати окремо, оскільки для непохідних слів схема наголосу і місце наголосу в межах основи є особливою ознакою окремого слова, яка з формального погляду не зумовлена

іншими його характеристиками. На відміну від похідних слів для непохідних немає загальних обмежень щодо вибору можливих схем наголошення [5: 22]. Більше того, саме непохідні лексеми зберігають риси давніших акцентних типів, а тому можуть слугувати базою для реконструкції давнішого стану наголошення.

5. Мова загалом й акцентний рівень зокрема — це система, в якій відбуваються зміни. Критеріями в з'ясуванні питання: «Чи явище парокситонези на тлі вільного, рухомого наголосу є стабільним, чи занепадає в українському мовному просторі?» можуть слугувати вікова характеристика мовців; функціонування парокситонного наголошення в нових словах. Не менш важливим також є з'ясування функціонування парокситонези у словах різних за походженням — питомих і запозичених.

6. Парокситонеза може виконувати функцію стилістичного маркера, напр.: *зоше́ти, професо́ри* (такий наголос навмисне вживають для виділення заниженої оцінки).

Пропонуємо удокладнити визначення парокситонного наголошення — фіксований наголос на другому складі з кінця слова, який може функціонувати як постійна парокситонеза та парокситонеза на тлі вільного рухомого наголосу.

Ми свідомі того, що певні пропонувані шляхи, методи дослідження парокситонези на тлі вільного рухомого наголосу можуть бути дискусійними.

СПИСОК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

- АУМ* — Атлас української мови: в 3 т. — Т. 1–3. — К., 1984–2001.
Грінченко — Грінченко Б. Словарь української мови. В чотирьох томах. — Т. 1 — 4. — К., 1907 — 1909.
Желехівський — Желеховский Е., Недільский С. Малорусско-німецкий словарь. — Л., 1886.

1. *Бевзенко С.П.* Українська діалектологія / Бевзенко С.П. — К., 1980. — 248 с.
2. *Винницький В.М.* Українська акцентна система : становлення, розвиток / Винницький В.М. — Л., 2002. — 578 с.
3. *Винницький В.М.* Про українську дієслівну парокситонезу / В.М. Винницький // Мовознавство. — 2008. — № 4 — 5. — С. 40 — 54.
4. *Гриценко П.Ю.* Лемківський говір / П.Ю. Гриценко // Українська мова. Енциклопедія. Видання третє, зі змінами і доповненнями. — К., 2007. — С. 322–324.
5. *Зализняк А.А.* От праславянской акцентуации к русской / Зализняк А. А. — М., 1985. — 432 с.
6. *Кобирилка Г.С.* Літературно-діалектна взаємодія південно-західних говорів та питання норми на акцентному рівні / Г.С. Кобирилка // Мовознавчі студії. Випуск 3. — Дрогобич, 2010. — С. 129–138.
7. *Коць-Григорчук Л.М.* Український парокситонічний наголос / Л.М. Коць-Григорчук // Другий міжнародний конгрес українців. — Л., 1993. — С. 92.
8. *Коць-Григорчук Л.М.* Лінгвістично-географічне дослідження українського діалектного простору / Коць-Григорчук Л.М. — Нью-Йорк — Л., 2002. — 268 с.
9. *Курилович Е.* Структура морфем / Е. Курилович // Очерки по лингвистике. — М., 1962. — С. 76–77.
10. *Марчук Н.Й.* Дієслівні форми української літературної мови в їх зв'язках з народними говорами / Н.Й. Марчук // Українська літературна мова в її взаємодії з територіальними діалектами. — К., 1977. — С. 154.

11. *Митрополит Ларіон*. Українській літературний наголос. Мовознавча монографія / Митрополит Огієнко. — Вінніпег, 1952. — 304 с.
12. *Михальчук К.П.* Нарѣчя, поднарѣчя и говоры Южной России в связи с нарѣчием Галичины / К.П. Михальчук // Труды этнографической экспедиции в Западнорусский край. — Т. 7. — В. 1. СПб, 1872. — С. 453–512.
13. Морфемна структура слова / Грязнухіна Т.О., Клименко Н.Ф., Комарова Л.І., Муравицька М.П., Пешак М.М. — К., 1979.
14. *Панькевич І.* Нарис історії українських закарпатських говорів. Ч. 1. Фонетика / Панькевич І. — Прага, 1953. — 549 с.
15. *Пиртей П.* Лемківські говірки. Фонетика і морфологія / Пиртей П. — Горлиці, 2013. — 199 с.
16. *Шило Ф.Т.* Південно-західні говори УРСР на північ від Дністра / Шило Ф.Т. — Л., 1957. — 174 с.
17. *Stieber Z.* Atlas jkzykowy dawnej Jemkowszczyzny / Stieber Z. — Jyдц, 1956–1964. — Т. 1–7.
18. *Topolińska Z.* Z Historii Akcentu Polskiego od wieku XVI do dziś / Topolińska Z. Wrocław — Warszawa — Kraków, 1961.

Статтю отримано 14.01.2016

Halyna Kobyrnka

Institute of the Ukrainian language of National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv

METHODS OF PAROXYTONE ANALYSIS AGAINST A BACKGROUND OF MOVABLE ACCENT IN UKRAINIAN DIALECTS

In the Ukrainian dialectal space paroxytone is a special feature of the Lemko dialects. The study shows that fixed accent on the second syllable from the end of some words, grammatical forms functions in the Ukrainian Northern, South-Eastern and South-Western dialects. The problems that appear during paroxytone study against a background of movable accent in the Ukrainian dialects are outlined, in particular, what paroxytone is, whether any implementation of accent on the second syllable from the end of words is paroxytone, what aspect to take into account in study — the phonetic or morphological, the Ukrainian accent is movable or not. The criteria for solving the question: “Is the phenomenon of paroxytone against a background of movable accent stable or reduced in the Ukrainian language space?” were defined, the methods of paroxytone researching against a background of movable accent in the Ukrainian dialects were proposed, the definition of paroxytone accent was specify — fixed accent on the second syllable from the end of the word that can function as a permanent paroxytone and paroxytone against a background of movable accent in the Ukrainian dialects.

Key words: *movable / fixed accent, paroxytone, phonetic / morphological aspect of research, syllable, dialect, dialectal space.*

УДК 811.162.1'374

Ірина Самойлова

Інститут української мови НАН України, м. Київ

ІНФОРМАЦІЙНА СТРУКТУРА УКРАЇНСЬКИХ ЕКВІВАЛЕНТІВ У ПЕРЕКЛАДНОМУ СЛОВНИКУ

У статті йдеться про семантичну, граматичну, стилістичну характеристики слів української перекладної частини в чотиритомному «Російсько-українському словнику» (2011–2014). Словник презентує ті кардинальні зрушення в лексико-фразеологічному складі, які сталися з утвердженням української мови в статусі державної і розширенням її функціонування в різних сферах суспільного життя. Мовні перетворення відображено і в кількісному поповненні українських відповідників (власне українські деривати, актуалізовані слова, загальноживана і більш спеціалізована термінологія, лексико-семантичні запозичення тощо), і в оновленні семантичної інформації, аксіологічної категоризації мовних одиниць, стилістико-кодифікаційного маркування, сполучувальних можливостей слів. Звернуто увагу на такі проблемні питання, що постають під час розпрацювання української перекладної частини, як межі синонімізації в перекладній мові, граматична інформація збірних іменників та їх словотвірних дериватів, стилістична еквівалентність.

Ключові слова: перекладна лексикографія, Російсько-український словник, еквівалент, семантична еквівалентність, синонімічні відповідники, граматична інформація, стилістична характеристика.

Із наданням українській мові статусу державної постала необхідність установаження, відновлення, продовження міжкультурної комунікативної взаємодії на якісно нових засадах. Українська перекладна лексикографія покликана забезпечити міжмовну діяльність, зокрема і комунікативну взаємодію, і перекладацьку працю, і змогу знайомитися з оригінальною світовою літературою. Словникарство як практично орієнтована дисципліна розв'язує інформаційно-пізнавальні завдання, що охоплюють найрізноманітніші сфери буття [17: 6; 27: 9; 39; 46: 7, 11].

© І.А. САМОЙЛОВА, 2016

Упродовж останніх десятиріч опубліковано низку загальномовних словників, у яких до українських слів подано відповідники з таких мов, як: англійська, німецька, французька, іспанська, італійська, новогрецька, японська, китайська, угорська, португальська, туркменська, татарська, кримсько-татарська, турецька, перська, румунська, фінська, шведська, польська, болгарська, сербська, македонська, словацька. Більшість видань є біскопальними, або двоспрямованими, тобто одне видання складається з двох частин — іншомовно-українського та українсько-іншомовного словника.

Водночас не втрачає актуальності й створення українсько-російських і російсько-українських словників. «Новий етап у понад трьохсотлітніх контактах української і російської мов, який розпочався зі здобуттям Україною державної незалежності і проголошенням української мови державною, характеризується помітними змінами не тільки в статусі (суспільному стані та функціонуванні) обох мов в Україні, а й у тенденціях взаємовпливів на корпуси обох мов...» [38: 55].

Нові умови, за яких сьогодні відбувається контактування обох мов, вимагають і оновлених підходів до корпусу української мови як мови перекладу. «Переважає (кількісне й за фаховим рівнем) українськомовних перекладів над російськомовними <...> мають сприяти вкоріненню ставлення до української мови як мови корінної титульної нації, мови-буття для усіх громадян, які проживають в Україні» [26: 334].

Історія створення словників з українською перекладною частиною нараховує не одне століття. Етапним став перший друкований словник «Лексисъ сирѣчь реченія въкратцѣ собран(ъ)ны и из словет(н)ского языка на просты(й) рускій діялектъ истол(ъ)кованы» Лаврентія Зизанія (1596), у якому церковнослов'янські слова перекладено староукраїнською літературною мовою. Одне з найбагатших зібрань української лексики кінця 16 — початку 17 ст. — перекладна частина словника Памва Беринди «Лексіконъ славеноросскій и именъ тлъкованіе» (1627). У диференційному словнику «Лексікона...» до церковно-слов'янських слів подано українські загальнонародні чи літературні відповідники [21: 309–310]. Етапними і знаковими вважають лексикографічні джерела «Опытъ русско-украинскаго словаря» Михайла Левченка (1874), «Словарь російсько-український» Михайла Уманця та А. Спілки в 4 т. (1893–1898), «Русско-малороссійській словарь» Євгена Тимченка у 2 т. (1897–1899) [12: 311–312].

Грунтовні й різнобічні дослідження про такі двомовні словники ХХ ст., як «Російсько-український словник» С. Іваницького і Ф. Шумлянського (1918), «Російсько-український словник» за ред. А. Кримського та С. Єфремова (серед авторського колективу були В. Ганцов, Г. Голоскевич, М. Грінченкова, А. Ніковський) (1924–1933), «Російсько-український словник» за ред. М. Калиновича (за участю Л. Булаховського, М. Рильського) (1948), «Російсько-український словник» у 3 т. (1968), належать С.І. Головащуківі [7], Л.С. Паламарчукові [23], В.В. Жайворонку [14].

Одна з основних функцій перекладної практичної лексикографії — опис словникового складу вихідної мови й перекладної мови, подання

необхідних відомостей про значення слова, сферу його вживання, вимову, акцентуацію, граматичну характеристику, сполучуваність. Обсяг інформації залежить зазвичай від типу словника, в окремії лексикографічній праці — від конкретної спрямованості, розроблення макроструктури і мікроструктури, від того, чи передбачено додатки, граматичні таблиці, певні відомості, крім граматичного, стилістичного коментаря, ілюстрацій, у самій словниковій статті. Зважаючи на основне призначення двомовного словника — бути довідником і посібником під час перекладу, «найхарактернішою <...> проблемою є передача значень і відтінків значень слів <...> однієї мови засобами іншої мови», — так писав один із авторів і редакторів першого та наступних видань «Російсько-українського словника» С.І. Головащук у монографії «Перекладні словники і принципи їх укладання» [7: 228]. З огляду на тісний перетин лексикографії та перекладознавства дослідники виокремлюють проблему лексикографічних аспектів перекладу і вивчають лексикографію перекладу як засіб розв'язання багатьох практичних питань [17: 3].

Дослідження питання семантичної відповідності слів перекладної мови словам вихідної мови набуває особливої гостроти в працях, великих за обсягом і в яких охоплено (тематично, стилістично) найрізноманітніші шари лексики не тільки сучасних мов, але й презентовано застарілу лексику. До таких праць належить і «Російсько-український словник» у 4 т. (далі — РУС), що вийшов друком упродовж 2011–2014 рр. Хоч він і спирається на концептуальні засади тритомного «Російсько-українського словника», проте «продовжуючи традиції, що склалися в українській перекладній лексикографії впродовж багатьох десятиліть, словникарі, як зауважує один із авторів наукової концепції чотиритомного Російсько-українського словника О.О. Тараненко, не могли не враховувати розвитку як самого об'єкта опису, так і лінгвістичної теорії та лексикографічної практики» [24: VI].

І.С. Гнатюк наголошує, що принциповою відмінністю РУС у 4 т. стало змінення й вдосконалення загальних принципів опису словникового складу зіставлюваних мов. «Адже сьогодні не лише кількісно, але й якісно змінюються загальномовні реєстри слів російської та української мов, особливо лексика суспільно-політичного характеру, загальноживана спеціальна термінологія, активно поширюються лексичні запозичення з інших мов. <...> Принципові зміни в характеристиці словникового складу мали стосуватися насамперед української частини Словника» [Там само : VI–VII]. Дослідниця окреслила завдання, які ставили перед собою автори нового видання РУС: 1) поповнити та актуалізувати російську й українську частини; 2) уточнити й оптимізувати семантичні, граматичні, стилістичні та інші характеристики лексем; 3) посилити нормативний характер як російських, так особливо українських мовних одиниць; 4) усунути окремі помилки і неточності. Українську перекладну частину опрацьовано з метою вилучити русизми (буквалізми), окремі діалектизми, рідковживані, штучні відповідники; уточнити й у разі по-

треби змінити стилістичний, частотний статус еквівалентів, відповідно змінивши й порядок їхнього подання в словникових статтях. Автори намагалися якнайповніше презентувати такі особливості української мови, як продуктивність творення назв осіб жіночої статі за родом занять, становищем тощо (в українській мові така тенденція набуває чіткіших рис, є поширенішою порівняно з російською мовою), наявність значних за обсягом груп слів зі зменшувальними й збільшувальними суфіксами, функціонування похідних прикметників та іменників як перекладних еквівалентів до російських активних дієприкметників теперішнього часу [Там само: VII–VIII, XIII]. Абетковий порядок розташування реєстрових слів було доповнено елементами гніздової системи, коли деякі розряди похідних слів подавали в статтях з головним, твірним, словом. Із загального реєстру були вилучені власні назви, натомість після корпусу словника вміщено додатки «Географічні назви» та «Літерно-звукові аббревіатури».

Зазвичай залежно від адресата словники поділяють на активні (чи продуктивні), де рідна мова є вихідною, і пасивні (чи рецептивні), де рідна мова є мовою перекладу. Згідно з такою класифікацією РУС належить до пасивних словників. Сидні Лендау звертає увагу на те, що багато двомовних лексикографів писали про неможливість створення односпрямованого двомовного словника на потреби носіїв обох мов. «Укладач орієнтується, чи повинен орієнтуватися, на одну з двох груп користувачів...» [18: 28]. На сьогодні, зважаючи на наявну мовну реальність, чотиритомний словник призначений насамперед для російськомовних жителів України і має «активну» мету (вислів Сидні Лендау) допомогти їм опанувати українську мову.

Як зазначено в Передмові до РУС, він якнайповніше охоплює лексичний склад сучасної російської мови і подає переклад лексичних, фразеологічних одиниць українською мовою, «забезпечує умови для формування лінгвістичної компетенції користувача — належних знань про нормативне вживання слів, вимову, наголос і правопис» [24: V].

Головними джерелами добору реєстру РУС в 3 т. були «Російсько-український словник» (1948), «Словарь современного русского литературного языка» в 17 т. (1948–1965), «Словарь русского языка» в 4 т. (1957–1961), «Словарь русского языка» С. І. Ожегова (1960). Під час роботи над чотиритомним виданням до джерел реєстрового матеріалу залучено такі значні за обсягом праці, як «Словарь русского языка» в 4 т. (2-е видання, 1981–1984), «Большой академический словарь русского языка» за ред. К.С. Горбачевича, О.С. Герда (т. 1–14, 2004–2010), «Сводный словарь современной русской лексики» в 2 т. за ред. Р.П. Рогожникової (1991), «Большой толковый словарь русского языка» за ред. С.О. Кузнецова (1998), «Русский орфографический словарь: около 180 000 слов» за ред. В.В. Лопатіна (2-е видання, 2005), «Словарь русского языка» С.І. Ожегова, Н.Ю. Шведової (2002).

Щоб якнайширше охопити різні групи слів української мови як корпусу перекладної мови, залучено «Словник української мови» в 11 т.

(1970–1980), «Словарь української мови» в 4 т. за ред. Б. Грінченка (1907–1909), «Російсько-український словник» за ред. А. Кримського та С. Єфремова, «Словарь російсько-український» М. Уманця та А. Спілки, «Російсько-український словник» С. Іваницького і Ф. Шумлянського (1918), «Словник московсько-український» В. Дубровського (1918), «Українсько-російський словник» у 6 т. (1953–1963), «Російсько-український словник» за ред. В.В. Жайворонка (2003), «Російсько-український словник складної лексики» С. Караванського (2006), «Російсько-український словник наукової термінології» в 3 книгах: I. Суспільні науки; II. Біологія. Хімія. Медицина; III. Математика. Фізика. Техніка. Науки про Землю та Космос (1994–1998), «Українсько-російський словник наукової термінології» (2003), галузеві двомовні словники, сучасні орфографічні, фразеологічні, синонімічні словники.

У перекладних лексикографічних працях виділяють *базовий словник* — це лише *вокабули* — і *повний словник* (деякі дослідники послуговуються терміном *невокабули*) — це і слова, і словосполучення, і ідіоми, при гніздовому розташуванні — похідні слова тощо, тобто текст власне корпусу вихідної мови. У чотиритомному словникові, наприклад, стаття *глаз* містить 90 одиниць вихідної мови і 124 українські відповідники, стаття *рука* — 175 одиниць вихідної мови і 302 українські відповідники (гадаємо, що це найбільша словникова стаття в корпусі), стаття з прийменником *с, со* — 104 одиниці вихідної мови і 169 українських відповідників. Зазначимо, що це без урахування українських лексем, які подані як факультативні чи як лексичні, фонетичні, словотвірні варіанти, що оформлені в квадратних або круглих дужках.

Така кількісна насиченість РУС підтверджує тезу про намагання авторів якнайповніше охопити лексичний, фразеологічний склад обох мов, подати широко вживані прислів'я і приказки, типові синтаксичні конструкції з підрядним або сурядним зв'язком.

Водночас якісну характеристику словника втілено в різноманітній семантичній, граматичній, стилістичній інформації про одиниці опису. Він слугує довідником із багатьох складних питань слововживання, граматики, правопису, наголошування слів. Такі відомості свідчать про те, що РУС варто розглядати як довідкове видання і в науково-дослідній, і в практично-перекладацькій діяльності, і в навчально-освітній роботі [5: 14].

Український лексико-фразеологічний склад РУС — це і зібрання мовного фактажу для проектів лексикографічних праць. Опрацювання, радше осмислення матеріалу чотиритомного видання із залученням постійно оновлюваної емпіричної бази спонукає до пошуку альтернативних можливостей описувати ті чи ті мовні одиниці, а також дає змогу виділити певні проблеми, пов'язані із наведенням різного роду характеристик в словникових статтях. Варто згадати й слова Сидні Лендау з його книжки «Словники: мистецтво та ремесло лексикографії»: «Творення словника подібне до фарбування мосту: на той час, коли накладе-

но один шар фарби, міст потребує наступного. Так само, коли доходить до оприлюднення словника, треба починати планувати його перегляд» [18: 384–385].

Традиційно для опису одиниць перекладної мови у двомовному (багатомовному) словникові використовують терміни *відповідник* і *еквівалент*. У «Словнику української мови» в 11 т. слово *відповідник*, супроводжене галузевою ремаркою *лінгв.*, зафіксовано у значенні ‘слово однієї мови, що означає таке саме поняття, як і слово іншої мови’ [33 (I): 621], слово *еквівалент* — у трьох значеннях: 1) *книжн.* ‘щось рівноцінне, рівнозначне, рівносильне; те, що повністю відповідає чому-небудь, може його замінювати або виражати’; 2) *ек.* ‘товар’; 3) *хім.* ‘вагова кількість елемента’ [33 (II): 455]. Пор. дефініції цих слів у «Словнику української мови» у 20 т.: *відповідник* має два значення: 1) ‘те, що відповідає чому-небудь; щось рівнозначне, рівноцінне; еквівалент’; 2) *лінгв.* ‘рівнозначне слово, вислів іншої мови, іншого говору і т. ін.’ [34 (2): 719]; *еквівалент* — три значення з уточненими галузевими ремарками: 1) ‘те, що є рівноцінним, рівнозначним чому-небудь у певному відношенні або його замінює, виражає і т. ін.’; 2) *екон., фін.* ‘те, що є мірою вартості чого-небудь (перев. гроші, товар)’; 3) *фіз.* ‘величина, що виражає співвідношення між механічними і тепловими одиницями енергії’ [34 (4): 554]. За коротким тлумачним словником лінгвістичних термінів «Українська мова» слово *еквівалент* — ‘мовна одиниця, яка за функцією рівнозначна іншій одиниці мови’ [13: 55].

В.П. Берков у спеціальній праці, присвяченій двомовній лексикографії, розглядаючи типи, макроструктуру словників, оформлення словникових статей, категорії еквівалентів, елементи їх змістової структури, безеквівалентність, ілюстративний матеріал, наводить визначення основних понять. Зокрема, поняття *еквівалент* він визначає, по-перше, як лексему перекладної мови, що максимально відповідає лексемі вихідної мови за лексичним та евентуально іншим параметром, і називає його природним оптимальним еквівалентом; по-друге, як переклад, який автор словника приписує лексемі вихідної мови, і називає його словниковим еквівалентом [2: 21].

Л.А. Булаховський у статті «Про типи словників», опублікованій у журналі «Українська мова в школі» 1955 р., ужив як синонім до слова *еквівалент* слово *рівнозначник*: «Головна трудність, яку мусить подолати упорядник перекладного словника, це — добір кожного слова, що фігурує в словнику як таке, що його треба перекласти (заголовне), його еквівалентів (рівнозначників) в іншій мові для всіх належних йому на даному ґрунті відтінків і всіх можливих контекстів» [3: 21]. У СУМ це слово не знайшло свого відображення (як і в низці опублікованих пізніше словників), хоч наявні дериваційно й семантично пов’язані з ним прикметник **рівнозначний** ‘який дорівнює чому-небудь значенням, значимістю’, іменник **рівнозначність** ‘абстр. ім. до **рівнозначний**’ і прислівник **рівнозначно** ‘присл. до **рівнозначний**; // у знач. присудк. сл.’ [33 (VIII): 551].

Як перекладні українські еквіваленти вони також зафіксовані в статтях РУС із реєстровими словами: *равнозначный, равнозначно, равнозначность, равнозначный* [28 (3): 645]. Звернемо увагу, що в «Українсько-німецькому словнику» в статтях, оформлених способом гніздового розташування, подано реєстрові іменники з німецьким відповідником *Äquivalent*: у статті із заголовковим дієсловом **рівноважити** — це іменник **рівноважник**, у статті із заголовковим прикметником **рівновартий** — це іменник **рівновартник** [44: 975], у статті із заголовковим прикметником **рівнозначний** — це іменник **рівнозначник**, абсолютний синонім до іменника **рівноважник**: « <...> рівнозначник=рівноважник» [Там само: 976]. В «Українсько-англійському словнику» наведено англійську перекладну лексему *equivalent* у словникових статтях з реєстровими прикметниками **рівноважний, рівновартий і рівнозначний** до іменників (у гніздах) **рівноважник, рівновартник і рівнозначник**. Однак укладачі цього словника вказали ще й сферу використання кожного слова: **рівноважник** *equivalent (in weight)*, **рівновартник** *equivalent (in worth)*, **рівнозначник** *equivalent (in importance)* [43: 905]. Простежуємо явний семантичний взаємозв'язок між поясненнями, наведеними в дужках, і другою основою складних слів: рівноважник ← рівно важити — вага (*weight*), рівновартник ← рівно вартувати — ціна (*worth*), рівнозначник ← рівно значити — значення (*importance*).

С.І. Головащук, розглядаючи реєстр перекладних словників, посиляється на кандидатську дисертацію П.Й. Горещького «Принципи складання російсько-українських термінологічних словників» і наводить деякі приклади термінів, що цілком правомірно, як вважали на той час, не ввійшли в українську літературну мову і відповідно в реєстр шеститомного «Українсько-російського словника», але наявних у двомовних словниках, опублікованих у 20-х рр. ХХ ст., і серед них слово *рівновартник* (еквівалент) [7: 55].

Нині, коли йдуть активні процеси розбудови української термінології, гадаємо, заслуговує на відродження в галузі лінгвістики і слово *рівнозначник* та введення його в ширший науковий ужиток.

Одним із основних завдань під час укладання РУС було забезпечення семантичної еквівалентності українських мовних одиниць російським лексемам. Автори чотиритомного словника для удокладнення опису слів у багатьох випадках вдавалися до філіації і семантизації в українській перекладній частині. Пор., напр.:

РУС у 3 т.

обтёсывать, обтесать обтісувати, -сую, -суєш, обтесати, -тешу́, -тешеш *и* *мног.* пообтісувати.

пробороздѣть проборозніти.

РУС у 4 т.

обтёсывать / обтесать обтісувати, -ую, -уєш / обтесати, -тешу́, -тешеш *и* *мног.* пообтісувати; (*дерево в формѣ цилиндра — ещѣ*) *несов.* кряжувати, -ую, -уєш; (*дерево в формѣ четырёхгранника — ещѣ*) *несов.* брусувати, -ую, -уєш <...>.

пробороздѣть 1. проборозніти; 2. (*извездить*) попоїздити, -їжджу, -їздиш (*усилит.*).

са́ни са́ни, -не́й; (*обшитые лубком — ещѣ*) гла́бці, -ці́в; **не в свої ~ни сесть** погов. не в свої са́ни сісти (влізти), не в тії чоботи взўтися.

са́ни *мн.* са́ни, -не́й; (*с низкими и широкими боками, расширяющимися от передка — ещѣ*) гринджо́ли, -о́л; (*обшитые лубком — ещѣ*) гла́бці, -і́в; (*меньшего размера — ещѣ*) саночки, -чо́к, санча́та, -а́т; гринджо́лята, -я́т; **с.-дровни** гринджбли; **с.-козы́рки** са́ни-козы́рки (*род. саней-козы́рок*); **с.-рбзвальни** гринджо́ли; **с. с рб́знами** рі́жнати́ са́ни; $\diamond$ **не в свої с. не садись** погов. не у свої са́ни не сіда́й; **не в свої с. сесть** погов. не у свої са́ни сісти (влізти), не в тії чоботи взўтися.

срѣтение 1. у с т. зу́стріч, -і́; **2. рел.** стрі́тєнєнє, стрі́чєнєнє.

срѣтение 1. (*с строчная*) по э т., у с т. зу́стріч, -і́ (*ж.*); **2. (С прописная) рел.** Стрі́тєнєнє, *разг.* Стрі́чєнєнє, Стрі́чєнєнє, Стрі́чєнє, *диал.* Гро́мніці́, -і́щ (*мн.*); **в прáздник ~ия** на свя́то (*диал., разг.* на прáздник) Стрі́тєнєнє, на Гро́мніці́.

Відзначимо, що одним із чинників на користь подання дієслів *брусувати* і *кряжувати* та відповідно актуалізації їх у сучасному РУС (ці слова наведені, зокрема, у статті **обтѣсывать, обтесать** у «Російсько-українському словнику» за ред. А. Кримського та С. Єфремова) було те, що у «Словнику української мови» в 11 т. зафіксовані споріднені слова: прикметник **брусований** зі значенням 'обтесаний на чотири грані; // Зробл., збудований з брусів' [33 (I): 242]; іменник **кряж** у третьому значенні з ремаркою *диал.* 'кругляк' [33 (IV): 379].

На думку В.П. Беркова, певний суб'єктивізм у філіації неминучий, і в цьому загалом немає великої біди: головне, щоб були враховані всі значення і їхні відтінки [2: 19].

З огляду на те, що семантика будь-якої національної мови є певним відображенням різних фрагментів навколишньої дійсності, сучасні вітчизняні й зарубіжні дослідники надають перевагу тим чи тим методикам і засобам, аби зреалізувати основну мету — досягти лексико-семантичної відповідності між окремими словами зіставлених мов. Так, словацька дослідниця М. Кошкова, аналізуючи семантичну сполучувальність слів у болгарсько-словацькому словникові, робота над яким триває, звертає увагу, зокрема, на низку болгарських дієслів на позначення результату дії. Семантична структура одного такого дієслова може накладатися на кілька специфічних значень словацьких дієслів. М. Кошкова наголошує на важливості в таких випадках демонстрації конкретних значень. Як приклад вона наводить болгарське слово *режа* (укр. *різати*) у значенні 'гострим інструментом розділяти що-небудь, відділяти частини від чогонебудь'. Дослідниця зазначає, що нормативним словосполученням у болгарській мові відповідають такі нормативні словосполучення в словацькій мові: *режа дѣрево* — *rezat' al. pilit' drevo* (укр. *різати* або *пиляти дерево*), *режа хляб* — *rezat' al. krajat' chlieb* (укр. *різати* або *кряяти хліб*), *режа коса* — *strihat' vlasu* (укр. *стригти волосся*), *режа трева* — *kosit' travu* (укр. *косити траву*). М. Кошкова висновковує, що на підставі семантич-

ної сполучувальності слова *režat'* у словацькій мові, яка (сполучувальність) презентована в різній синтагматичній реалізації, потрібно виділяти п'ять перекладних еквівалентів: 1) *režat'*, 2) *krájat'*, 3) *strihat'*, 4) *pílit'*, 5) *kosit'* [47: 202].

Як відомо, традиційними для перекладної лексикографії є такі способи передання значень слів вихідної мови, як: а) буквальний, точний переклад слова чи одного з його значень; б) переклад синонімами; в) шляхом описового пояснення; г) шляхом калькування, транслітерації. Звернемо увагу на другий і третій способи передання значень.

Проблемне питання стосовно подання синонімічних відповідників, радше їхньої кількості у перекладній частині словникової статті, порушували ще майже століття тому, зокрема, в рецензіях, відгуках на російсько-українські словники, що виходили друком у перших десятиріччях ХХ ст. Так, П.Ю. Гриценко, розглядаючи рецензію М. Йогансена на українські словники 1917 р. і кількох наступних років, звертає увагу на те, що критик, докладно заналізувавши «Російсько-український словник» С. Іваницького і Ф. Шумлянського та «Словник московсько-український» В. Дубровського, назвав вадою цих лексиконів наведення багатьох українських відповідників до одного російського еквівалента [11: 5]. Попри це, зауважує П.Ю. Гриценко, М. Йогансен оцінив словник В. Дубровського як такий, що може стати у великій пригоді для перекладача, якщо той «хоче мати великий вибір слів» [Там само: 6].

С.І. Головащук уважав, що навіть коли до слова мови оригіналу в іншій мові є повний еквівалент, «у словниковій статті на це слово може бути представлений цілий ряд синонімів. У перекладному словнику до того або іншого слова по можливості даються всі відомі в літературній мові семантично точні еквіваленти. Це зумовлено вимогою якнайглибше розкрити лексичні багатства другої мови і показати її норми» [7: 145].

Пор., напр., статті в чотиритомнику:

маета́ п р о с т. му́ка; (*хлопоты, беспокойство*) кло́піт, -поту (м.), мо-ро́ка; (*изнурение*) уто́ма; (*хлопотливый труд*) важка́ (морочлива, клопіт-лива, клопітна́, клопітка́) пра́ця; (*от тоски*) нудьгува́ння (с.), нудьга́ <...>.

овра́г яр, -у; (*большой*) яру́га (ж.); (*поросший лесом, буерак*) байра́к, -у; (*балка*) ба́лка; (*глубокий*) крутоя́р, -у, бе́ски(е)д, -у, бе́скет, -у, с., *соби́р*. бе́скеття́; (*небольшой*) прия́рок, -рка; (*поперечный*) перея́рок, -рка; (*пропасть*) прова́лля (с.), *диал.* зві́р (род. зво́ру), ізві́р, -во́ру, зво́рище (*увел.*, с.), чорторий.

ре́зкий 1. різкий; (*острый — ещё*) го́стрий; (*пронизывающий, пронзительный — ещё*) про́низливий; (*о движениях, ветре: порывистый, быстрый — ещё*) шпаркий; <...> **2.** (чётко обозначенный, отчётливый) вира́зний, чітко окреслений; <...>; **3.** (*высказанный с обидной прямо́той*) го́стрий, різкий; (*жесткий, дерзкий*) жо́рсткий, разг. шо́рсткий; (*обидный — ещё*) дошкúльний, ущи́пливий <...>.

томите́льный 1. (*вызывающий томление*) томли́вий; (*изнурительный*) змо́рний, висна́жливий; (*истомный*) мло́сний <...>; **2.** (*мучительный*) бо́-

лісний; (*невыносимый*) нестерпний, *диал.* то́млячий; (*жгучий*) пекучий; (*нудный*) нудний, нудотний <...>.

Свого часу вчені наголошували на тому, що тритомний «Російсько-український словник» подав приклади «скрупульозного розпрацювання еквівалентів у перекладній частині словника відповідно до розгалуженості значень та відтінків значень реєстрових слів» [23: 84]. Одним із завдань, яке постало перед укладачами чотиритомного видання, було дбайливо зберегти матеріал, ретельно зібраний попередніми авторами словника впродовж кількох десятиліть, і донести до наступних поколінь користувачів.

Дискусії стосовно синонімізації в перекладній частині словників точаться до сьогодні. Дослідники застерігають, що перекладна частина двомовного словника не має бути перевантажена синонімами. Сидні Лендау зауважує про синоніми: «Коли їх не подають, їх не бракує; коли їх подають, це приємний надмір» [18: 145]. А ось В.П. Берков надмірну кількість синонімів називає хворобою двомовних словників — синонімізмом [2: 150]. Постає питання, як знайти «золоту середину»?

До важливих чинників, які впливають на межі синонімізації в перекладній частині словника, належать: окреслення обсягу і призначення лексикографічної праці, які шари лексики залучають до опису, визначення рівня семантизації у словниковій статті тощо.

Питання стосовно кількості наведення українських синонімів у перекладній частині словника певною мірою перебуває в одній площині з питанням відшукування додаткових перекладних мовних одиниць, зокрема однослівних (особливо, якщо подано лише один перекладний еквівалент у словниковій статті). Розглянемо, наприклад, дієслова зі значенням неодноразово повторюваної дії або тривалості, інтенсивності. У РУС серед реєстрових одиниць наведені дієслова *баливать, важивать, нашивать, сизивать, хаживать* і под., супроводжені граматичною і стилістичною ремарками *множократ., разг.* (тільки стосовно російського слова), що мають перекладний еквівалент у вигляді формули [часто, *разг.* частенько; не раз] і відповідного дієслова *хворіти, водити, возити, носити, сидіти, ходити*. Багатократні дієслова зі значенням неодноразово повторюваної дії, за визначенням у «Русской грамматике», утворено шляхом приєднання суфіксів *-ива-, -ва-, -а* до обмеженого кола основ деяких дієслів недоконаного виду зі значенням неодноспрямованого руху, сприйняття, мови, існування, положення і зміни положення у просторі, конкретної фізичної дії. Такі дієслова переважно вживаються у формі минулого часу, позначаючи багатократну повторюваність у минулому. Також багатократні дієслова можуть утворюватися від префіксальних дієслів руху недоконаного виду за допомогою морфів *-ива-* та *-ва-* [32: 600].

В українській мові до багатократних дієслів, належних до кількісних та інтенсивно-кількісних родів дії, зараховують дієслова недоконаного виду із суфіксами *-ва-, -а-*: *бувати, живати, видати, чувати, їжджати*, а також дієслова доконаного виду, утворені за допомогою редульованого префікса *попо-* від основ недоконаного виду [37: 41].

Одним з найоригінальніших утворень, властивих системі родів дії дієслова в українській мові, В.М. Русанівський вважав дієслова доконаного виду з подвійним префіксом **попо-**, яким передається інтенсивно виконувана повторювана дія (*попоходити, попоробити, попокричати, попонагинатися*) [31: 578].

К.Г. Городенська в праці «Теоретична морфологія української мови» серед одновидових дієслів доконаного виду розглядає слова з префіксом **попо-**, що означають багато разів здійснювані дії (*попобігати, попокричатити, попомучити, попомуштрувати*) [4: 230].

С.О. Соколова, присвятивши ґрунтовне дослідження префіксальному словотвору дієслів у сучасній українській мові і в його рамках аспектуальним родам дії, серед підгруп родів (дієслівної) дії виокремила делімітативно-інтенсивний рід зі значенням певної тривалої дії — «вказує на тривалу, інтенсивну або багато разів повторювану дію, здійснювану протягом певного часового відрізка: *попоходити, попоносити, попоїздити, <...>, поповиглядати, поповчити*» [35: 128]. Авторка наголошує на тому, що саме для дієслів з формантом **попо-** характерна семантична ознака — інтенсивність або багаторазове повторення дії, яка, залежно від контексту, може бути виражена більшою або меншою мірою [Там само: 129].

Спеціальну розвідку щодо аспектуальної семантики українських дієслів із префіксом **попо-** здійснила О.Л. Ачилова. Проаналізувавши словникові дефініції дієслів, показавши реалізацію їхніх значень на прикладі фрагментів текстів художніх творів М. Коцюбинського, Марка Вовчка, У. Самчука, В. Симоненка, зіставивши ці фрагменти з перекладами російською мовою, авторка на підставі розгляду 136 одиниць дійшла висновку, що семантична ознака тривалості є головною диференційною ознакою українських дієслів з префіксом **попо-**, семантична ознака повторюваності властива меншій кількості дієслів, а ознака інтенсивності — ще меншій кількості [1: 17]. З наведеної в статті таблиці, де дослідниця унаочнила деякі результати аналізу, видно, для яких дієслів характерні всі три семи (напр., *попогуляти, пополупити, попоходити*), для яких — дві семи тривалості й інтенсивності (напр., *поповозитися, поповчити, поподивуватися*), для яких — лише сема багаторазовості (напр., *попобачити, поповажити*), чи лише сема тривалості (напр., *попогребти, поподихати, попожити*), чи лише сема інтенсивності (напр., *попобитися*). Авторка звертає увагу на те, що хоч для зафіксованої в словниках семантики дієслова *попоїсти* не характерні семи повторюваності, тривалості й інтенсивності, проте в певних контекстах «семи повторюваності й інтенсивності актуалізуються й домінують над значенням обмеженості дії в часі» [Там само: 20].

Специфікою дієслівної словотвірної підсистеми української мови, її національно-самобутньою рисою називає польська дослідниця Діана Вечорек функціонування префікса **попо-** [48: 113]. В аспекті порівняльного аналізу лексики кількох мов вона зауважує, що значення ітеративної закінченої дії, яке вносить редулькований префікс, пов'язане з перфективністю дієслів, у той час як в інших слов'янських мовах, наприклад

у польській, російській і чеській, ітеративність пов'язана з імперфективністю: *chadzać, tawiać; хаживать, говаривать* [Там само: 113]. Авторка доходить висновку, що українські дієслова з префіксом **попо-** не мають однослівного еквівалента в порівнюваних мовах.

На своєрідність значеннєвої характеристики поліпрефіксальних дієслів у білоруській мові, і серед них дієслів з префіксом **папа-**, звертає увагу О.В. Нікітевич. Зіставляючи лексику білоруської і російської мов, він зараховує дієслова з префіксом **папа-** до тих груп, що не мають однослівного відповідника в російській мові, напр.: *папавазіць* 'возить долго, неоднократно; повозить много кого-либо, что-либо'; *папаглядець* 'смотреть долго'; *папаездзіць* 'ездить долго'; *папазбіраць* 'собирать продолжительное время'; *папахадзіць* 'ходить длительное время' [20: 240, 242]. В українській мові дієслова з префіксом **попо-** є однослівними відповідниками до білоруських дієслів з префіксом **папа-**, що підтверджує матеріал словникових статей «Білорусько-українського словника», напр.: **папабегваць і папабегваць** (*довго, не раз*) попобігати, попометатися; **папагаварыць і папагаворваць** (*довго, не раз*) попоговорити; **папапець і папапяваць** (*багато, не раз*) попоспівати; **папарэзваць і папарэзаць, папаразаць** (*довго, багато, неодноразово*) 1. попорізати; 2. порізати, поперерізувати; попиляти; **папаскакаць і папаскакваць** (*довго, неодноразово*) 1. попострибати, попоплигати, попоскакати; 2. попотанцювати [25: 358–359].

Не оминув увагою такі дієслова і С.І. Головащук під час вивчення еквівалентності в українсько-російських і російсько-українських словниках, зазначивши, що в українській мові повторення префікса **по-** приводить до підсилення ознаки тривалості дії (*поповозити, пополюкати, попоміряти*). Такі дієслова не мають лексичних еквівалентів у російській мові і передаються в двомовних словниках приблизними відповідниками: **попоміряти** — померять (*долго, много*) [7: 113]. Згадав С.І. Головащук і російські багатократні дієслова: «Цікаво <...> зіставити українські дієслова з префіксом **по-**, що вказують на поширення дії на всі або багато предметів, з російськими дієсловами багатократного виду (*говаривать, нашивать, сиживать, хаживать* і т. ін.)» [Там само: 113]. Учений зауважив, що вони практично не мають еквівалентів в українській мові і для їх перекладу використовують описовий спосіб або часткові лексичні відповідники [7: 114].

Отже, у дослідженнях називають такі характерні семантичні ознаки дієслів з формантом **попо-**, як тривалість, інтенсивність і багаторазовість повторюваної дії. Оскільки стосовно російських багатократних дієслівних лексем поширений погляд, що вони не мають однослівних українських еквівалентів, у словниках прийнято в таких випадках у перекладній частині подавати формулу і відповідне дієслово. Проте з увагою до того, що порівняльний аналіз контекстуальних наборів, як свідчать дослідження, може показувати семантичну близькість багатократних дієслів російської і української мов, вартє подальшого вивчення група дієслів з формантом **попо-** саме з огляду на словникову практику.

Розкриття значення російських багатократних дієслів через формулу і відповідну дієслівну лексему в перекладній частині словника є прикладом описового пояснення. Пор. ще статті в РУС, які ілюструють використання описового пояснення, тлумачення: до реєстрового слова **обилечивать / обилетить** (з ремаркою *розмовне* стосовно російського дієслова) наведено — продавати / продати квиток (квитки); до **обилеченный** наведено два еквівалентних переклади — якому продали квиток (квитки); з квитком (квитками), і типовий контекст **все обилечены?** — усі з квитками? [28 (2): 605]; до слова **обрыбится** (з ремаркою *діалектне*) — спіймати першу рибу [28 (2): 648], до фінансового терміна **обналичивать / обналичить** — перетворювати / перетворити на готівку; **обналичиваться / обналичиться** — перетворюватися / перетворитися на готівку; **обналичивание, разг. обналичка** — перетворення на готівку [28 (2): 628]. Зауважимо, що «Російсько-український словник» за ред. В.В. Жайворонка пропонує однослівні відповідники *розготівковувати / розготівкувати, розготівковування* [29: 629].

Варті уваги спогади С.І. Головащука про М.Т. Рильського як досвідченого перекладача, члена редколегії «Російсько-українського словника» в 3 т. і «Українсько-російського словника» в 6 т. Учений писав, що М.Т. Рильський завжди орієнтував авторів двомовних словників уникати довгих, часто невдалих чи незграбних тлумачень, докладати всіх сил для того, щоб відшукати найближчий, найточніший або іноді й неповний відповідник, хай це буде кальковане чи запозичене слово. Він наводить кілька зауважень М.Т. Рильського до рукопису першого тому «Російсько-українського словника» 1968 р.: **«булавка**. Уявляю собі перекладача, який зустрине в російському тексті «деньги на булавки», звернеться до нашого словника і знайде тільки тлумачення! Я б дав: *гроші на дрібнички*»; **«важенка**. Невже коли я писатиму оповідання з життя Півночі або перекладати-му щось, то вживу тлумачного виразу «самка північного оленя»? Мабуть, я написав би *олениця* чи й просто, з відповідною приміткою, *важенка*»; **«гречневик**. Я розумію, що ми часом «капітулюємо» перед словами, яким нема точних відповідників, але уявіть собі перекладача, якому трапиться у Аксакова чи Тургенева оце *гречневик*. Невже він візьме наше «повсякденний селянський» і т. д. — аж с і м слів? У Уманця — *бриль* (що має форму стовпця). Теж «не Ріо-де-Женейро»! Може — коли ми просто беремо з французької й транскрибуємо — *шапокляк*, то й тут дати *гречневик*, а оті сім пояснювальних слів дати в дужках?» [7: 158].

Питання щодо співвідношення між однослівними еквівалентами і перекладами у формі описових пояснень розв'язують у кожній конкретній лексикографічній праці відповідно до завдань, призначення, обсягу охопленого матеріалу. Незважаючи на те, що спосіб описового пояснення одні дослідники вважали й вважають не зовсім бажаним, інші дослідники висловлюють думку про необхідність поширення тлумачно-перекладного принципу в укладанні двомовних словників, навіть надаючи перевагу саме тлумачним елементам.

Труднощі полягають з поданням українських відповідників до російських зворотних дієслів. У сучасних дослідженнях з морфології, як зазначає К.Г. Городенська, презентований такий підхід до розгляду парадигми конструкцій пасивного стану, згідно з яким із цієї парадигми вилучено конструкції з дієсловами недоконаного виду з постфіксом *-ся*, що традиційно вважали типовим засобом творення пасивних форм до перехідних дієслів недоконаного виду. Дослідниця пише, що постфікс *-ся* функціонує як виразник різних словотвірних значень зворотних дієслів: власне-зворотного (*митися*), взаємно-зворотного (*цілуватися*), безоб'єктно-зворотного (*дряпатися*), загальнозворотного (*веселитися*), непрямо-зворотного (*готуватися*) [4: 243; 9: 209].

У РУС в окремих випадках для відтворення семантики заголовних зворотних дієслів запропоновано модель відповідності у вигляді синтаксичної конструкції — контекстуального слововживання: **обгрызаться: кора деревьев ~ается зайцами** кору дерев обгризають зайці [28 (2): 588]; **обыскиваться: ~ается квартира** обшукують (трусять) квартиру [28 (2): 673]; **прожिनаться: ~ается полоса ржи** прожинають смугу жита [28 (3): 554]. Тобто в таких словникових статтях подавати перекладний еквівалент як дієслово з постфіксом *-ся* — не відповідало б сучасним нормативним рекомендаціям, а наведення відповідників *обгризати*, *обшукувати*, *прожинати* свого часу викликало певні застереження.

До речі, Майкл Хеллідей, розмірковуючи взагалі про природу міжмовної еквівалентності, вважав, що вона має бути присутня на ранзі речення, яке є контекстуальною одиницею мови, адже в ситуаціях функціонує саме речення. У двомовному словникові, як традиційному способу зіставлення лексики двох мов, еквівалентність відображено через переклад, тобто через контекстуальне зіставлення [45: 43–44].

Грамматична характеристика словникових одиниць у РУС передбачає подання таких ремарок, які засвідчували б передусім чинні орфографічні норми для українських відповідників. У словнику дотримано традиційної десятичленної класифікації частин мови, вказано на граматико-категоріальну характеристику, наведено граматичні форми іменників, зазначено відмінність у роді між російською лексемою й українським відповідником (див. докладніше [24: XII–XV]).

Узагалі виділяють повну граматичну інформацію, що презентує всю парадигму слова, і часткову граматичну інформацію, що містить відомості про частину парадигми слова. Зазвичай у двомовних словниках граматична характеристика є частковою. Однак дедалі частіше в перекладній лексикографічній практиці вдаються до повного граматичного опису, подаючи його в різній формі до чи після корпусу словника. Так, у праці «Російсько-український українсько-російський сучасний словник + граматики» вміщено розділ «Граматики», де наведено зразки відмінювання в однині і множині іменників української мови, прикметників, відмінювання числівників, займенників, поділ дієслів на дієвідміни, зразки дієвідмінювання, зміни приголосних у дієсловах, дієприкметни-

ках і віддієслівних іменниках [30: 469–479] (див. також про подання повної граматичної характеристики в [8: 94–95]).

Під час опрацювання статей РУС зі збірними іменниками та їхніми словотвірними дериватами з деминутивними суфіксами постає питання щодо форми родового відмінка в таких групах слів. Згідно з чинним «Українським правописом», а також «Українським правописом (проектом найновішої редакції)» закінчення **-у** (у твердій і мішаній групах), **-ю** (у м'якій групі) мають іменники чоловічого роду на приголосний, коли вони означають: сукупність предметів або істот, збірність (*березняку, вишняку, сушняку*); сюди належать назви кущових і трав'янистих рослин (*барвінку, очерету, чагарнику* (але *вівса*), а також назви сортів плодкових дерев (*ренету*) [41: 69; 42: 109].

Проте в лексикографічних джерелах простежуємо фіксацію і закінчення **-у**, і закінчення **-а** в родовому відмінку таких іменників¹. Для порівняння наведемо закінчення родового відмінка деяких слів з восьми словників: «Орфографічного словника української мови» 1975 р. видання (Орф-75), «Орфографічного словника української мови» 1999 р. видання (Орф-99), «Українського орфографічного словника» 2009 р. видання (УОС), «Граматичного словника української літературної мови. Словозміна» (ГСУЛМ), «Орфографічного словника української мови» С.І. Головащука (ОСУМГ), «Дзвона чи дзвону? або **-а** (**-я**) чи **-у** (**-ю**) в родовому відмінку» Н.Є. Лозової і В.Б. Фридрак (СДЛФ), «Словника української мови» в 11 т. (СУМ), «Словника української мови» у 20 т. (СУМ–20) (див. табл.). Зрозуміло, що граматична характеристика в Орф-75 і СУМ, опублікованих кілька десятиліть тому і орієнтованих на норми тодішніх правописних кодексів, з позицій сучасного мовного розвитку не завжди відповідає сьогоднішнім чинним нормам, проте залучення даних цих словників дає змогу побачити кодифікаційні настанови з погляду діакронії.

Порівняно з іншими правописними довідниками лише М.Г. Зубков, розглядаючи закінчення **-у**, **-ю** іменників чоловічого роду в родовому відмінку, вказує на слово *чагар* як таке, що має закінчення **-я**: «3. Назви трав'янистих рослин, кущів, плодкових дерев: <...> очерету, пасльону, чагарнику (але: куща, чагаря) <...>» [16: 171].

Стилістичне ремаркування в РУС мало на меті визначити сферу вживання російських та українських слів, показати стилістичне співвідношення між реєстровими словами і перекладними еквівалентами [24: XV]. У словнику застосовано різноманітну стилістичну кваліфікацію: емоційно-експресивну, оцінну, ортологічно-нормативну, частотну, часову — для опису мовних одиниць. Відомо, що еквівалентність слів та-

¹ Зазначимо, що розглядаючи закінчення родового відмінка однини іменників чоловічого роду II відміни на матеріалі кількох орфографічних словників української мови, польська дослідниця Божена Зінкевич-Томанек констатує фіксацію закінчень **-а** і **-у** того самого слова в різних джерелах, а також звертає увагу на різний порядок подання нормативних варіантних закінчень **-а** і **-у** того самого слова [15: 27–28].

Таблиця. Родовий відмінок іменників

Іменники	Словники							
	Орф-75	Орф-99	УОС	ГСУЛМ	ОСУМГ	СДЛФ	СУМ	СУМ-20
березник	-а	-у	-у	-у	-у	-у	-а	-у
березняк	-а	-у	-у	-у	-у	-у	-а	-у
березничок	-а	-у	-у	-у		-у	-а	-у
березнячок	-а	-у	-у	-у		-у	-а	-у
вишник	-а	-у	-а	-у		-у	-а	-у
вишняк	-а	-у	-у	-у	-у	-у	-а	-у
вишничок	-а	-а	-а	-а		-у	-а	-а
вишнячок	-а	-а	-а	-а		-у	-а	-а
дубник		-у		-у	-у	-у	-а	-у
дубняк	-а	-у	-у	-у	-у	-у	-а	-у
дубнячок		-у	-у	-у		-у		-у
лозник	-а		-а					
лозняк	-а	-у	-у	-у	-у	-у	-а	
осичник	-у	-у	-у	-у		-у	-у	
осичняк	-а	-а	-а	-а	-у	-у	-а	
сосник	-а	-у	-у	-у	-у	-у		
сосняк	-а	-у	-у	-у	-у	-у	-а	
соснячок			-а					
хворостняк	-а	-а	-а			-у	-а	
хмизняк	-а	-а	-а	-а		-у	-а	
чагар	-я	-я	-я	-я	-я	-ю	-я	
чагарник	-а	-у	-у	-у	-у	-у	-а	

кож знаходить свій вияв у стильовій та стилістичній відповідності. Проте труднощі полягають не лише в тому, що відшукування потрібного еквівалента не завжди вдало закінчується. Для прикладу розглянемо словникову статтю з реєстровими словами **общага**, **общажка**, які в російських словниках супроводжені ремаркою *просторічне*². Як українські відповідники подано слова *гуртня*, *гуртяга* з позначкою *жаргонне*. Українські слова були дібрані з праці «Короткий словник жаргонної лексики української мови: Містить понад 3200 слів і 650 стійких словосполучень» Л.О. Ставицької [36: 171]. Крім того, зі значенням ‘гуртожиток’ у ньому зафіксовано співвідносні іменники *гурт* з ремаркою *кримінальне* і *гуртак* з двома ремарками: перша вказує на молодіжний жаргон, друга — на мову студентів. Однак у перекладній частині словникової статті на слово **общага** є і стилістично нейтральне слово *гуртожиток* (йому відповідає стилістично немарковане російське слово *общежитие*). Наведення в цій статті стилістично нейтрального слова зумовлено тим, що в іншій статті з реєстровим прикметником **общажный**, похідним від іменника

² На думку низки дослідників, оскільки користувачі словниками звертаються до різно-стильових текстів, то в перекладних словниках варто подавати використовувані стилістично знижені мовні одиниці [2 : 174].

общага, на цьому етапі опрацювання запропоновано поки що один відповідник — іменник *гуртожиток* у родовому відмінку (із вказівкою на цей відмінок), а також ілюстрацію контекстуального вживання: **общажный инвентарь** інвентар гуртожитку [28 (2): 665]. У цьому і подібних випадках обмежуватися наведенням лише стилістично маркованих відповідників у статті **общага** було б не зовсім правомірно, оскільки має бути дериваційна співвіднесеність між перекладними частинами словникових статей із реєстровими словами, належними до одного словотвірного гнізда.

Отже, охоплення величезної кількості лексики різної стильової, стилістичної, часової приналежності сприяє відшукуванню необхідного слова і під час перекладу текстів, і під час побудови комунікативно грамотного речення. Покликання «Російсько-українського словника» — інформувати широке коло користувачів про нормативне вживання слів, із урахуванням семантичних, граматичних особливостей, яке відповідало б комунікативній ситуації.

1. Ачилова О.Л. Український префікс *попо-* : специфіка аспектуального значення // Філологічні студії: Науковий вісник Криворізького державного педагогічного університету: зб. наук. праць. — 2011. — Вип. 6. — С. 14–21.
2. Берков В.П. Двухязычная лексикография : Учебник / В.П. Берков. — 2-е изд., перераб. и доп. — М. : Астрель : АСТ : Транзиткнига, 2004. — 236 с.
3. Булаховський Л.А. Про типи словників // Українська мова в школі. — 1955. — № 1. — С. 21–25.
4. Вихованець І.Р. Теоретична морфологія української мови: Академ. граматики укр. мови / І. Вихованець, К. Городенська; За ред. І. Вихованця. — К. : Унів. вид-во «Пульсари», 2004. — 400 с.
5. Гнатюк І.С. Нова праця українських лексикографів (до виходу Російсько-українського словника в 4-х томах) // Лексикографічний бюлетень : Зб. наук. праць / Відпов. ред. к.філол.н. І.С. Гнатюк. — К., 2009. — Вип. 18. — С. 10–14.
6. Головащук С.І. Орфографічний словник української мови. — К.; Ірпінь : ВТФ «Перун», 2006. — 496 с.
7. Головащук С.І. Перекладні словники і принципи їх укладання. — К. : Наук. думка, 1976. — 247 с.
8. Городенська К.Г. Граматична інформація в словниках української мови / Українська і слов'янська тлумачна та перекладна лексикографія. Леонідові Сидоровичу Паламарчукові / Інститут української мови НАН України; відп. ред. І.С. Гнатюк. — К. : КММ, 2012. — С. 90–96.
9. Городенська К.Г. Зворотні дієслова // «Українська мова». Енциклопедія / Редкол. : Русанівський В.М., Тараненко О.О. (співголови), Зяблюк М.П. та ін. — 3-є вид. зі змінами і доп. — К. : Вид-во «Укр. енцикл.» ім. М.П. Бажана, 2007. — С. 209.
10. Граматичний словник української літературної мови. Словозміна. — К. : Видавничий дім Дмитра Бураго, 2011. — 760 с.
11. Гриценко П.Ю. Непроминальний досвід розбудови української мови / Павло Гриценко // В. Дубровський. Словник московсько-український / Інститут української мови НАН України. — К. : КММ, 2013. — С. 3–8.
12. Дзедзелівський Й.О. Лексикографія. Українська лексикографія кінця 18 ст. — 1917 // «Українська мова». Енциклопедія / Редкол. : Русанівський В.М., Тараненко О.О. (співголови), Зяблюк М.П. та ін. — 3-є вид. зі змінами і доп. — К. : Вид-во «Укр. енцикл.» ім. М.П. Бажана, 2007. — С. 310–313.
13. Єрмоленко С. Я., Бибик С. П., Тодор О. Г. Українська мова. Короткий тлумачний словник лінгвістичних термінів / За ред. С.Я. Єрмоленко. — К. : Либідь, 2001. — 224 с.

14. Жайворонок В.В. Лексикологія та лексикографія // Інститут мовознавства ім. О.О. Потебні НАН України — 75, 1930–2005 : Матеріали до історії / Редкол. : В.Г. Складенко (відп. ред.) та ін. — К.: Довіра, 2005. — С. 133–173.
15. Зінкевич-Томанек Б. Норма сучасної української мови і лексикографічна практика останнього десятиліття // Мовознавство : Доп. та повідомл. IV Міжнар. конгр. українців / Відп. ред. В. Німчук. — К.: Пульсари, 2002. — С. 26–31.
16. Зубков М.Г. Українська мова : Універсальний довідник. — 3-те вид., випр. і доп. — Х.: ВД «ШКОЛА», 2008. — 496 с.
17. Крупнов В.Н. Англоязычная и англо-русская лексикография и ее роль в процессе письменного перевода : Автореф. дисс. ... докт. филол. наук (Московский государственный университет им. М.В. Ломоносова). — М., 1989. — 49 с.
18. Лендау Сидні І. Словники : мистецтво та ремесло лексикографії / Сидні І. Лендау; з англ. пер. Ольга Кочерга. — 2-е вид. — К.: К.І.С., 2012. — 480 с.
19. Лозова Н.Є. Дзвона чи дзвону? або -а (-я) чи -у (-ю) в родовому відмінку : Словник-довідник / Н.Є. Лозова, В.Б. Фридрак. — 2-е вид., доп. — К.: Наук. думка, 2015. — 168 с.
20. Никитевич А.В. Деривационные объединения в составе диалектных подсистем близкородственных языков / Творба речи и њени ресурси у словенским језицима: зборник радова са четрнаесте међунар. науч. конф. Комисије за творбу речи при Међународном комитету слависта / главни уредник Рајна Драгићевич. — Београд : Филолошки факултет Универзитета, 2012. — С. 235–243.
21. Німчук В.В. Лексикографія. Староукраїнська лексикографія // «Українська мова». Енциклопедія / Редкол. : Русанівський В.М., Тараненко О.О. (співголови), Зяблюк М.П. та ін. — 3-є вид. зі змінами і доп. — К.: Вид-во «Укр. енцикл.» ім. М.П. Бажана, 2007. — С. 309–310.
22. Орфографічний словник української мови : Близько 125 000 слів / Уклад. : С.І. Головашук, М.М. Пешак, В.М. Русанівський, О.О. Тараненко. — Вид. друге, випр. і доп. — К.: Довіра, 1999. — 989 с.
23. Паламарчук Л.С. Українська радянська лексикографія (Питання історії, теорії та практики). — К.: Наук. думка, 1978. — 204 с.
24. Передмова / І.С. Гнатюк // Російсько-український словник: у 4 т. — Т. 1. А–Й / І.С. Гнатюк, С.І. Головашук, В.В. Жайворонок, І.О. Анніна, В.Л. Іващенко, Н.Є. Лозова, О.М. Миронюк, Н.М. Неровня, І.А. Самойлова, Т.В. Цимбалюк-Скопненко. — К.: Знання, 2011. — С. V–XXXVII.
25. Півторак Г.П. Білорусько-український словник / Півторак Г.П., Скопненко О.І.; За ред. Г.П. Півторака. — К.: Довіра, 2006. — 723 с. — (Словники України).
26. Полищук Н. Українськомовний переклад як філософсько-герменевтична проблема українознавства // Мовознавство : Доп. та повідомл. IV Міжнар. конгр. українців / Відп. ред. В. Німчук. — К.: Пульсари, 2002. — С. 333–338.
27. Проблемы и методы современной лексикографии / Б.Ю. Городецкий // Новое в зарубежной лингвистике. — Вып. XIV. Проблемы и методы лексикографии. — М.: «Прогресс», 1983. — С. 5–22.
28. Російсько-український словник: у 4 т. — Т. 1. А–Й / І.С. Гнатюк, С.І. Головашук, В.В. Жайворонок, І.О. Анніна, В.Л. Іващенко, Н.Є. Лозова, О.М. Миронюк, Н.М. Неровня, І.А. Самойлова, Т.В. Цимбалюк-Скопненко. — К.: Знання, 2011. — XXXVIII, 992 с.; Т. 2. К–О / І.С. Гнатюк, С.І. Головашук, В.В. Жайворонок, І.О. Анніна, І.А. Самойлова, Т.В. Цимбалюк-Скопненко. — К.: Знання, 2012. — X, 860 с.; Т. 3. П–Р / І.С. Гнатюк, С.І. Головашук, В.В. Жайворонок, О.М. Миронюк, І.А. Самойлова, Т.В. Цимбалюк-Скопненко. — К.: Знання, 2013. — X, 933 с.; Т. 4. С–Я / І.С. Гнатюк, О.М. Миронюк, І.А. Самойлова, Т.В. Цимбалюк-Скопненко. — К.: Знання, 2014. — X, 934 с.
29. Російсько-український словник / І.О. Анніна, Г.Н. Горюшина, І.С. Гнатюк, В.В. Жайворонок, О.В. Качура, Н.Г. Озерова, Т.О. Федоренко; за ред. В.В. Жайворонка. — К.: Абрис, 2003. — 1424 с.
30. Російсько-український українсько-російський сучасний словник + граматики / Упор. О.В. Грушевський, Г.М. Коляда. — Донецьк : ТОВ ВКФ «БАО», 2005. — 480 с.

31. Русанівський В.М., Тараненко О.О. (співголови), Зяблюк М.П. та ін. — 3-є вид. зі змінами і доп. — К. : Вид-во «Укр. енцикл.» ім. М.П. Бажана, 2007. — С. 578.
32. Русская грамматика. — Т. I. Фонетика. Фонология. Ударение. Интонация. Введение в морфемику. Словообразование. Морфология. — М. : Изд-во «Наука», 1980. — 784 с.
33. Словник української мови: в 11 т. — К. : Наук. думка, 1970–1980.
34. Словник української мови: у 20 т. — Т. 1–5. — К. : Український мовно-інформаційний фонд; Наук. думка, 2010–2014.
35. Соколова С.О. Префіксальний словотвір дієслів у сучасній українській мові. — К. : Наук. думка, 2003. — 285 с.
36. Ставицька Л. Короткий словник жаргонної лексики української мови: Містить понад 3200 слів і 650 стійких словосполучень. — К. : Критика, 2003. — 336 с.
37. Тараненко О. О. Багатократні дієслова // «Українська мова». Енциклопедія / Редкол.: Русанівський В.М., Тараненко О.О. (співголови), Зяблюк М.П. та ін. — 3-є вид. зі змінами і доп. — К. : Вид-во «Укр. енцикл.» ім. М.П. Бажана, 2007. — С. 41.
38. Тараненко О.О. Українсько-російські мовні контакти на сучасному етапі : притягування і відштовхування. I. Впливи, інтерференція, запозичення // Мовознавство. — 2010. — № 2–3. — С. 55–82.
39. Українська і слов'янська тлумачна та перекладна лексикографія. Леонідові Сидоровичу Паламарчуківі / Інститут української мови НАН України ; відп. ред. І.С. Гнатюк. — К. : КММ, 2012. — 488 с.
40. Український орфографічний словник: понад 175 тис. слів / уклали: В.В. Чумак [та ін.]; за ред. В.Г. Скляренка. — Вид. 9-е, переробл. і доповн. — К. : Довіра, 2009. — 1011 с.
41. Український правопис / НАН України, Інститут мовознавства ім. О.О. Потебні; Інститут української мови — стереотип. вид. — К. : Наук. думка, 2004. — 240 с.
42. Український правопис (проект найновішої редакції) / Інститут української мови. — К., 1999. — 341 с.
43. Українсько-англійський словник: Ukrainian-English dictionary / Comp. С.Н. Andrusyshen, J. N. Krett. — Saskatchewan, 1990. — 1163 с.
44. Українсько-німецький словник / Укладачі З. Кузеля, Я. Рудницький. — Лейпциг, 1943. — 1494 с.
45. Хэллидей Майкл. Сопоставление языков / Майкл А.К. Хэллидей // Вопросы теории перевода в зарубежной лингвистике. — М. : Международные отношения, 1978. — С. 42–54.
46. Шимків А. Англо-український тлумачний словник економічної лексики. — К. : Вид. дім «Киево-Могилянська академія», 2004. — 429 с.
47. Košková Mária. Spájateľ'nost' slova v dvojazyčnom slovníku // Slovo v slovníku. Aspekty lexikálnej sémantiky — gramatika — štylistika (pragmatika). Na počesť Alexandry Jarošovej. — Bratislava: VEDA, vydavateľ'stvo SAV, 2012. — S. 201–208.
48. Diana Wiczorek. Украинский язык. Slavia Romana — Slavia Byzantina. Очерки по глагольности. — Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, 1997. — 135 с.

Статтю отримано 19.02.2016

Iryna Samoilova

Institute of the Ukrainian language of National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv

INFORMATIONAL STRUCTURE OF UKRAINIAN EQUIVALENTS IN TRANSLATION DICTIONARY

The article deals with the semantic, grammatical, and stylistic treatment of entry words as provided by their Ukrainian translation equivalents in “Russian-Ukrainian dictionary“ in 4 vols. (2011–2014). This dictionary presents all those fundamental changes in the lexis and phraseology of Ukrainian brought about by the consolidation of Ukrainian’s position as a state language and the broadening of the scope of its use in various spheres of Ukrainian society’s life. These changes are reflected in the growth of the number of Ukrainian equivalents (Ukrainian deriva-

tives proper, actualized words, general and specialized terms, lexico-semantic borrowings etc.) as well as in the revision of semantic data, axiological categorization of linguistic units, prescriptive and stylistic labeling, and collocation characteristics. The dictionary is a prescriptive reference, giving the spelling of Russian entry words and their Ukrainian equivalents according to the actual orthographical norms of the both languages. It also furnishes information on usage, grammar and accentuation. Ukrainian translations it contains build on “Dictionary of Ukrainian” in 11 vols., B.Hrinchenko’s “Dictionary of Ukrainian” in 4 vols., general Russian-Ukrainian dictionaries published in the first decades of the 20th ct. (first of all “Russian-Ukrainian dictionary” edited by A.Kryms’kyi and S. Yefremov) and at the beginning of the 21st ct., and specialized bilingual dictionaries as well as modern dictionaries of spelling, phraseology, and synonyms. Similarly, Ukrainian lexico-phraseological data compiled and structured in this dictionary can be used in new lexicographical enterprises. The compiling of a tremendous number of lexemes of various style and stylistic character as well as various chronological provenience can complicate uniformity of their treatment in the dictionary. The author highlights such issues in seeking Ukrainian equivalents as synonymy limits in these equivalents, grammatical information on *nomina collectiva* and their derivatives, and stylistic equivalency. Taking into consideration the prescriptive orientation of the dictionary, analysis of these issues will enhance the uniformity of, and improve in general, the treatment of Ukrainian equivalents.

Key words: translation lexicography, Russian-Ukrainian dictionary, equivalent, semantic equivalence, synonymic equivalents, grammatical information, stylistic characteristics.

Мовна мозаїка

ПОСАДА **ЗАСТУПНИКА** ЧИ **ЗАСТУПНИЦІ** ДИРЕКТОРА?

Сьогодні українські журналісти часто пропонують слухачам та глядачам зустрічі або інтерв’ю із *заступницею директора*. Стало навіть модно представляти їх саме так. А чи можна називати жінку, яка працює на посаді заступника директора, *заступницею*? Ні, не можна, тому що це слово узвичаєне в українській мові зі значенням “та, хто захищає кого-небудь, захисниця”, пор.: *Вірую в тебе і припадаю до стоп твоїх, заступнице наша, пресвята Богородице, — шепотів Сироватка слова молитви* (Ю. Мушкетик); *Царице небесна, заступнице моя милостива, заступись за мене...* (О. Довженко); *Вона швидко, якось непомітно виробила собі ім’я великої філантропки, заступниці та помічниці всіх бідних* (І. Франко). Посада заступника будь-якого керівника не передбачає його захисту.

Отже, *заступник* є правильною офіційною назвою посади жінки, яка заступає керівника чого-небудь, пор.: *Марія Миколаївна — заступник директора; Валентина Василівна — заступник міністра; Оксана Романівна — заступник декана.*

Катерина Городенська

УДК 811. 161. 2' 373.374

Оксана Тищенко

Інститут української мови НАН України, м. Київ

АРХІВНА КАРТОТЕКА ЯК ЛЕКСИКО-ІЛЮСТРАТИВНА БАЗА «РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКОГО СЛОВНИКА» ЗА РЕДАКЦІЄЮ А.Ю. КРИМСЬКОГО ТА С.О. ЄФРЕМОВА

I. Лексична картотека: історія створення та репресій

У першій частині розвідки на основі архівних матеріалів та наукових публікацій простежено історію створення Лексичної картотеки Інституту української мови НАН України, уточнено й скориговано наявні в науковій літературі дані про її хронологічні межі та кількісні параметри, про хід формування й поповнення загальномовної й термінологічної картотек як різних структурних одиниць. Особливу цікавість становлять періоди 30-х та 40-х років (згорнення українізації, репресії та період окупації 1941–1944 рр.), коли Лексична картотека зазнала ідеологічних та фізичних репресій.

Ключові слова: лексична картотека, архівна картотека, картка, Російсько-український словник за ред. А.Ю. Кримського та С.О. Єфремова.

З-поміж багатого матеріалу шестимільйонної Лексичної картотеки Інституту української мови НАН України яскраво вирізняється так звана архівна картотека — старі рукописні картки, позначені штампом «АРХІВНА». Беручись до вивчення цього знайдібу, пригадаймо кілька загальноvizнаних положень:

1. Основою створення будь-якого словника є спеціальна мовна база — лексична картотека, укладена на основі опрацювання мовних джерел.

2. Історія Лексичної картотеки Інституту української мови (далі — ЛК)¹ має два виразні етапи: до окупації 1941–1944 рр.

---

¹ Основні відомості з історії ЛК Інституту відбито в розвідках науковців [34–36; 38; 5]; принагідно, у контексті фундаментальних досліджень з української лексикографії, про ЛК згадують Л.С. Паламарчук [44], П.Й. Горецький [6].

та повоєнний період. Матеріали довоєнної картотеки майже всі втрачено. Періодом активного творення ЛК стали 50–60-і рр. ХХ ст. [56: 703].

3. ЛК сьогодні суттєво відстає від електронних картотек² як за темпами поповнення, так і за обсягом охоплення сучасного мовного матеріалу, а отже, її роль у створенні сучасних словників швидше формальна.

4. Лексична картотека Інституту української мови — це історична пам'ятка, неоціненний скарб україністики, на основі якого було створено віхові словники (РУС-48, УРС, СУМ-11): «ця рукотворна скарбниця має назавжди залишитися як музей українського слова» [38: 18].

Що ж таке *архівна картотека*? Яка її роль у створенні «Російсько-українського словника» за ред. А.Ю. Кримського та С.О. Єфремова (далі — РУС)? Як її оцінювали у різні часи і що вона становить сьогодні і з сьогоdnішнього погляду? Які матеріали картотеки довоєнного періоду збереглися, а які було вилучено чи втрачено, чи дійсно це тільки «музей», яку роль у лексикографічному процесі зокрема і мовознавчому загалом вони відіграють сьогодні?

Картотечна традиція

Традиційно зародження лексичної картотеки як мовної бази створення словника пов'язують із такими постатями і їхніми творіннями, як Памво Беринда (1550–1632): для «Лексикону словенороського» він протягом 1597–1627 рр. зібрав 7 тис. слів [38: 13]; кореспонденти «Київської старовини»: для «Словаря української мови» протягом 1864–1902 рр. зібрали

---

² У 60-х–70-х рр. ХХ ст. дедалі більше уваги почали приділяти механізації роботи науковця, зокрема й мовознавця та працівника картотеки. Наприклад, було організовано виготовлення лексичних матеріалів за допомогою ротатора та ротапринта [38]. Однак така спроба механізувати один із початкових етапів підготовки словників не задовольнила всіх потреб науковців. М.М. Пешак зазначає: «велика маса розписаних на ротаторі карток дала змогу швидко поповнити лексичну картотеку новим матеріалом, але ідея створення інших видів картотек (граматичної, мови письменників тощо) залишилася нездійсненою» [45]. Отже, запровадження механізації на одному етапі наукової роботи вимагає обов'язкової механізації й інших тісно пов'язаних з ним етапів наукових досліджень, а саме: «використання у мовознавчих дослідженнях карток з перфорованими краями, лічильно-аналітичних та електронно-обчислювальних машин, а також фотокопіювальних машин типу «Ера» [45].

Системою автоматизації трудомістких процесів у мовознавчих дослідженнях є Машинний фонд української мови (МФУМ), який формується з первинної і вторинної баз даних, програмного, математичного і технічного забезпечення [56: 331–332].

В Українському мовно-інформаційному фонді (УМІФ) закладено комп'ютерний лінгвістичний корпус у складі електронної бібліотеки текстів, цифрової лексичної картотеки (станом на 2004 р. налічувала понад 30 млн. слововживань) і технологічного інструментального комплексу для розроблення лексикографічних об'єктів [56: 739].

Розглянуто технологічні аспекти побудови комп'ютерної лексикографічної бази слововживань української мови — автоматизованої лексичної картотеки [60]. Вивчають теоретичні та інформаційні аспекти побудови комп'ютерної лексикографічної картотеки на підґрунті повнотекстової бази і текстових джерел на будь-яких носіях (паперових, електронних, телекських, факсимільних), а також напрями реалізації підсистем вводу, аналізу, оброблення і збереження текстових матеріалів [9].

200 тис. карток); Б.Д. Грінченко (1863–1910) додав до «Словаря української мови» приблизно 19 тис. карток [6]. Найчастіше саме з цими фактами дореволюційної (1917 р.) української словникарської діяльності пов'язують поняття *лексичної картотеки* як сукупності лексичних карток із заголовними словами, під якими наведено тексти (одне чи кілька речень), що ілюструють їхній ужиток у відповідному значенні, разом із джерелами цих текстів [36].

Такі матеріали в тій чи тій формі готували автори численних словників, опрацьовуючи первинні (художні твори, періодику, живу мову населення тощо) та вторинні (словники) мовні джерела. Наприклад, П.П. Білецький-Носенко (1774–1856) уклав «Словарь малороссийского или юго-восточнорусского языка..., составленного по произношению, каким говорят в Малой и Южной России...» на основі власних записів українських говірок Лівобережжя, історичної Полтавщини, виписок із творів тогочасних письменників, а також з давніх пам'яток [56: 50]. А.С. Петрушевич (1821–1913) укладав великий етимологічний словник усіх слов'янських мов у порівнянні з іншими індоевропейськими мовами, який залишився в картотечі й зберігається у Бібліотеці РАН у Санкт-Петербурзі [56: 299]. В.М. Гнатюк (1871–1926) та І.А. Панькевич (1887–1958) створили картотеку «Словника українських закарпатських говірок», яка зберігається в Музеї національного письменства у Празі [56: 100]. І.А. Гарайда (1906–1945) готував угорсько-польський словник, рукопис якого, очевидно, загинув (збереглося лише кілька карток); працював над угорсько-українським словником: довів до літери К, однак рукопис чи картотека втрачені [56: 93]. М.А. Грицак (1908–1979) збирав і досліджував апелятивну та ономастичну лексику говірок Закарпаття, підготував картотеку (близько 200 000 одиниць) та уклав частину «Словника українських говірок Закарпатської області» (літери А–К) [56: 121]. М.О. Лукаш (1919–1988) уклав унікальну картотеку лексико-фразеологічного матеріалу для майбутнього словника української мови (повнішого, за його задумом, від словника Б.Д. Грінченка) [56: 323]. Картотека М.О. Лукаша зберігається в Інституті української мови НАН України й готується до видання. І.П. Чепіга (1933–2007), вивчаючи «Пересопницьке Євангеліє», спочатку транслітерувала, потім вручну уклала картотеку, ще раз розписавши текст на картки-фішки, що уможливило укладання алфавітного покажчика словоформ з їхньою текстовою паспортизацією [8: 12].

Ми знаємо про польові записи А.Ю. Кримського з Київщини, С.Д. Носа — з Чернігівщини тощо, які увійшли до «Словаря російсько-українського» М. Уманця та А. Спілки (1893–1898 рр.). А сам М. Уманець (М. Комаров, або М. Комар), маючи багатий власноруч зібраний до російсько-українського словника матеріал, об'єднався з громадою земляків, яка уклала українсько-російський словник на мовному матеріалі з різних куточків «Української, Галицької, Угорської Русі», зібраному з кінця 50-х — на початку 60-х років [6: 116–117]. Тож картотечна база «Словаря російсько-українського» була надзвичайно багатою.

У рецензії на «Словарь української мови» за ред. Б.Д. Грінченка О.О. Шахматов згадує 11 рукописних словничків та словникових матеріалів 40-х років XIX ст. (що зберігалися в Бібліотеці РАН), з-поміж яких, до прикладу, записи слів Я. Михайловського з Харківської губернії; матеріали М. Шушка з Павлоградського повіту; матеріали, зібрані Булгаковим у Зіньківському повіті на Полтавщині; невеличкий збір слів, записаних Ольховим у Кобиляцькому повіті на Полтавщині тощо [33: 9–10].

Коллективні та індивідуальні картотеки

Як бачимо, це були й індивідуально створені картотеки, і колективні праці. Збирали матеріали як фахівці — власне автори словників, співробітники редакцій, так і всі охочі мовці. До прикладу, у кінці 2-го випуску V-го тома словника «Опытъ южнорусскаго словаря» К. Шейковського (1884–1886 рр.) було оголошено про вихід 3-го випуску словника і, зокрема, зазначено таке: «За каждое новое слово назначается гонораръ отъ 2 до 15 коп. Слова принимаются только на тѣ буквы, на которыя уже отпечатанъ словарь»³ [6: 109]. До згаданого вже словника М. Уманця та А. Спілки матеріал постачали «сільські учителі, сьвященники, пани, живущі по селах, що записували слова просто з уст народа, а крім того виписувано слова з пам'ятників усної народної словесности і творів українських і галицьких письменників, як теперішніх, так і колишніх» [54]. У своїй відозві 1911 р. Агрономічний гурток Московського сільськогосподарського інституту (Петровсько-Розумовської академії) звертався до українських хліборобів, учителів, сільських інтелігентів, до всіх, кому не байдужа справа української культури, із закликом збирати народні слова та вислови: «Весь собранный материал должен быть перенесен на специальные карточки, разработан и выпущен в свет в виде словаря по отдельным отраслям сельскаго хозяйства и естествознания» [2: 11]. Виписували з літератури й збирали народні матеріали (переважно ботанічної номенклатури під керівництвом О. Янати) з 1912 р. студенти Харківського товариства ім. Квітки-Основ'яненка. Результати праці — кілька тисяч карток із записами сільськогосподарської, природничої і технічної термінології та номенклатури — вони згодом передали Київському науковому товариству [2: 12].

Така практика — залучення широкого загалу до призбирування лексичного матеріалу до словників — побутувала й на початку 20-х рр., хоч і не завжди успішно: «з тисяч карток, розсіяних по Україні за 19 і 20 рік, не вернулося заповненої ні одної, окрім хіба зробленого силами деяких членів самої (Термінологічної — О. Т.) Комісії» [2: 16].

У кінці 20-х рр. для поповнення термінологічних картотек звертали-ся до всіх небайдужих громадян по всій Україні надсилати заповнені картки «за тими спеціальними програмами та інструкціями до збирання

³ Тут і далі цит. за правописом оригіналу.

народнього термінологічного матеріалу, що їх Інститут має друкувати в своєму органі «Віснику ІУНМ» [2: 49]⁴. 1925 р. спеціальна комісія при Українській академії наук (КСЖУМ) розпочинає систематичне лексичне дослідження народної мови по всіх районах України, «широко використовуючи своїх численних кореспондентів на місцях і виготувавши для них спеціальну «Інструкцію до записування слів з народніх уст». Наслідком цієї праці передбачалися місцеві словники [12].

А в 60-х рр. ХХ ст. над поповненням лексичної картотеки працювали не тільки співробітники Інституту мовознавства НАН України, а й позаштатні розписувачі [38] (і не безоплатно — 4–6 коп. за картку). І сьогодні, напр., автори (чи то модератори) онлайн-словників закликають користувачів мережі долучитися до поповнення лексичного матеріалу⁵ [46].

Офіційні передумови створення Лексичної картотеки

На державному рівні в Україні проблема створення Лексичної картотеки як наукової бази для укладання словників української мови постала майже 100 років тому, коли в «Пояснючій записці до проекту організації Історично-Філологічного Відділу Української Академії Наук (складеній Д.І. Багалієм, А.Ю. Кримським, Г.Г. Павлуцьким та Є.К. Тимченком)» серед інших питань ішлося про утворення спеціальної Комісії для складання словника живої української мови [16: XVIII] (далі — КСЖУМ)⁶.

⁴ Загалом в ІУНМ відзначали пасивність призбирування матеріалів на громадських заходах [2: 103]. Пізніше, у роки згорнення українізації, було гостро розкритиковано засади добору матеріалу, мовознавців звинувачено у тенденційності, суб'єктивності під час визначення кола інтерв'юантів, маніпулюванні задля накопичення «застарілого», «націоналістичного», «шкідницького» мовного матеріалу.

⁵ Передмова до «Російсько-українського народного (сучасного) словника» сповіщає: «Охочі працювати над «народним словником» зголошуйтеся!.. Кількість редакторів не є фіксованою.. Будь-яку статтю може редагувати будь-хто з них, але дотримуватися гасла «не нашкодь!».. Початковий склад редакторів відбиратиме нових редакторів.. Решта людей користуються словником, роблять зауваги, направляють свої матеріали або ставлять питання. Пропоновані зміни, доповнення, приклади охочі можуть надсилати на адресу редакторів (редактора), адреси — на сайті. В силу концепції словника редактори — безіменні. І проект має жити незалежно від редакторського складу» [46].

⁶ Паралельно було закладено основи різноділянкових мовознавчих студій і, відповідно, картотек: історичної, ономастичної, діалектної. Коли при Українській Академії Наук було створено Постійну комісію історичного словника, яку очолив лексикограф Є.К. Тимченко, 1919 р. в Києві почали роботу над академічною фундаментальною працею «Історичний словник українського язика», зокрема було створено картотеку — близько 300 тис. цитат-карток [43]. У післявоєнні роки осередком лексикографічних раритетів став відділ історичних словників (сьогодні відділ української мови) Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, де з 1957 р. історики мови розпочали працю над укладанням фундаментального «Словника староукраїнської мови XIV–XV ст.», картотека якого налічує близько 260 тисяч карток. Картотека «Словника української мови XVI — першої половини XVII ст.» містить понад 800 тис. карток [43]. Ономастична картотека, яку почали формувати у 20-ті рр. ХХ ст., зосереджена у відділі ономастики Інституту української мови НАН України й налічує майже 1 мільйон одиниць топонімів, гідронімів, антропонімів [42]. Діалектну картотеку Інституту української мови НАН України

Щодо дати початку роботи цієї комісії, а також дати народження Лексичної картотеки та кількості карток у ній на різних етапах розвитку є деякі розбіжності.

Зокрема, С.П. Левченко [34], а за ним інші дослідники [5; 36; 38], вказують на 1920 р., коли новоствореній КСЖУМ, очолюваній А.Ю. Кримським, було доручено організацію та комплектування лексичної картотеки.

У документах маємо інші дані. 10-м серпня 1918 р. датовано згадану вже пояснювальну записку, в якій наголошено: «студіювання мови діалектичне і лексичне вимагає, щоб заклалися спеціальні Постійні Комісії: Діалектологічна і *Комісія для складання словника живої української мови*», окреслено завдання для КСЖУМ: «взятися до праці над збиранням *лексичного знадібку*, добуваючи його в певній системі з живих людських говірок, з фольклорних записів, і з мови поодиноких авторів» [16: XIX; 27: 120]. Штатний розклад у Статуті УАН від 26 листопада 1918 р. передбачає такі «предмети витрат» у КСЖУМ, як «збирання матеріялів» та «папір» [27: 179]⁷.

Перший звіт про роботу цієї комісії маємо вже через півроку, а саме у травні 1919 р.: «Енергійно працює постійна комісія для складання словника живої української мови, російсько-українського словника, який тепер особливо необхідний, щоб зберігти багату українську мову від невідповідних слів» [27, Перший піврік існування УАН та начерк її праці до кінця 1919 р.: 201]. Тут ще не йдеться про кількість зібраних карток, однак далі у звітах подано точні числові дані: на кінець 1919 р. було зібрано вже 231 173 карток [27: 227] (див. табл.).

І період призбирування карток для словника живої української мови (5 років), і обсяг ЛК (близько 700 тис.) зазвичай указують, посилаючись на Передмову до самого РУСа [34]: «Протягом п'ятих років свого існування при Українській Академії Наук Комісія призбирала по-над 700 000 карток (з-по-між них укр.-російських близько 350 000, рос.-українських близько 400 000)» [РУС, Передмова до I тому]. Перенесення дати народження ЛК з 1918 на 1920 рік можна пояснити ще й намаганням уникнути згадки про Гетьманат та П.П. Скоропадського, Гетьмана Української держави від 29 квітня до 14 грудня 1918 р.

створено на основі записів говірок України та в етнічно українських селах інших держав. Формування її почалося зі збирання матеріалів до «Атласу української мови» (АУМ) 1948 р., хоча до війни вели активну роботу зі збирання зразків живої мови в діалектологічній комісії в межах Першого відділу УАН [16: XIX; 27: 120]. Станом на 2004 загальний обсяг діалектної картотеки близько 4,8 млн. карток [10].

⁷ До речі, жодної термінологічної комісії у статуті немає, власне така підструктура вперше виникає у звіті УАН за 1 п. 1919 р.: «Докінчує юридичний словник Термінологічна комісія» [27: 201]. Узагалі динаміка перетворень термінологічних студій як структурних форм УАН є досить розмаїтою порівняно зі сталою формою комісії зі складання словника живої української мови, про яку твердо йшлося з самих початків формування УАН [27]. Саме на основі об'єднаних термінологічних комісій постав Інститут наукової мови, а згодом — Інститут мовознавства. І КСЖУМ, з якої виокремилися термінологічні комісії, сама стала структурним підрозділом (словниковим відділом) новоствореного інституту.

Із калькуляції карток на момент початку роботи над РУСом у різних розвідках маємо різні інтерпретації рядків цієї Передмови, а саме: комісія назбирала: а) 700 тис. + 108 950 (зі словника Б.Д. Грінченка) [34]; б) 700 тис. + 12 тис. (з народних вуст) [38]; в) 700 тис. [5].

Автори РУСа називали кількість карток як понад 700 тис. (а точно за звітом — **710 251** [27: 387]) разом із Грінченковими та з народних вуст: «Жаден ще словник, чи то українсько-російський, чи то російсько-український, не мав такого контингенту слів українських. Щоб дати начне уявлення про це, досить згадати, що весь словник Б. Грінченка, розписаний слово за словом на картки, дав 108 950 українських карток, а матеріяли для «Російсько-українського Словника» Комісії склалися, як уже згадано, мало не з 400 000 карток, тоб-то їх стало-б на словник що-найменше утричі більший від словника Грінченкового. Чимало матеріялу дали й записи нових слів з народніх уст (по-над 12 000 карток), із сучасної преси, художньої літератури та живої мови української інтелігенції» [РУС, Передмова до I тому].

Тобто число 108 950 карток із словника Б.Д. Грінченка подано не як додаткову до 700 тис. кількість, а для порівняння лексичного обсягу Грінченкової праці із зібраними 700 тис.; 12 тис. народних висловів зазначено поруч з іншими джерелами, які, хоч і не пораховані окремо, однак, гадаємо, всі входять до загальної кількості 700 тис. (точно: 710 261) карток.

Зрештою, це видно з таблиці, поданої у звідомленні про діяльність КСЖУМ за 1923 р.⁸ [15: 306].

1924 р. «період самого збирання матеріялу скінчивсь, настало його оброблення», хоча поповнення картотеки тривало за рахунок розписування термінологічних словників, спеціальної та художньої літератури, а також «прибуло .. зо 3 000 карток словарного матеріялу безпосередньо з народніх уст» [13, Звіт відділу за 1924 р.: 290], «для перегляду і використання карткового матеріялу і для першого його оброблення закликано було до безпосередньої участі в праці в лютому 1924 р. кільканацятєро співробітників» [РУС, Передмова до I тому].

Звіт УАН за 1925 р. засвідчує, що Комісія й далі збирає картковий матеріял для словника, «придавши до попередніх 717 000 карток ще 10 224 картки» [12: 599], розпочинає систематичне лексичне дослідження народної мови по всіх районах України, широко використовуючи своїх численних кореспондентів на місцях і виготовивши для них спеціальну «Інструкцію до записування слів з народніх уст» [12: 599]⁹. Наступного, 1926 р., Картотека збільшилася на 3 042 картки [14: 279].

⁸ Хоча й із незначними неточностями у підрахунках карток, які можуть не збігатися у щорічних звітах та в таблиці.

⁹ Про тонкощі лексикографічної праці, зокрема створення картотеки, читаємо й у листах науковців: «Словник мови ми ще не редагуємо. Маємо вже півмільйона карток, та, не вважаючи на те, ведемо справу далі. Як постане змога надрукувати в Лейпцігу, тоді й почнем редагувати» (А.Ю. Кримський до В.І. Вернадського, 24 квітня 1921 р. Київ) [11: 28]. А.Ю. Кримський про роботу над РУСом: «это есть такая каторжная египетская

Отже, з цих документів випливає: а) перша згадка про Лексичну картотеку (або *лексичний знадібок*) припадає на 1918 р.; б) початок роботи ЛК датовано 1919 р., період основного добору тривав до 1923 р. (а не з 1920 до 1924, як випливає із опублікованих розвідок про ЛК); в) із самого початку діяльності КСЖУМ було задумано створення перекладного словника — РУСа; як видно зі щорічних звітів, картки виготовляли українсько-російські та перевернуті російсько-українські; г) сектори лексикографічної діяльності у КСЖУМ (а отже, й добір матеріалу) майже одразу, з появою термінологічних комісій 1919 р., було диференційовано на *загальномовний* (у КСЖУМ) і *термінологічний*; г) з 1919 до 1923 рр. (на початок роботи над РУСом) КСЖУМ уклала картотеку із **710 261**¹⁰ одиниць, а поповнення картотеки тривало й далі.

У літературі натрапляємо на інформацію про **2 млн.** карток у довоєнній картотеці. Зокрема, І. Огієнко пише: «При Українській Академії наук у Києві.. повстала «Комісія для складання словника української живої мови» (друга Комісія була для наукової мови — для термінологічних словників). При *цій Комісії* працювали десятки осіб, які зібрили величезний матеріал, щось біля 2 мільйонів карток» [41]: із такої цитати справді випливає, що загальномовна картотека мала 2 млн. карток, про що й згадує І.С. Гнатюк [5]. Однак за даними Звідомлень, про кілька мільйонів могло йтися лише у термінологічних картотеках. Та й сам І. Огієнко нижче уточнює: «Усі відділи Інституту Наукової Мови виробили для складання термінів і термінологічних словників найкращу наукову методологію й трималися її. Наслідком такої величезної праці в Інституті зібрано понад 2 000 000 *термінологічних карток*» [41].

Дві картотеки

Отже, паралельно укладали кілька картотек — історичну, діалектологічну, ономастичну, *загальномовну* й *термінологічну*. Перші три картотеки від початку стояли осібно від загальномовної та термінологічної. Останні дві з часом і реорганізацією окремих комісій спочатку в ІУНМ, а потім в Інституті мовознавства, хоч і обраховувалися паралельно, однак дуже тісно переплелися.

До 1923 р. кількісні дані про загальномовну картотеку у звітах УАН створюють цілком чітке уявлення про роботу КСЖУМ та обсяги й динаміку формування картотеки (на відміну від термінологічних комісій, а

работа, которая всех отпугивает. Усердно и самоотвержено тянут эту лямку только те 5 специалистов, которые преданы самой идее словаря, и пять лет уже ведут работу над ним ([В.] Ганцов, [М.] Гринченко, [Г.] Голоскевич, [Е.] Марковский, [Е.] Волошин). А те, уже совершенно второразрядные работники, которые с большей [или] меньшей натяжкой могут сойти за филологов, если случайно и попадались к нам на удочку, то через два-три дня возвращали назад карточки признаваясь, что эта сизифова работа не по ним» (А.Ю. Кримський до М. Астермана, 2 лютого 1924 р., Київ) [11: 67–71].

¹⁰ У звіті про роботу КСЖУМ від 1924 р. помилково вказана кількість 710 251 картка, хоча з цієї ж статті випливає 710 261 картка [15].

згодом — Інституту української наукової мови, який лише з 1925 р. почне методично звітувати кількісними даними про свої різноділянкові картотеки).

Термінологічна картотека поставала не на порожньому місці, адже до того часу в архівах Інституту, окремих комісій, товариств, що так чи так співпрацювали, вже були певні термінологічні напрацювання: «праця коло української термінології під цей час (поч. 20-х рр. — О. Т.) провадилася головню в межах попереднього надбання Наукового Товариства. Виписувано новий лексичний матеріал з літературних джерел та розроблювано народню термінологію, що надходила до Інституту з провінції та від термінологічних гуртків» [3: 6], а «більш-менш планомірне збирання й упорядкування термінологічної лексики починається» з 1921 р. із створення ІУНМу [44: 68].

Підготовка численних різноділянкових термінологічних словників привела до створення *Центральної картотеки*, що «з її «кількамільйоновим картковим матеріалом за первісним планом 1926 року мала бути картотекою всіх ухвалених термінів, але з технічних причин цього завдання виконати не довелося, і тому фактично це була картотека літературних джерел словників ІУНМ та виявлених розбіжностей» [3: 7].

Надзвичайно важливе завдання науковці ІУНМ вбачали в організації широкої сітки членів-кореспондентів Бюро народних термінологічних матеріалів та збір і наукове опрацювання народної термінології. Наслідком такої діяльності 1928 р. мало розпочатися упорядкування *Загальної інститутської картотеки наукової української термінології та номенклатури*. Ці матеріали планували покласти в основу великого «Тлумачного словника української мови» [3: 8].

Бюро народної термінології ІУНМ, засноване в Інституті 1926 р., має на 1929 р. 300 кореспондентів з усіх округ України та з Кубані і понад 20 тисяч (22 320) карток записаних термінів. Серед усього матеріалу абсолютню цінного (тобто карток із новими проти Грінченкового словника термінами або з словами, що проти Грінченка дають нове термінологічне розв'язання) є близько 30% [3: 47].

У період реорганізації ІУНМ 1928–1929 рр. було створено Консультатійне бюро ІУНМ у мовних справах, на основі діяльності якого мала бути укладена *Спеціальна картотека Консультатійного бюро* [3: 58]. Етап розквіту української лексикографії у цілому й термінографії зокрема закінчується роками закриття Інституту української наукової мови (1930), репресіями його співробітників (з 1933-го) і відроджується в 60-х роках ХХ ст. Лише 1957 р. створено Словникову комісію АН УРСР (голова — акад. Й. Штокало), сформовано авторські колективи, що видали протягом 1959–1972 рр. 23 російсько-українські термінологічні словники з точних, природничих та технічних наук [58]. Отже, термінологічна картотека «провисає» від 30-х до 50-х рр. ХХ ст.

Динаміка лексичної картотеки у XX–XXI ст.

Установа, підрозділ		Рік	Кількість карток
загальномова лексикографія ¹	термінологічна лексикографія		
	Київське наукове товариство	1911–1912	«Кілька тис.» із записами природничої термінології [2: 12]
	1918 — Термінологічна комісія	1918 1920	33 тис. [3: 73+5] 200 тис. [2: 19]
1919 — Історично-філологічний відділ Української Академії наук		1920–1924	700 тис. [5; 36] або 700 тис. + 12 тис. (з нар. уст) [38] або 700 тис. + 108 950 (зі словника Б.Д. Грінченка) [34]
Комісія зі складання словника живої української мови		1919	231 173 [27: 227]
		1920	437 524 [27: 259] або 434 524 [15:306]
		1921	547 505 [27: 302]
		1922	641 305 [27: 336]
		1923	710 261 [27: 387] або 710 251 [15:306] (описка)
		1924	717 тис. [12: 599]
		1925	727 224 [12: 599]
		1926	730 266 [14: 279]
	1919 — Правописно-термінологічна комісія 1920 — Термінологічні комісії 1921 — Інститут наукової мови	1925	614 200 [12: 600]
	1926 — Центральна картотека (термінологічна)	1926	2 млн. [14: 279]
	1926 — Бюро народних термінологічних матеріалів ІУНМ	1926–1927 1929 1930	6 366 [2: 103] 22 тис. [3: 47] 25 тис. [3: 7]
	1928 — Загальна інститутська картотека наукової української термінології та номенклатури	1920–1930	2 млн. [41]
	1928 — Спеціальна картотека Консультативного бюро		«?»
1930 — Інститут мовознавства АН України (словниковий відділ + лексичне бюро)			

Установа, підрозділ		Рік	Кількість карток	
загальномовна лексикографія	термінологічна лексикографія			
Картотека [1: 144] Лексичне бюро [1] / Мовне бюро [37: 6] / «Бібліотека слів» [58]		до 1933	«ганебна спадщина — <u>невпорядкована й необроблена науково</u> картотека [1: 144]	
		1933–1934	«виділивши матеріали, здобуті вже внаслідок праці лексичного бюро після реорганізації, виконавши відповідну роботу, має <u>забетковану картотеку, придатну для використання</u> в науковій праці» [1: 144].	
		1934	«упорядковується <u>стара</u> картотека, очищується від націоналістичного мотлоху, поповнюється <u>новими</u> матеріалами» [51]	
		1935 — 1936	« <u>готується матеріал</u> до великого словника української мови» [52]	
		1937	<i>90 тис.</i> : одна третина картотеки («бібліотеки слів») (30 тис) — «ворожа маячня» [58] « <u>відсутність</u> у той час великої картотеки українських лексичних матеріалів» [6]	
		НОВА КАРТОТЕКА (обраховують від нуля) ²		
		1938	по 10 567 укр. та р.\укр. [55]	
		1939	по 15 651 укр. та р.\укр. [55]	
		1940	по 40 830 (або 40 903) укр. та р.\укр. [55]	
		1941	по 41 742 укр. та р.\укр.) [55] «картотека поповнилася <u>новими сучасними</u> матеріалами» [34: 387]; «систематично <u>поповнювалась</u> » [38]	
		1941–1943	поповнення картотеки в Уфі (?) [5]	
		1944	«майже всі фонди ЛК загинули» [38] « <u>ніякої картотеки</u> » [50: 82], «акуратно зібрано й впорядковано те, що вціліло» [38]	
		1945	350 тис. «разом з <u>архівними</u> » [38; 44: 89]	
1946	по 70 560 укр. та р.\укр. [55] 845 500 (разом з 575 тис. <i>старих</i>) [5]			
1947	по 116 263 укр. та р.\укр. [55] 891 203 (разом з 575 тис. <i>старих</i>) [5]			
1948	по 189 520 у\р та р\у [55] 964 520 (разом з 575 тис. <i>старих</i>) [19] понад 1 млн. [26: 248]			

Закінчення таблиці

Установа, підрозділ		Рік	Кількість карток
загальномова лексикографія	термінологічна лексикографія		
		1949	997 тис. (разом з 575 тис. старих) [20: 3–4]
		1950	1 011 500 (разом з 575 тис. старих) [21: 2]
		1951	1 046 000 (разом з 575 тис. архівних) [22: 4]
		1952	1 млн. 66 тис. [23: 5]
		1953	1 млн. 166 тис. [24: 2–3]
		1954	1 млн. 220 тис. [25: 3]
		1955	429 412 [39] (без архівних) 700 тис. [34: 387]
		1959	2 266 477 [40] (разом з архівними) 2 млн. [5; 38]
		1960	2 499 442 [40]
		1963	3 млн. [6]
		1965	3,5 млн. [1; 38]
		1967	4 млн. [36] або 4 млн. (в робочій частині) + понад 3 млн. (для інших типів картотек) [35]
		1970	3 735 243 [40] понад 4 млн. [47]
		1980	4 209 658 [40] 6 млн. [38]
		1987–1990	6 млн. + нова ³ [38] 6,1 млн.
Інститут української мови НАН України (відділ лексикології та лексикографії)		1991–2004	6,5 млн. (6 млн. + 402 тис. нова + + 10 тис. Біблія) [38]
		2015	6,6 млн.

¹ Підготовку матеріалів історичного [див.: 43] та інших спеціалізованих словників не розглядаємо.

² Кількість карток рахували спочатку без архівних, у різних джерелах дані можуть відрізнятися саме через врахування чи неврахування АК, а також інших типів картотек, сформованих із матеріалів основної ЛК для різних видів словників. Основним джерелом кількісних обрахунків є журнали обліку картотечної групи [39; 40; 55], подано щорічні дані від 1938 до 1984 рр. (подаємо їх вибірково).

³ Тут *новою*, відповідно до традиційного вживання, названо Картотеку нових надходжень, формування якої припадає на 90-ті рр. ХХ ст.

Можемо простежити й динаміку назви **Лексичної картотеки** як родового поняття, а також **видових підрозділів**, створених для різних форм роботи з термінологічним матеріалом, та її елементів — *карток*¹¹:

- 1918 КСЖУМ: збирання **матеріалів** [27: 179], збирання **лексичного знадібку** [16: XIX; 27: 120].
- 1924 КСЖУМ: *картки словарного матеріалу* [13, Звіт відділу за 1924 р.: 290]; *картковий матеріал* [РУС, Передмова до I тому], *лексичний матеріал* [3: 7] [15], *виписані (призбирані) картки (слова)* [15].
- 1926 ІУНМ: *Центральна картотека (термінологічна)* [3: 7].
- 1926 ІУНМ: *Бюро народних термінологічних матеріалів ІУНМ* [2: 103], *Бюро народної термінології* [3: 47].
- 1928 ІУНМ: *Загальна інститутська картотека наукової української термінології та номенклатури* [3: 8].
- 1928 ІУНМ: *Спеціальна картотека Консультаційного бюро* [3: 58].
- 1933 ІМ: **Картотека, Лексичне бюро** [1].
- 1936 ІМ: **Мовне бюро** [37: 6].
- 1937 ІМ: **Бібліотека слів** [58].
- 1944 ІМ: **Картотека** [26: 248] [5: 333–334].
- 1945 ІМ: **Словникова картотека** (термін 1963 р.) [44: 89].
- 1963 ІМ: **Лексична картотека** [34: 387].

Отже, офіційно історія **Лексичної картотеки**, що сьогодні зберігається у відділі лексикології та лексикографії Інституту української мови НАН України, почалася з 1918 р. із створення при Історично-філологічному відділі Академії спеціальної Комісії для роботи над словником живої української мови.

Паралельно укладали *термінологічні картотеки*, що згодом злилися у *Центральну картотеку (термінологічну)*. Спеціальне призначення мали *Бюро народних термінологічних матеріалів ІУНМ, Спеціальна картотека Консультаційного бюро, Загальна інститутська картотека наукової української термінології та номенклатури*. Першу згадку про картотеку датовано 1918 р., початок збирання карткового матеріалу припадає на 1919 р. Загальномовна Лексична картотека як надбання діяльності КСЖУМ перейшла в підпорядкування Інституту мовознавства у 1930 р., як і термінологічні картотеки в межах *словникового відділу — до картотеки Лексичного бюро (Мовного бюро, «Бібліотеки слів»)*. Усі вони з часом мали лягти в основу давно задуманого великого «Тлумачного словника української мови»¹². Обсяг термінологічної картотеки — **2 млн.** карток (дані 1928 р.) (доля цього знадібку сьогодні невідома).

¹¹ Назви вказуємо відповідно до цитованих джерел.

¹² Г.К. Голоскевич пише до А.Ю. Кримського: «Восени доведеться добре подумати Комісії про плани дальшої праці, особливо коло підготовчої праці до Українського тлумачного словника» (22 липня 28 р.) [19; 11: 175–176].

Обсяг загальномовної картотеки КСЖУМ становив **730 266** карток (дані 1926 р.), частина з яких (575 тис. *архівних* карток) після окупації 1941–1944 рр. ввійшла до т. зв. *нової* картотеки [55], яку почали укладати 1938 р.

Історія лексичних репресій

Від народження у 20-х рр. ХХ ст. ЛК зазнала двох форм репресій: ідеологічної у розстрільних 30-х рр. (поділ на *стару* та *нову* [51; 55]) та, як традиційно вважають, фізичної у воєнних 40-х рр. Суттєвий інтерес для нас становлять ці два етапи існування Лексичної картотеки, що кардинально покряяли її зміст та обсяг: 30-і рр. й «очищення від націоналістичного мотлоху» [51], початок роботи над *новою* картотекою [55] та воєнні роки (коли, за даними опублікованих розвідок, більшу частину матеріалів було втрачено [5; 6; 34; 36; 38]), й перші повоєнні (збереження *архівної*¹³ та продовження укладання *нової* картотеки).

На жаль, здебільшого окрім загальних мовних фігур, ніде не зафіксовано, як, у якому обсязі було втрачено матеріали ЛК 1933–1941 рр., що становила собою *архівна картотека* в інститутських матеріалах після подій 1941–1943 рр. тощо. Винятком є лише частково опубліковані архівні дані відділу лексикології та лексикографії Інституту української мови НАНУ, а також небагатослівні, але емоційні (часом суперечливі) рефлексії інших мовознавців. Простежмо, як ці віхи ЛК відбито у вітчизняних дослідженнях.

Довоєнний стан Лексичної картотеки

Про оцінку стану Лексичного бюро як складової частини словникового відділу НДІМ¹⁴ у 1933–1934 рр. дізнаємося з хронік Інституту мовознавства: «Діставши *ганебну спадщину — невпорядковану й необроблену науково картотеку*, лексичне бюро, виділивши матеріали, здобуті вже внаслідок праці лексичного бюро після реорганізації, *виконавши відповідну роботу, має забетковану картотеку, придатну для використання в науковій праці*» [1: 144].

Звіт про діяльність словникового відділу у 2-й п. 1934 р. засвідчує таке: «Починаючи з листопада місяця відділ розпочав чималу підготовчу роботу до укладання великого російсько-українського словника. Упо-

¹³ Уперше термін «архівна» щодо картотеки поч. ХХ ст. вжито 1948 р. у журналі обліку роботи картотечної групи 1938–1948 рр. [55].

¹⁴ 1930 р. зліквідовано Інститут Української Наукової Мови, комісії: для складання словника живої української мови, історичного словника української мови, етимологічного словника, нормативної граматики української мови, діалектологічну, історії української мови. На їхніх залишках створено Науково-Дослідчий Інститут Мовознавства. 1931 р. нерепресовані працівники ІУНМ та Історично-філологічного відділу АН УССР продовжували справу видання термінологічних словників у відділі термінології та нomenclатури НДІМ (згодом — Інститут Мовознавства).

рядковується стара картотека, очищається від націоналістичного мотлоху, поповнюється новими матеріалами, опрацьовано інструкцію для укладання великого російсько-українського словника та для виписування лексичного матеріалу і цитат» [51].

Так відбувся моральний поділ ЛК на стару й нову, як тоді відбувся і поділ культури¹⁵ і мови — на стару, віджилу, примітивну, націоналістичну, до-революційну та нову, живу, прогресивну, соціалістичну, поживтневу [1]. Яким же було фізичне відмежування «непридатного» карткового матеріалу?

Це було закономірним процесом згідно з постановами Комісії Народного комісаріату освіти, яка в мовознавчих дослідженнях, зокрема й лексикографічних (напр., у процесі укладання IV тому РУСа) виявила низку «методологічних збочень, що полягали у «штучному вигадуванні нацдемівського типу слів, у недосить критичному підході до термінологічних словників, у підбиранні політично шкідливого цитатного матеріалу» [49].

Відповідно, з «погляду повної і цілковитої ліквідації націоналістичної ідеології в термінології» [49], було вирішено негайно переглянути всю словникову продукцію, що перебувала в друці (словники метеорологічної, лісової, фізичної, театральної та ін. термінології), а також ту, що вже було передано до видавництва (словники соціально-економічної термінології, органічної хімії та ін.) та над якою ще працювали науковці в Інституті мовознавства (словники медичної термінології, неорганічної хімії тощо, а також РУС — IV том) [49]. Але навіть після суттєвих методологічних коректив IV том РУСа було знищено, набраний у друкарні текст розсипано, а ЛК, як уже було сказано, зазнала суттєвих «чисток»^{16,17}. Зокрема, згідно з «Резолюцією» НКО про залучення цитат з радянського письменства та викорінення ілюстрацій з ворожою психоідеологією «частина ілюстративного матеріалу була вилучена» [34].

У 1935–1936 рр. «готується матеріал до великого словника української мови» [52: 124], а 1937 р. видано новий загальномовний «Російсько-український словник» (за ред. С.І. Василевського й П.С. Мусяця) (далі — РУС-37) — одностомник, «очищений від непотрібної лексики і поповнений свіжим і актуальним матеріалом» [6: 197]. Судячи із заборони користуватися РУСом-37, створеним на основі цієї «придатної картотеки», «відповідна робота» була не досить радикальна, з погляду влади.

¹⁵ Другий секретар КП(б)У Дмитро Лебідь висунув теорію «боротьби двох культур»: російської — революційної, передової, пролетарської і міської та української — контрреволюційної, відсталой і сільської (Лебедь Д. Советская Украина и национальный вопрос за пять лет. Харьков: Пролетарий, 1923 http://movahistory.org.ua/wiki/20-ti_pp._XX_st.).

¹⁶ «Чисток» зазнав, як відомо, і склад науковців Інституту мовознавства АН УСРР через фізичне знищення і заслання працівників Інституту мовознавства: із старого складу лишилися П.Й. Горещкий, І.М. Кириченко та І. Губаржевський (який під час війни емігрував). Тяглість розвитку українського мовознавства перервано [58].

¹⁷ Було вжито спеціальних заходів, як-от заміну «націоналістичних» термінів «інтернаціональними» у низці виданих у 1934–1935 рр. термінологічних бюлетенів, які визначили нові засади українського термінотворення на весь наступний радянський період, див., напр., «Ботанічний термінологічний бюлетень» (Мовознавство № 5 — 1935. — С. 83–106).

У повоєнний час П.Й. Горещкий зауважує, що вади цього словника — неповне розроблення семантичної структури російських слів, відсутність ілюстрацій до українських слів — зумовлено прогалинами у тлумачній лексикографії (російській та українській), а також «через відсутність у той час великої картотеки українських лексичних матеріалів» [6: 197].

Тоді ж, 1937 р., навіть цей максимально обережний Російсько-український словник було вилучено з обігу через «свідоме шкідництво» авторів: «буржуазные националисты вытравили из словаря, всякое слово, мало-мальски похожее на русское, интернациональные термины. В так называемой «библиотеке слов» Института языковедения, которой пользовались составители словаря для своей работы, *третья часть карточек — свыше 30 000 штук* — это наглая, контрреволюционная агитация» [31]. Коли опиратися на ці (ймовірно, цілком приблизні) дані, то картотека російсько-українського словника 1937 р. (вже «очищена» від «мотлоху» й «поповнена новими матеріалами» картотека попередньої КСЖУМ) становила близько 90 тис. одиниць (пор. з близько 730 тис. в кінці 20-х рр.). Отже, їй загрожувало «чищення» ще як мінімум на третину, тобто зменшитися до 60 тис. карток, на яких мав бути укладений цей словник? Однак це лише дані від київського кореспондента газети «Правда», який телефоном надав їх у контексті нищівної статті [31], і найімовірніше, довіряти їм навряд чи можна.

Досі не публіковані дані архіву відділу лексикології та лексикографії Інституту української мови НАНУ засвідчують, що 1938 р. започаткували створення *нової картотеки* — українсько-російської, скрупульозно фіксуючи зміст і обліковуючи обсяг здійсненої роботи [55]. Про ретельність праці робимо висновок, вивчаючи журнали обліку розписаної літератури [39; 40; 55], напр., журнал «Список джерел українсько-російської картотеки»¹⁸, де зазначено: джерело, час його опрацювання, шифр на картці (паспортизація), кількість аркушів розписуваних текстів, кількість карток з реєстровим словом та кількість карток перекладів українського реєстрового слова.

Отже, є можливість вивчити джерельну базу *нової картотеки* 1938 р., створюваної мовби на порожньому місці (облік вівся від нуля), до якої, однак, згодом влили «очищені від мотлоху» картотечні матеріали РУСа та, імовірно, РУСа-37. До початку окупації 1941–1944 рр. (за понад три роки), було розписано по 41 742 українські та перевернуті російсько-українські картки (отже, загалом 83 484 картки) [55].

Війна, евакуація та повоєнний стан Лексичної картотеки

Після нападу Німеччини на територію СРСР вже 30 червня 1941 р. відбулося засідання Президії АН УРСР, де ухвалили змінити тематичні

¹⁸ Записи датовано від січня 1938 р. до травня 1945 р. та від січня 1946 р. до грудня 1948 р.

плани інститутів відповідно до потреб воєнного часу. За рішенням РНК УРСР почалась евакуація академічних інститутів Києва, Харкова та Дніпропетровська, що тривала протягом липня—вересня 1941 р. Кількість інститутів було скорочено, деякі — об'єднано, напр., економіки, історії, археології, української літератури, мовознавства, фольклору й кабінет єврейської культури. Більшість інститутів та керівництво АН УРСР зосередилися в Уфі (нині столиця Республіки Башкортостан, РФ). До евакуації виїхали не всі співробітники АН УРСР. У перші місяці війни багато науковців були безпідставно заарештовані й ув'язнені більшовиками. У липні 1941 р. заарештовано академіка А.Ю. Кримського, який помер 1942 р.

9 травня 1943 р. РНК СРСР ухвалила постанову про переїзд установ АН УРСР до Москви. 1944 р. відбулася реевакуація установ АН УРСР. За постановою ЦК КП(б)У та РНК УРСР від 6 лютого 1944 р. майже всі установи академії зосереджувалися в Києві. Отже, у липні 1944 р. Інститут мовознавства відновив свою роботу в столиці.

За роки війни АН зазнала величезних матеріальних і людських втрат: були зруйновані будівлі, розграбовані установи, лабораторії, бібліотеки, музеї; на фронті і в окупації втрачено значний науковий потенціал¹⁹.

Якою була доля Лексичної картотеки Словникового відділу Інституту мовознавства АН УРСР?

Досліджуючи уфимський період в історії інститутів гуманітарного профілю НАН України, П.Ю. Грищенко зазначає: «До Уфи не тільки переїхали провідні фахівці різних наукових напрямів, Президія АН, а й, що особливо важливо, було вивезено найнеобхідніші для продовження досліджень матеріали й обладнання, а також більшу частину наукової бібліотеки, рукописні й архівні фонди, картографічні зібрання і словникові картотеки» [57: 87]. Про стратегію евакуації свідчать архівні документи [28; 29].

Історичних матеріалів, які б містили відомості про підготовку словникових картотек до евакуації, поки що не виявлено. Натомість із наведених нижче свідчень випливає, що величезну кількість матеріалів було знищено через неможливість їх евакуювати²⁰, зіпсовано чи виве-

¹⁹ Н. Полонська-Василенко, з'ясовуючи долю рукопису А.Ю. Кримського «Історії Хазар», пише: «Переживали ми страшні події евакуації з України. Гинули люди, гинули рукописи. Під час евакуації Києва німецькі вояки викинули з авта, на якому їхав митрополит Ніканор, цінні рукописи Київської метрополії, а в тому числі рукопис спогадів митрополита Василя Липківського. При виїзді зі Львова загинули рукописи НТШ. При нашому виїзді з Праги загинули мої власні рукописи та рукописи мого чоловіка, академіка М. Василенко. Цілком природно, що питати когось, чи цілі у нього рукописи, було щонайменше недоречно» [46: 144].

²⁰ За постановою ЦК ВК(б)У та РНК СРСР про порядок вивезення та розміщення людських контингентів і цінного майна від 27 червня 1941 р. усе цінне майно, сировинні та продовольчі запаси, котрі неможливо було вивезти, щоб запобігти використанню їх ворогом мали бути приведені у повну непридатність — зруйновані, знищені та спалені [28: 47]. Наприклад, у дворі Бібліотеки, незадовго до зайняття німецькими військами

зено з України окупантами. А вже після реєвакуації співробітники академічних інститутів відшукували словникові картотеки на місці — у Києві чи в регіональних відділеннях. Зокрема, на післяокупаційному засіданні львівських відділів інститутів АН УРСР про виконання планів за 1944 р. і планування на 1945 р. А.І. Генсьорський, науковий співробітник відділу Інституту мовознавства, констатував: «Було упорядковано бібліотеку (біля 1500 томів), віднайдено *картотеку словників* та розпочато роботу над ними [Протокол наукового засідання львівських відділів інститутів АН УРСР про виконання планів за 1944 р. і планування на 1945 р. (28 грудня 1944 р., м. Львів), 28: 338–339]. Цікавий факт наведено в особовій справі О.І. Коваленко: «У березні 1944 р. .. тов. Коваленко особливо багато зробила в справі .. *вилучення з інших установ і упорядкування картотек словникового відділу*» [5: 334]. Перебування картотеки в Уфі сумнівне хоча б через допис М.Т. Рильського: працюючи над довоєнною машинописною версією РУСа-48 спочатку в Уфі, Москві, а потім уже й у Києві, М.Т. Рильський нарікає: «Жодних допоміжних матеріалів, *ніякої картотеки*, нічого, крім того машинопису» [50: 82].

Київ науковий: окупація

Відомостей про картотеку в окупованому Києві теж не трапляється. На території рейхскомісаріату «Україна» Академію наук підпорядковували відділу культури та освіти Київської міської управи. Було затверджено поділ УАН на чотири Відділи. Директором Інституту мовознавства було призначено П.Й. Горещького [28: 28]. У деяких інститутах УАН провадили певну наукову роботу, зокрема в Інституті мовознавства та Інституті літератури і фольклору — з видання «Кобзаря», опрацювання правопису, підготування підручників, німецько-українського словника, латинізування абетки [28: 29]²¹.

м. Києва, було спалено 100 тис. томів, зокрема й так званий спецфонд, німецька націонал-соціалістична література, військово-географічні описи, вся військово-економічна та статистична література [Із звіту Ф. Зайбота до управління оперативного штабу рейхсляйтера А. Розенберга про структуру, склад фондів та стан бібліотеки УАН (1942 р., м. Київ), 28: 513]; Знищені майже всі відділові архіви-документи, інструкції, почасти інвентарі тощо [Звіт уповноваженого бібліотек м. Київ Й. Бенцінга до оперативного штабу рейхсміністра А. Розенберга про роботу бібліотеки УАН (6 серпня 1942 р., Київ), 28: 537].

²¹ Звісно, це була оманлива видимість можливості провадити українську науку. Вже незабаром після окупації доктор фон Франке сформулював бачення «німецького міра»: «Нема історії України, як історії українського народу; є тільки історія української території, за яку боролися сусідні великі держави. Тепер німецький нарід вирішує цю боротьбу на свою користь» [28: 487], а після завершення ревізування наукових установ протягом листопада 1941 — січня 1942 р. фон Франке, повідомляючи 3 лютого 1942 р. рейхсміністра А. Розенберга про стан наукових установ у Києві, констатував, що УАН «після відступу більшовиків слугувала науці не чим більше, як політичним прагненням українського націоналізму» [28: 31].

Спеціальні групи мали здійснити опис майна наукових установ усіх видів (вишів, академій, галузевих інститутів, наукових бібліотек, науково-дослідних та експериментальних організацій і об'єднань) задля визначення їхньої цінності та вжити заходів щодо обліку. Результати наукових досліджень та майно установ (*крім гуманітарних*) мали брати під охорону. Бібліотеками, архівами та музеями опікувалися спеціальні уповноважені оперативного штабу А. Розенберга [28: 30].

15 січня 1942 р. Е. Кох видав розпорядження про підпорядкування генералкомісару Києва УАН та Університету. Виконуючи розпорядження, генералкомісар Києва В. Магунія взяв у підпорядкування комісаріату Університет, Політехнічний інститут та всі установи УАН природничого і технічного профілю. *Установи гуманітарного профілю після ліквідації Президії було закриті, решта підлягали «очищенню» від українців.* Бібліотеки ліквідованих академічних інститутів — етнографії, історії, мови, літератури — зобов'язували передати до Бібліотеки УАН [28: 30]. Матеріальні цінності і обладнання установ АН відійшли під управління проректора Університету О.С. Грузинського [28: 31]. Збереження академічного майна лягло (по спроможності) на плечі співробітників академії. М.К. Грунський в автобіографії зазначає: «Во время оккупации университет, где была моя основная работа, был сначала «консервирован», потом «ликвидирован», пришлось работать лишь три с половиной месяца, *сберегая имущество (книжное)* Академии наук» [32].

Із наближенням радянського фронту окупанти знищували або вивозили з Києва як наукових співробітників, так і бібліотеки, архіви, музеї [28: 625]. «Пояснювальна записка Президії АН УРСР до узагальнених відомостей про збитки, заподіяні Академії нацистськими загарбниками» (від 20 квітня 1945 р., м. Київ) засвідчує, що «ущерб, нанесенный разбойничьими фашистскими ордами, в ряде случаев почти не поддается учету. Погибли труды и исследования, произведенные в течение многих лет, подготовленные научные материалы, *систематизированные специальные картотеки* по учету и сбору отдельных неповторимых сведений научного характера» [28: 365].

«Довідка Надзвичайної державної комісії зі встановлення і розслідування злочинів нацистських загарбників та їх прибічників про збитки, заподіяні установам АН УРСР» (1945 р., м. Москва) фіксує такі збитки: «Немецкие оккупанты уничтожили и вывезли в Германию музейные экспонаты, коллекции, картографические материалы; руководства, справочники, реферативные издания; книги научные и библиотечные в количестве 1 193 950 томов; рукописи, журналы и плакаты 53 147 экземпляров; библиографические *и другие картотеки* в количестве 1 789 000 экземпляров; архивные материалы 25 тысяч экземпляров и другие виды имущества, всего на 97 243 тысячи рублей» [28: 367].

Узагалі про стан академічних бібліотек періоду окупації в архівних документах ідеться часто (і в радянських, і в нацистських)^{22,23}. Однак про словникові картотеки — жодного слова, на жаль.

Картотека у лексикографічному процесі воєнних і повоєнних років

Словникарську роботу в Інституті мовознавства не припиняли й під час війни. Ще 1939 р. [б: 199], а за іншими джерелами — 1938 р. [44: 75] (та й *нову* картотеку почали укладати саме цього року) за дорученням Президії Академії наук УРСР Інститут мовознавства взявся до укладання нового «Російсько-українського словника» та готувався до великого «Тлумачного словника української мови». Так, до самого початку окупації 1941–1944 рр. «*картотека поповнилася новими сучасними матеріалами*» [34: 387]. Про джерельну базу і кількість дібраних карток, як ми вже зазначили, можна судити з архівного документа — «Списку джерел українсько-російської картотеки»: від 1938 р. до 1948 р. зібрано по 189 520 українських та перевернутих російсько-українських карток [55].

«Російсько-український словник» (за ред. М.Я. Калиновича) вийшов з друку тільки 1948 р.²⁴ Головною його вадою, як зазначали критики, була відсутність вказівки на джерела української частини та велика кількість т. зв. архаїчних форм: «в українських відповідниках .. відчувається часом вплив старих українських джерел» [б: 204].

²² «Як довідуємося, вивезли большевики з бібліотеки Академії наук у Києві, всі інкунабули, всі стародруки XVII ст., всі раритети. Вивезли майже всі цінні рукописи, в тому числі: збірки рукописів Києво-Печерської лаври, Почаївської лаври, Софіївського собору, Михайлівського монастиря, Київського університету (між ін[шим], Київські глаголичні листки), Київської духовної академії, Кременецького ліцею, Ніженського ліцею; рукописи творів українських письменників, їх листування і т. д., і т. д. Між іншим, рукописи [Т.] Шевченка, невидані твори М. Лисенка. Крім того, вивезли всі картографічні матеріали, колекцію [О.] Лазаревського, українську пресу часів громадянської війни, велику кількість бібліографічних та бібліотекознавчих матеріалів, а багато з того, чого не змогли забрати, спалили — до ста тисяч примірників, що були зібрані у т[ак] зв[аному] «таємному» відділі. Всі ці рідкості помандрували до Уфи. Якось частина доїхала, але про дещо, напр[иклад], про рукописи [Т.] Шевченка, не було вістки. Кажуть, що дещо завезли до Кременчука, дещо до Харкова, але що саме — не знати, як і те, де це добро знаходиться і чи не пропало десь у дорозі, або на якійсь станції» [Повідомлення про евакуацію бібліотеки УАН (Краківські вісті, 26 січня 1942 р., м. Краків), 28: 485].

²³ О. Сно в листі до Віце-президента АН УРСР акад. Б.І. Чернишова про життя в окупації та пограбування нацистами інституту (від 10 грудня 1943 р., м. Київ), зазначає: «Вивезли почти всю русскую и украинскую литературу, вивезли картотеки [бібліотечні — О. Т.] — пропал весь мой 15[-тилетний] труд» [28: 590].

²⁴ 1940 р. частину словника було видано як «Російсько-український словник (Проект)» за ред. М.Я. Калиновича, М.К. Грунського, І.М. Кириченка. Під час обговорення виникли істотні заперечення засад його побудови. Тому було створено спеціальну комісію для редагування словника під головуванням урядовця з НКО Ф. Редька. До її складу введено й А.Ю. Кримського, який згодом вийшов зі складу комісії, зазначивши в заяві (4.05.1941 р.), що комісія грубо втручається в норми української мови і створює «антинаукового і тенденційно-шкідливого «російсько-російського» словника».

В.С. Ільїн зауважує, що для цього словника були використані всі матеріали попередніх словників цього типу і «величезна картотека (понад 1 млн. карток)» [26: 248], яку уклали, як пише мовознавець, за значною та різноманітною джерельною базою: художня й наукова література, переклади (зокрема Маркса, Енгельса, Леніна, Сталіна), періодика [26: 248]. З огляду на вже наведені слова М.Т. Рильського можемо стверджувати, що перший том був позбавлений таких картотечних привілеїв.

Звіт словникового відділу засвідчує точну кількість карток на кінець 1948 р.: *стара картотека* (імовірно, так називали картотеку РУСа й інші матеріали, зібрані до 1938 р.) — 575 тис., *картотека РУСа* [РУС-48 — О. Т.] — 200 тис., *нова картотека* — 189 520 (виписана з 1938 до 1948 рр.). *Загалом* — 964 520 карток [19: 7]. Отже, близько 1 мільйона, з яких 200 тис. — власне перевернутий РУС-48 (його уклали у вигляді картотеки, яку потім переклали українською мовою, а наприкінці ХХ ст. вилучили з ЛК як непридатну для використання).

Після виходу РУСа-48 розпочато укладання картотеки для УРСа. Перший том шеститомного «Українсько-російського словника» Інституту мовознавства АН УРСР (1953) так само, за словами П.Й. Горещького, мав недоліки: «значна частина їх постала через *відсутність на той час достатніх виписаних на картки лексичних матеріалів української мови*. Друга частина хиб І-го тому словника іде від «Російсько-українського словника» 1948 р., матеріал якого, в «перевернутому» вигляді, для І-го тому «Українсько-російського словника» використовувався некритично» [6: 214–215].

Отже, якість ЛК як до війни (30-ті рр.), так і десять років після неї П.Й. Горещький оцінює критично, матеріалів недостатньо, це й спричиняє суттєві вади словників: «Інститут мовознавства в цей час [1953 р. — О. Т.] *не мав достатньої картотеки українських лексичних матеріалів*» [6: 209].

Стан уцілілої довоєнної ЛК в опублікованих розвідках вказують переважно описовими конструкціями з приблизно таким смислом: довоєнна картотека зазнала часткового чи навіть повного знищення. С.П. Левченко, А.А. Бурячок, Н.М. Неровня зазначають, що під час німецької окупації 1941–1943 рр. «*велику частину картотеки було втрачено*» [36] або «*майже всі фонди лексичної картотеки загинули*» [38]. А 1978 р. Л.С. Паламарчук узагалі пише, що «під час тимчасової окупації Києва *все це зазнало варварського нищення, і в повоснні роки справу треба було розпочинати заново*» [44: 155].

Щодо характеристики **якісного складу** вцілілих матеріалів спостерігаємо парадокс: з одного боку, війна завдала *невиправної шкоди картотеці, з іншого — те, що вціліло, було геть непридатним і застарілим*. С.П. Левченко констатує: «неповправної шкоди картотеці .. завдала німецько-фашистська навала 1941 р. .. *Залишки лексичної картотеки на 1945 р. як за обсягом, так і за складом розписаних джерел були абсолютно недо-*

статніми для укладання будь-якого словника української мови» [34: 387]. С.П. Левченко описує залишки довоєнної картотеки так: вона «складалася різними особами, в різних умовах, тому оформлення карток було дуже строкате. Точність і правильність цитат у багатьох випадках викликали сумнів. Досить часто цитати не були повністю документовані. Багато карток виявилися взагалі дефектними. Більшість карток треба було замінити новими, а з непридатних утворити архів» [34: 387]. Невже втрапи ЛК під час війни були такими вибірковими? Певно, таким самим «застарілим» було й те, що знищено, то чому ж за ним шкодувати? До того ж не зовсім зрозуміло, про яку саме картотеку каже С.П. Левченко: про стару (архівну), про нову (1938–1941 рр.), чи про обидві? Дійсно, паспортизація джерел в архівній картотеці хибує неповнотою, можливо, й неточностями, але для нової картотеки було чітко розписано й уніфіковано критерії паспортизації для кожного джерела [55].

Кількісні характеристики вцілілої повоєнної картотеки в літературі теж різняться: «Після визволення було акуратно зібрано і впорядковано те, що вціліло, і відновились активна робота, пов'язана з виготовленням нових карток та поповненням лексичної картотеки» [38]. «Більшість карток треба було замінити новими, а з непридатних утворити архів» [34: 387]. «По війні зусиллями мовознавців її [ЛК — О. Т.] відновлено, а згодом — істотно розширено [36]. «З 1945 по 1955 рік картотека досягла лише довоєнного рівня (700 тис. карток)» [34: 387].

Під питанням залишається, що мав на увазі С.П. Левченко, кажучи «довоєнний рівень», адже «700 тис.» (710 251) карток налічували ще 1923 р., коли взяли до створення Академічного РУСа, а 1926 р. це було вже 730 266 карток. Можливо, у зв'язку з чисткою старої картотеки від «молуху» у 30-х рр. та поповненням новими картками кількість так і коливалася біля 700 тис.? А ще ж була картотека 1938 р. За іншими ж даними, 1955 р. нової картотеки було 429 412 карток, а разом з архівною і перевернутою РУСа-48 — 1 204 412 карток [39].

І.С. Гнатюк справедливо зауважує, що хоч більшість опублікованих джерел констатують втрату майже всіх фондів ЛК під час війни (і, як ми переконалися, навіть цілковиту втрату [44: 155]), інші джерела це спростовують. Зокрема, архів Інституту мовознавства містить документи, де зазначено таке: «Весь наявний матеріал для Українсько-російського словника — картки *старої картотеки*, картки нової картотеки і з перевернутого російсько-українського словника — приведений до порядку» (В.С. Ільїн, протокол засідання упорядників Українсько-російського словника від 14.11.1945 р.); «Нема *частини карток старої картотеки*, що ускладнює часто встановлення значень слова» (І.М. Кириченко, протокол засідання вченої ради від 05.1946 р.) [5: 333–334].

Л.С. Паламарчук фіксує: «Початок роботи над словником [УРС 1953–1963 — О. Т.] припадає на останні місяці 1945 р., коли словникова картотека *разом із архівними матеріалами* становила щось біля 350 тис. карток» [44: 89].

У журналі ж обліку джерел зафіксовано, що за 1946 р. (перший повоєнний рік відновленої роботи над картотекою) написано 28 818 карток, разом з 41 742-ма довоєнними картками нової картотеки — це 70 560 карток [55]. У цьому ж джерелі, й у звіті словникового відділу за 1947 р. за підписом І.М. Кириченка зазначено: «Уся картотека [нова — О. Т.] складається з 116 263 карток; **стара: 575 000 карток**; картотека Російсько-українського словника має 200 000 карток» [5: 334].

Імовірно, початкова кількість карток 1945 р. — 350 тис. (разом із довоєнними) — поступово поповнилася іншими вцілілими картками (завдяки, скажімо, зусиллям таких людей, як О.І. Коваленко, які збирали розкидані матеріали) і 1947 р. кількість *тільки* старої картотеки зросла (?) до 575 тис. А можливо, кількість карток Л.С. Паламарчук назвав приблизно за даними передмови до РУСа — 350 тис. **українсько-російських** карток (але ж поряд було й 400 тис. російсько-українських). Можливо, це «щось біля» є цитуванням передмови?

Яке ж місце посідала *стара (архівна)* картотека у житті *нової* картотеки? Співробітники відділу згадують, що *архівні* шафи стояли осібно від нових. У журналі обліку роботи картотечної групи є запис: «Архівна [картотека — О. Т.] була розміщена в двох шафах і чотирі ряди [чотирьох рядах — О. Т.] сусідньої шафи, всього займала 212 ящиків. 575 000» [39]. Можемо зробити висновок, що обсяг АК встановлено завдяки методиці приблизного обрахування: зазвичай у шухлядці близько 2,5 — 2,7 тис. карток [38]. Отже, було припущено, що в кожній із 212-и шухлядок було близько по 2,7 тис. карток.

Уперше згадку про архівну картотеку зафіксовано у рукописному документі — «Список джерел...»: «Картотека українсько-російська [відступ] архівна» [55]. Імовірно, запис було зроблено 1948 р. Припускаємо, що саме тоді її маркували штампом «архівна» і вливали до нової картотеки: порівняння даних роботи картотеки за 1948 та 1949 рр. свідчать, що до загальної кількості 797 тис. карток у 1949 р. зарахували й архівну. 1951 р. у звіті словникового відділу було вперше вжито означення **архівна картотека** (до того у звітах її зазначали як *стара*). Дані 1958 р. уперше свідчать, що «архівна картотека з'єднана з новою і нараховує 575 000 карток. Усього картотека має 2 046 122 картки» [39]. Про особливості «співжиття» нової картотеки та влітої архівної читаємо пізніше і в протоколі засідання картотечної ради від 22.03.1979 р.: «**архівні** картки ставити в кінці слова» [47].

Отже, частину *нової картотки* було укладено ще до війни, починаючи з 1938 р. (по 41 742 українські та російсько-українські картки) [55]. Тобто поділ на *стару* та *нову* здійснено не за часовими параметрами (де *стара* — це *довоєнна*, а *нова* — *повоєнна*), а за змістом, призначенням, ідеологічним маркуванням. Тому облічувати вцілілу *довоєнну картотеку* треба з урахуванням *старої, архівної* (575 000 одиниць) та частини *нової* (41 742 одиниці). Зауважимо, що про жодні фізичні втрати довоєнної нової картотеки не йдеться: підрахунки за журналом обліку [55] цілком збігаються із записами у звітах про реальний стан картотеки [19: 7]. І аж до

1983 р. у журналах обліку розписаної літератури наприкінці кожного року чітко фіксували: кількість написаних у поточному році карток, прочитаних аркушів літератури і загальну кількість карток **від 1938 р.** (подеколи вказували кількість разом із архівними) [55; 39; 40].

Таким чином, функціонували **неофіційні назви** частин загальномовної ЛК:

стара картотека: 1. Матеріали РУСа, РУСа-37 (назва 30-х–40-х рр. ХХ ст.), потім — *архівна*; 2. Шестимільйонна картотека сер. ХХ ст. (назва кінця ХХ — поч. ХХІ ст.);

архівна картотека: матеріали РУСа, РУСа-37 (назва 40-х рр. ХХ ст. — поч. ХХІ ст.);

нова картотека: 1. Матеріали РУСа-48 (назва 30-х–40-х рр. ХХ ст.), потім — *стара*; 2. Картотека нових надходжень к. ХХ — поч. ХХІ ст. (назва кінця ХХ — поч. ХХІ ст.).

Відмінність у загальній кількості карток ЛК *після 50-х рр.*, яку спостерігаємо в різних джерелах, може бути спричинена врахуванням/неврахуванням архівних, перевернутих карток та картотек різних типів, сформованих на базі основної ЛК.

Даних про кількість архівної картотеки після «чисток» і поповнень 1933–1937 рр. й до початку окупації 1941–1944 рр. ми ще не знайшли, тобто порівняти приблизно обраховану кількість повоєнної АК (575 тис.) можемо тільки з зафіксованими даними 1926 р. — це 730 266 одиниць [14: 279].

Отже, наявна в Інституті української мови АК становить близько 80% від кількості картотеки РУСа у 1926 р. Звісно, треба враховувати і ті трансформації (вилучення й поповнення), які відбувалися з картотекою протягом 30-х років ХХ ст. Однак з огляду на вцілілу до єдиної картки довоєнну *нову* картотеку, можемо припустити, що й *архівна* не зазнавала таких нищівних фізичних втрат під час фашистської окупації, як про це прийнято казати.

Що ж входить до тих *575 тисяч архівних карток*?

З-поміж інших побутує думка, що архівна картотека — це передані до новоствореної Академії матеріали журналу «Київська старовина». Відомо, що до Академії наук було передано бібліотеку Б.Д. Грінченка. Можливо, там були й деякі картотечні матеріали, які лексикограф отримав від «Київської старовини» для доопрацювання «Словаря української мови». Також треба врахувати картки, які передав Г.П. Житецький А.Ю. Кримському перед його відрядженням до Лівану. Звернувшись до ЛК в Інституті української мови НАН України, ми зааналізували близько 5 тис. *архівних карток*. Результати спостережень дають підстави припустити, що певну частину карток створено до 1918 р., а значна частина *архівної картотеки* з'явилася після 20-х рр. ХХ ст. і мала безпосередній стосунок до укладання «Російсько-українського словника» за ред. А.Ю. Кримського та С.О. Єфремова 1924–1933 рр. Аналізові мікро- й макроструктури архівної картотеки присвячена наступна частина нашої розвідки.

1. Відділ української літературної мови: Хроніка НДІМ / Мовознавство. — 1934. — № 2. — С. 139–145.
2. Вісник Інституту Української Наукової Мови УАН. — К. : Друкарня Київської Філії Книгоспілки, 1928. — Вип. 1. — 108 с.
3. Вісник Інституту Української Наукової Мови УАН. — К. : Друкарня Київської Філії Книгоспілки, 1930. — Вип. 2. — 73+29 с.
4. Гвоздь Микола. 1930-ті роки: українська мова в добу великого терору [Ел. ресурс] / Режим доступу: <http://www.parafia.org.ua/biblioteka/statti/1930-ti-roky-ukrajinska-mova-v-dobu-velyko-ho-terogu/>
5. *Гнатюк І.С.* Лексична картотека // Інститут мовознавства ім. О.О. Потебні НАН України — 75, 1930–2005 : Матеріали до історії / Редкол. : В.Г. Склиаренко (відпов. ред.) та ін. — К. : Довіра, 2005. — С. 329–337.
6. *Горецький П.Й.* Історія української лексикографії. — К. : Вид-во Академії наук Української РСР, 1963. — 243 с.
7. *Градова В.П., Левченко С.Ф.* Словарь современного украинского языка. Картотека / Восточнославянские языки: источники для их изучения. — М. : Наука, 1973. — № 3. — С. 27–33.
8. *Гриценко П.Ю.* Інна Чепіга — людина і дослідниця // У силовому полі мови. Пам'яті Інни Петрівни Чепіги / Ін-т укр. мови НАН України : упоряд. : Г.В. Воронич. — К. : КММ, 2011. — С. 9–16.
9. *Демська-Кульчицька О.М., Перевозчикова О.Л., Січкаренко В.О.* Розвиток лексичної картотеки української мови // Наукові записки НаУКМА. Т. 19–20. — Комп'ютерні науки. — 2002. — С. 40–48.
10. Діалектна картотека / П.Ю. Гриценко, О.М. Никончук // Українська мова: Енциклопедія. Редкол. : Русанівський В.М. (співголова), Тараненко О.О. (співголова), М.П. Зяблюк та ін. — 2-ге вид., випр. і доп. — К. : Вид-во «Укр. енцикл.» ім. М.П. Бажана, 2004. — С. 146.
11. Епістолярна спадщина Агатангела Кримського (1890–1941) / Відп. ред. вип. Кучмаренко В.А. — К., 2005. — Том II (1918–1941). — 358 с.
12. Записки історично-філологічного відділу / За редактуванням голови відділу акад. А. Кримського. — К. : 3 друкарні Української Академії Наук, 1926. — Кн. VII–VIII (1926). — 626 с.
13. Записки історично-філологічного відділу / За редактуванням голови відділу акад. А. Кримського. — К. : 3 друкарні Української Академії Наук, 1925. — Книга V (1924–1925). — 349 с.
14. Записки історично-філологічного відділу / За редактуванням голови відділу акад. А. Кримського. — К. : 3 друкарні Української Академії Наук, 1927. — Книга XV (1927). — 320 с.
15. Записки історично-філологічного відділу / За редактуванням голови відділу акад. А. Кримського. — К. : 3 друкарні Української Академії Наук, 1924. — Книга IV (1924). — 358 с.
16. Записки історично-філологічного відділу / Під редакцією Павла Зайцева. — К. : Печатня Видавничого Товариства «Друкарь», 1919. — Книга I (1919). — 144 + LCV с.
17. Збірник Історично-філологічного відділу ВУАН / Національна академія наук України. Історично-філологічний відділ. — К. : Видавництво АН УРСР, 1921–1931. — К — 5881.
18. Звіт за роботу Інституту української наукової мови за 1927 р. [Рукопис] / Бібліотека Інституту мовознавства ім. О.О. Потебні.
19. Звіт за роботу Словникового відділу Інституту мовознавства за 1948 р. [Рукопис] // Архів відділу лексикології та лексикографії Інституту української мови НАН України.
20. Звіт за роботу Словникового відділу Інституту мовознавства за 1949 р. [Рукопис] // Архів відділу лексикології та лексикографії Інституту української мови НАН України.
21. Звіт за роботу Словникового відділу Інституту мовознавства за 1950 р. [Рукопис] // Архів відділу лексикології та лексикографії Інституту української мови НАН України.
22. Звіт за роботу Словникового відділу Інституту мовознавства за 1951 р. [Рукопис] // Архів відділу лексикології та лексикографії Інституту української мови НАН України.

23. Звіт за роботу Словникового відділу Інституту Мовознавства за 1952 р. [Рукопис] // Архів відділу лексикології та лексикографії Інституту української мови НАН України.
24. Звіт за роботу Словникового відділу Інституту Мовознавства за 1953 р. [Рукопис] // Архів відділу лексикології та лексикографії Інституту української мови НАН України.
25. Звіт за роботу Словникового відділу Інституту Мовознавства за 1954 р. [Рукопис] // Архів відділу лексикології та лексикографії Інституту української мови НАН України.
26. *Льїн В.С.* До питання про укладання нового українсько-російського словника / Мовознавство. — 1947. Т. IV–V. — С. 245–256.
27. Історія Академії наук України: 1918–1923 рр. Документи і матеріали. К. : Наук. думка, 1993. — 376 с.
28. Історія Національної академії наук України (1941–1945) : Частина 1. Документи і матеріали / Редкол. : О.С. Онищенко (відп. ред.) та ін. — К., 2007. — 808 с.
29. Історія Національної академії наук України (1941–1945) : Частина 2. Додатки / Редкол. : О.С. Онищенко (відп. ред.) та ін. — К., 2007. — 576 с.
30. Історія Національної академії наук України. 1924–1928 : документи і матеріали / упоряд.: В.А. Кучмаренко [та ін.] . — К. : Нац. б-ка України ім. В.І. Вернадського, 1998 . — 762 с.
31. *Кошевой Н.* Как «очишали» украинский язык / «Правда» — 1937 р. — № 35 (7323) 29.12. / Текст подано за: П'янов В. Вирішальне слово за Лукашем. У кн: Наш Лукаш. Спогади у 2-х книгах. Книга 1. — К. : Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2009. — С. 284–285.
32. Краткая автобиография. Н.К. Грунский (8.12.1947) / Институт языковедения им. А.А. Потебни: Личное дело доктора филол. наук Грунского Н.К. Опись № 3–Л, Ед. Хран. № 32. Арк. 8.
33. *Кульчицька Т.* Українська лексикографія XIII–XX ст. : Бібліографічний покажчик. — Львів, 1999. — 359 с.
34. *Левченко С.П.* Скарбниця національної мови // Наука і культура. Україна. — С. 386–392.
35. *Левченко С.П.* Українська лексична картотека // «Мовознавство». — 1968. — № 4. — 37–42.
36. Лексична картотека / А.А. Бурячок // Українська мова: Енциклопедія. Редкол.: Русанівський В.М. (співголова), Тараненко О.О. (співголова), М.П. Зяблюк та ін. — 2-ге вид., випр. і доп. — К. : Вид-во «Укр. енцикл.» ім. М.П. Бажана, 2004. — С. 307.
37. Мовний бюлетень. — К. : Партвидав ЦККП(б)У, 1936. — № 1. — 16 с.
38. *Неровня Н.М.* До 85-річчя лексичної картотеки // Лексикографічний бюлетень: зб. наук. праць. / Відпов. ред. Німчук В.В. — К., 2004. — Вип. 10. — С. 12–18.
39. Облік розписаної літератури. 1949–1958 [Журнал обліку роботи картотечної групи] [рукопис] / Архів відділу лексикології та лексикографії Інституту української мови НАНУ.
40. Облік розписаної літератури. Журнал № 3 [Журнал обліку роботи картотечної групи: 1959–1984] [рукопис] / Архів відділу лексикології та лексикографії Інституту української мови НАНУ.
41. *Огієнко І.* Історія української літературної мови. — К., 2001. [Ел. ресурс.] / Режим доступу: <http://litopys.org.ua/ohukr/ohu21.htm>
42. Ономастична картотека / В.П. Шульгач // Українська мова : Енциклопедія. Редкол. : Русанівський В.М. (співголова), Тараненко О.О. (співголова), М.П. Зяблюк та ін. — 2-ге вид., випр. і доп. — К. : Вид-во «Укр. енцикл.» ім. М.П. Бажана, 2004. — С. 438.
43. *Осіничук Ю., Осіничук О.* Українська історична лексикографія: від витоків до словників // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні: зб. наук. ст. — 2012. — Вип. 21, ч. 1. — С. 254–260.
44. *Паламарчук Л. С.* Українська радянська лексикографія (питання історії, теорії та практики). — К. : Наук. думка, 1978. — 202 с.
45. *Пецак М.М.* Наукова організація праці і автоматизація у мовознавчих дослідженнях // Мовознавство. — 1967.
46. *Полонська-Василенко Н.* Наукова спадщина академіка А.Ю. Кримського (у справі рукопису «Історії Хазар») // Український історик. — 1973. — № 3–4. — С. 39–40.

47. Протокол засідання Картотечної ради від 22.03.1979 [Рукопис] // Архів відділу лексикології та лексикографії Інституту української мови НАН України. — С. 1.
48. Протокол засідання Картотечної ради від 3.11.1970 [Рукопис] // Архів відділу лексикології та лексикографії Інституту української мови НАН України. — С. 2.
49. Резолюція Комісії НКО в справі перевірки роботи на мовному фронті й боротьба проти неї» (26 квітня 1933 р.) (Цит. за: Віктор Кубайчук «Хронологія мовних подій в Україні (зовнішня історія української мови)». — К. : «К.І.С.», 2004).
50. *Рильський М.* Словник і питання культури мови / М.Т. Рильський; упоряд.: Г.М. Колесник ; відп. ред.: І.К. Білодід . — К. : Наук. думка, 1973. — 263 с.
51. Робота Інституту мовознавства Академії Наук УСРР за 1934 р. : Хроніка / Мовознавство. — 1935. — № 3—4. — С. 165.
52. Робота Інституту мовознавства Академії Наук УСРР за 1935 і першу половину 1936 р. : Хроніка / Мовознавство. — 1936. — № 9. — С. 124.
53. Російсько-український народний (сучасний) словник [Ел. ресурс] / Режим доступу: <http://r2u.org.ua/html/announcement.html>
54. Словарь російсько-український. Передмова // Зібрали і впорядкували М. Уманець і А. Спілка. — Львів : З друкарні Наукового Товариства імені Шевченка, 1893. — 1 т. [Ел. ресурс] / Режим доступу: http://r2u.org.ua/html/umanets_pered.html
55. Список джерел українсько-російської картотеки (1938—1941, 1946—1948 рр.) [Журнал обліку роботи картотечної групи] [рукопис] / Архів відділу лексикології та лексикографії Інституту української мови НАНУ.
56. Українська мова: Енциклопедія. Редкол.: Русанівський В.М. (співголова), Тараненко О.О. (співголова), Зяблюк М.П. та ін. — 2-ге вид., випр. і доп. — К. : Вид-во «Укр. енцикл.» ім. М.П. Бажана, 2004. — 833 с.
57. Уфимський період в історії інститутів гуманітарного профілю НАН України (Виступ директора Інституту української мови НАН України П.Ю. Гриценка) // Вісн. НАН України. — 2011. — № 12. — С. 87—93.
58. Хронологія мовних подій в Україні: зовнішня історія української мови [Ел.ресурс] / Режим доступу: http://movahistory.org.ua/wiki/30-ti_pp_XX_st.
59. *Шпак А.П., Юркова О.В.* Національна академія наук України [Електронний ресурс] // Енциклопедія історії України: Т. 7: Мі—О / Редкол. : В.А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. — К. : Наук. думка, 2010. — 728 с.: іл. — Режим доступу: http://www.history.org.ua/?termin=Natsionalna_akademii
60. *Якименко К.М.* Комп'ютерний інструментарій лексичного картографування [Ел. ресурс] // Реєстрація, зберігання і обробка даних. — 2003. — Т. 5, № 4. — С. 72—80.

Статтю отримано 04.01.2016

Oksana Tyshchenko

Institute of the Ukrainian language of National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv

THE ARCHIVAL CARD INDEX AS THE LEXICAL AND ILLUSTRATIVE BASE OF «RUSSIAN-UKRAINIAN DICTIONARY» ED. A. KRYMSKY AND S. EFREMOV

Part 1. Lexical card index: history of creation and repression

In the first part of research based on archival materials and publications traced the history of Lexical card index Institute of Ukrainian National Academy of Sciences of Ukraine, clarified and corrected the available scientific literature data on its chronological limits and quantitative parameters of the course of formation and replenishment the card index of the general language dictionary and card index of the terminology dictionary as different structural units. Of particular interest are the periods of the 30s and 40s (cessation Ukrainianization, repression and during World War II), when the physical and ideological repression inflicted damage Lexical card index. The official history of Lexical card index of the general language dictionary that today is kept in the department of lexicology and lexicography Institute of Ukrainian National Academy of Sciences of Ukraine, started from 1918 with the establishment of the Department of History and

Philology of the Academy of Special Commission to work on the Ukrainian Dictionary. The beginning of the collection of card material Lexical card index dates back to 1919. In 1928 the volume of terminological card index — 2 million cards (now its fate unknown). In 1926 the volume of general language card index — 730,266 cards, some of which (575 thousand archival cards) after World War II came to modern Lexical card index. Thus, the lost portion is about 1/6 of the prewar filing. We believe that this refutes the popular thesis of “almost lost” during the war heritage LC. As part of the archive of 575,000 cards we researched about five thousand archival cards. Observations completely give reason to assume that some of the cards created before 1918, but a significant part of the Archives filing came after the 20-ies XX century and was directly related to the creation of “Russian-Ukrainian Dictionary” ed. A. Krymsky and S. Efremov 1924-1933 bien-nium. Analysis of micro- and macrostructure Archival cards index devoted following of our re-search. We tried to investigate changes in Lexical card index before the war.

Key words: *Lexical card index, Archival card index, card, “Russian-Ukrainian Dictionary” ed. A. Krymsky and S. Efremov.*

Мовна мозаїка

ПЕРЕДУСІМ, ПЕРЕДОВСІМ, НАСАМПЕРЕД — НЕ ВСТАВНІ СЛОВА

Типовою помилкою в синтаксичному вживанні прислівників *передусім, передовсім, насамперед* є виділення їх з обох боків комами в середині речення або комою з правого боку, напр.: *Вибір теми дослідження зумовлений, передусім, невизначеністю статусу предиката відношення в системі семантичних предикатів...* (Із монографії); *...функція ремарки, насамперед, директивна...* (Із статті). Ця помилка спричинена ототожненням їх зі вставним словом *по-перше*. Насправді прислівники *передусім, передовсім, насамперед* використовують для того, аби наголосити на чомусь визначальному серед іншого або на важливості першої дії щодо наступних, де вони не виконують ролі вставного слова, пор.: *Така особливість зумовлена передусім загальною увагою новітнього мовознавства до структурно-семантичних досліджень...* (О. Леута); *Аби по-справжньому відповісти на виклики початку двадцять першого сторіччя, потрібно подбати передовсім... про істотну реформу української душі...* (І. Вихованець); *Будь-яка класифікація мовних одиниць передбачає насамперед чітке з'ясування, по-перше, об'єкта систематизації і, по-друге, мети, кінцевого завдання...* (І. Данилюк); *...прочитайте, шановні українці, Шевченкового “Кобзаря” повністю. Насамперед хай це зробить молодь...* (І. Вихованець).

Дещо обмеженіше *передусім, передовсім, насамперед* уживають як пояснювальні сполучники, що приєднують слово чи словосполучення, виокремлюючи одного (кількох) або одне (кілька) з-поміж таких самих чи якоїсь сукупності, названої попереду. У такому разі перед цими сполучниками і після пов'язаних із ними слів та словосполучень потрібно ставити кому, напр.: *...тимчасом як західні слов'яни, передусім чехи і поляки, уже здавна почали розвивати власну культуру, здебільшого власними національними мовами..., українці дуже довго творили свою культуру, насамперед письменство, кількома, переважно слов'янськими мовами* (О. Ткаченко); *О. Афанасєв, а пізніше й О. Потєбня широко використовували мовні факти, насамперед лексико-фразеологічні одиниці, для підтвердження міфологічної природи художніх образів* (Н. Данилюк).

Отже, в українській мові не можна виділяти комами прислівники *передусім, передовсім, насамперед*, бо вони не вставні слова. Кому потрібно ставити перед пояснювальними сполучниками *передусім, передовсім, насамперед* і після приєданого ними слова чи словосполучення.

Катерина Городенська

УДК 811.161.2'38 УДК 81'38

Світлана Биби́к

Інститут української мови НАН України, м. Київ

ОНОВЛЕНА СТИЛЬОВА НОРМА ЗАСОБІВ МАСОВОЇ ІНФОРМАЦІЇ

У статті запропоновано визначення стильової норми як системного вживання мовних одиниць у певних функціональних сферах, співвідношення у них загальноживаних і спеціальних мовних засобів, одиниць мови з книжним, нейтральним чи розмовним стилістичним значенням. Виокремлено чинники, що впливають на ослаблення стильової норми ЗМІ на лексичному, граматичному, орфоепічному та акцентному рівнях. Схарактеризовано чинники (1) слабкості ЗМІ як джерела норми мовної та комунікативної, (2) незацікавленості ЗМІ бути інститутом пропагування норми, (3) невідзначеного ставлення спільноти до змін мовної норми та її оцінки науковцями, (4) впливу анонімного спілкування в Мережі. Відзначено посилення регіональної варіантності стильової норми мови публіцистики та її тягіння до середньолітературного і літературно-фамільярного типів мовної культури. Наголошено на потребі перегляду стандартів публічної комунікації та підходів до формування культури мови журналістів. Підкреслено, що лінгвісти в умовах відходу від елітарного типу спілкування в публічній сфері мають повсякчас акцентувати увагу на культуромовних ознаках мови журналістів і представників соціокультурної спільноти, які беруть безпосередню участь у формуванні інформаційного середовища.

Ключові слова: мова ЗМІ, мова радіоєфіру, усна публічна літературна мова, діалектизм, варіантність стильової норми.

Зміни, що відбуваються в сучасному комунікуванні впродовж останніх 5-10 років, актуалізують увагу до питання модифікації та варіантності стильових норм літературної мови, обґрунтування новітніх засад стилістичного розвитку жанрових різновидів усної і писемної практики та їхньої взаємодії.

Поняття *стильова норма* давнє, усталене. Під ним прийнято розуміти *системне вживання мовних одиниць у певних функціональних сферах, співвідношення у них загальноживаних і спеціальних мовних засобів, одиниць мови з книжним,*

нейтральним чи розмовним стилістичним значенням. Стильова норма і загальна норма літературної мови тісно взаємодіють, але диференціація мовної практики за ситуаціями (жанрами), її сегментація в культурі повсякдення [3] моделюють норми літературної мови у зв'язку з їхнім функціонально-стильовим вираженням [9]. Диференціюємо книжну (з різновидами — офіційна, поетична, сакральна) і розмовну стильові норми. Книжна та офіційна стильові норми — центральні маркери усної публічної мови, зокрема мови радіо, телебачення. Публіцистичність мови ЗМІ донедавна асоціювали з полемічністю, суб'єктивно-вольовою оцінністю, використанням і книжних, і розмовних елементів, образних засобів художньої мови, особливих стилістичних прийомів увиразнення мови [12: 501—502]. Водночас мову телебачення і радіо трактували як репрезентантку мовної практики носіїв літературної мови — письменників, науковців, акторів, політиків, державних і культурних діячів [12: 324].

Мова радіо — мультиінтенційний процес і продукт, а тому не можна відкидати, що вона містить і комунікативну інтенцію нейтральної 'інформативності', 'інтерактивності', і художньої 'естетичності', і 'емоційності', 'оцінності', 'розкутості', а тому впливає на специфіку моделювання стильової норми цієї сфери життя сучасної мови. На основне, ядерне, залежно від комунікативної інтенції чи ближньої і віддаленої прагматики комунікування накладаються одиниці інших стильових систем, субкультур. Нині така взаємодія стильових норм настільки потужна, що не може не впливати на корекцію стилетвірних ознак мови ЗМІ.

Щодо норми, то сучасні ЗМІ стали слабшими щодо їхньої кваліфікації як джерела мовної та комунікативної норми.

Що спричинило зниження ступеня зразковості усної мови ЗМІ?

По-перше, у зв'язку з об'єктивними параметрами сучасної мовної практики ЗМІ, і друкованих, і усних. Серед них визначальні:

1) *дискурсивність* журналістського тексту. Опис, коментар, повідомлення, певна інформація тощо підпорядковані адекватному відображенню реальності, що визначає сутність і мовного матеріалу, орієнтованого на *соціальне сьогодення*. Це означає, що ЗМІ орієнтовані на сенсацію, надлишкову експресивність, до того ж експресивність та оцінність, виражені за допомогою периферійних складників загальної національної практики (жаргон, сленг, елементи просторіччя);

2) орієнтація на *повсякденну* мовну практику: «Яких би складних предметів і явищ журналістика не торкалася, вона повинна спростити своє повідомлення про них до рівня *повсякденної свідомості* [курсив наш. — С. Б.] більшості громадян. Інакше вона залишиться незрозумілою, а її мета (повідомити про новину) недосягнутою. Щоб бути зрозумілою, мова журналістики мусить бути *повсякденною* [виділення автора. — С. Б.]» [11];

3) *інноваційність* мови журналістського тексту [11: 32, 35, 36, 37, 38], особливо рекламного, без зацікавлення в нормі і постулюванні інституту ЗМІ як потужного засобу формування і передавання норм спілкування від покоління до покоління;

4) переважання «в стилетвірній категорії автора *людини приватної* [курсив наш. — С. Б.]» [7: 13]. Здебільшого мовець не усвідомлює себе як носій високої культури. Мова ЗМІ відбиває мовну практику натовпу, вулиці, всього соціуму, незалежно від того, яка його мова за нормативними ознаками. Виходить, що чим складніша тема розмови, тим важче її вербалізувати в межах елітарної мовної культури. А якщо не вистачає словникового запасу, часу на обдумування фрази, то лакуни заповнюють вульгаризми. Змінилося тло публічної мови, знизився загальний рівень культури мовців;

5) дифузія елементів *усності* в газетно-журнальному дискурсі — необхідний компонент аргументації та документальності факту, події, про яку йдеться в повідомленні. «Чужа» усна мова може бути представлена у формі цитати, висловлення, власне діалогу, соціокультурного полілогу.

По-друге, зниження ступеня зразковості усної мови ЗМІ пов'язане з невизначеним ставленням до норми в суспільстві та в науці.

З одного боку, представники старшого й середнього покоління, які здобули освіту в радянські часи, коли ЗМІ були максимально врівноважені, сприймають будь-які «відхилення», вкраплення сленгізмів і жаргонізмів як тотальний несмак і безкультур'я. Науковці ж розвивають теорію культури мови. Одні намагаються обґрунтувати своє ставлення до зміни норми в ЗМІ, а тому активно послуговуються поняттями еластична, гнучка мовна норма [9: 312], слабка мовна норма [9], лібералізація норми, постулюють зближення літературної мови з некодифікованими сферами національної мовної практики. Інші ж мовну культуру стратифікують за такими типами: повнофункційна, напівповнофункційна (їх вважають елітарними), середньолітературна, літературно-жаргонізована та повсякденно-побутова (О.Б. Сиротиніна, В.Є. Гольдін, Т.В. Кочеткова, С.В. Купріна, І.С. Кондратьєва-Фішер, Г.В. Осіна та ін.).

З іншого боку, частина соціуму (насамперед деякі письменники) асоціює норму з проявом тоталітаризму, мисленням штампами. Науковці ж відстоюють норму як регламент комунікативної поведінки в суспільстві, вільної від просторіччя, вульгаризації та жаргонізації. На нашу думку, суворий відбір текстів для навчання, читання, продуманість формулювань у республіканських загальних підручниках «визначених десь нагорі» авторів давали поколінням дідів і батьків переваги перед сучасним випускником середньої (будьмо відвертими — і вищої) школи. Це забезпечувало також рейтинг книжкової (культ книжки) і книжної, писемної культури, культури читання та слухання.

По-третє, можливість анонімного спілкування в Інтернеті знижує ступінь відповідальності перед презентацією власної культури і підвищує ступінь розкутості в писемній практиці, яка стає дзеркалом мовомислення індивіда.

Щоб зберігати, утримувати ціннісні орієнтири мовної спільноти, маємо рефлексувати над нормою чи «ненормою», аналізувати те, що відбувається в мовній практиці, зокрема в мові радіо. Треба визнати, що коло-

сальні зміни в публічному вербальному узусі мають стимулювати розширення, уточнення теорії усної публічної мови, яка вже не може спиратися лише на поняття ораторської майстерності мовців, монологічного виступу перед широкою аудиторією тощо [12: 691], але й мусить враховувати такі поняття, як епатажність стилістики певних жанрів (зокрема гедоністичних, розважальних, комічних), інтерактивна стилістика масмедіа, розшарування стильової норми публічної комунікації за соціокультурними особливостями аудиторії, на яку вона спрямована, яку вона охоплює. Тобто наука на порозі оформлення соціостилістичних напрямків вивчення мови ЗМІ та ін.

Усна публічна мова, або (за сучасним означенням) узус усної публічної комунікації, — це важливий і престижний сегмент загальнонаціонального спілкування. Це зона швидкого реагування на зміни у світі, мережа інновацій, мовних експериментів та конкурування номінацій, еволюції семантики, варіативності.

Що впливає на динамізм мови в цій сфері? Насамперед інтенсивність процесів створення і репрезентації інформації, вплив психологічного феномена 'інтерактивність'; інтеграція 'усності' з 'писемністю' (книжністю) на структурно-змістовому, композиційному та лексико-синтаксичному рівнях. Наразі елітарна мовна культура радіоефіру, якою її знали до 90-х років ХХ ст., дедалі модифікується в середньолітературний еталон, а почасти і літературно-фамільярний (літературно-розмовний), під впливом комунікативно-прагматичних пріоритетів нового часу, мовної моди. Отже, йдеться про *варіантність стильової норми*, що посилюється під впливом не лише іншомовної експансії, глобалізаційних процесів, але й під впливом внутрішньомовної, міждіомної інтерференції.

Наявність варіантності норм — свідчення життєвої сили мови. Як відомо, варіантність, закріплена у словниках як дублетність або як варіантність, що пов'язана з диференціацією граматичної семантики, може бути професійно, соціально, територіально зумовлена (наприклад, *безтактний* — *нетактовний*, *стола/столу*; *малиновий*, *малиновий*; *кóмпас*, *компáс* (у моряків), *шасі* — *шáсі* (у пілотів); *у рамах* — *у рамках*, *зауваги* — *зауваження*; *питати в матері* — *питати матері*). У такому разі йдеться про наявність унормованої видозміни мовної одиниці при збереженні її тотожності реалії, семантики, яку вона вербалізує разом із варіантом.

Чи можна поширити це ключове розуміння терміна *варіантність* на стильову норму? *Варіантність стильової норми* означає, що одиниці мови диференціюються функціонально і експресивно. Сама норма стилю встановлює ймовірність варіантності в тих чи тих функціональних умовах і кількість варіантів у них. Крім того, стильова норма варіюється у конкретних жанрово-стильових різновидах тих чи тих сфер життя мови, під впливом контактів літературної мови з іншими ідіомами, з іншими мовами. Такі процеси, сам ракурс на вживання мовних одиниць впливають на розширення самого поняття *варіантність*, у якому щодо основної,

сутнісної ознаки 'тотожність' може бути додана й ознака 'синонімічність', 'стилістична видозміна'.

Якщо варіантність на фонетичному, морфологічному, синтаксичному, орфоепічному, словотвірному рівнях засвідчує явища часової динаміки мови, історичної змінюваності мовної норми, чинність мовної моди, то *варіантність стильової норми* — насамперед те, як наявні в мові варіанти, дублети розподіляються між сферами і регістрами спілкування.

Варіантність комунікативної поведінки зумовлює прагматика комунікування — найближча і віддалена, тобто прагнення порозумітися між мовцями чи мовцем і слухачем, і прагнення зробити спілкування функціонально виправданим, адекватним за формою та її нормативним наповненням. Коли ми кажемо про дотримання норм літературної мови, особливо в публічному узусі — усному та писемному, то ми передбачаємо, що воно еталонне, престижне. Водночас віддалена прагматика такого різновиду спілкування зорієнтована на посилення й ідіостильових складників, і такої стилістичної ознаки, як «повсякденність» у певному медіапроекті.

Процеси оновлення стильової норми ЗМІ можна унаочнити на основі аналізу мовної практики в радіожурналістиці: ефірів регіональних каналів трансляції «FM Галичина» (Львівщина, Рівне, Тернопіль, Волинь) та «Київ — 98 FM».

Крім вище названих об'єктивних ознак сучасних ЗМІ, зауважуємо, що «FM Галичина» відбиває неоднорідну середньолітературну мовну норму: її перетин з периферією елітарної мовної норми, з західноукраїнським варіантом літературно-розмовної та фамільярно-розмовної норми повсякденно-побутової культури. Мовник зорієнтований на масового споживача новинної інформації. Підтвердженням цього є коментарі в Інтернеті на сторінках ретрансляторів: «Гарне радіо!!! Море позитиву!!!!!! Слухає Вінниччина!!!! ☺», «Слухає Харківщина, м. Ізюм!!!! :!» тощо.

Саме намагання зробити мову радіоефіру привабливою, «своєю» для певного регіону, виокремитися на тлі інших мовників із залученням лексико-граматичних та фонетико-орфоепічних маркерів західноукраїнського побутового повсякдення і стало причиною модифікації стильових норм радіомовлення. Це означає, що в прямому ефірі зросла кількість діалектизмів, елементів койне, для яких ще 5-10 років тому була закрита пряма дорога до елітарної мови радіо. «Закрита», тому що вже давно склалися єдині норми в загальній літературній практиці. Комерціалізація ж ефіру стимулює творчі пошуки журналістів не лише щодо форми репрезентації інформації, розваг, але й щодо мовного наповнення — стилістичних прийомів індивідуалізації радіомовлення, посилення його емоційності. Один із них — «назад» до народних джерел.

Ключовий концепт мови ефіру на радіо «FM Галичина» — «файний»: *файна музика, файні знімки, файний настрій...* Вторинна номінація цього мовника — *файне радіо*. Самореклама організована так, що цей концепт пронизує ефір: *Привітанка! Файно буде!; Файнютке радіо!; Найфайніші слова та музика на сайті «FM Галичина»* тощо. Лексема

файний, як відомо, має ремарку *зах.* (західне) і означає «гарний, добрий» [ВТССУМ: 1314].

За нашими спостереженнями, найбільше слів з ремаркою *зах.* як лексичних, синонімічних регіональних варіантів до ядра загальнолітературної норми зафіксовано в мові ведучих, які виголошують рекламні тексти, а також у розважальних та культурно-мистецьких передачах «Міський клуб» (клуб, *діал.* Те саме, що клуб), «Всьо на глянец» (всьо, *діал.* Те саме, що все; глянец, *зах.* Порядок, блиск [ВТССУМ: 186]), «Не грай вар'ята» (варіат, *діал.* Те саме, що божевільний [ВТССУМ: 75]); «Галицька пательня» (пательня, *діал.* Скворода [ВТССУМ: 710]). Автори програм стилізують усно-розмовну побутову стихію, насичуючи мову галичанізмами — *перепис* ('рецепт'), *баняк* ('кастрюля'), *два кіля* ('два кілограми'), *обцаси* ('каблуки'), *най* ('хай').

Диктори в рекламних міні-текстах, а також у новинних блоках будують висловлення за аналогією до діалектних синтаксичних структур, пор.: Якщо автомобіль *не є забрудненим* [Галичина: 4.09.14], ... *мають брати участь* обласні чільники [Галичина: 5.09.14] тощо.

Найвиразніше ознаки регіональної відмінності усної літературної мови пов'язані зі специфічним наголошуванням деяких слів, до якого звикли диктори в повсякденному побутовому спілкуванні, а тому і в новинних блоках, і в рекламних ведучі програм вимовляють: *Завітайте у фірмові* магазини [Галичина: 5.09.14]; «Моршинська» — джерело *твого* здоров'я [Галичина: 11.09.14]; *Оця* акція, про яку я *кажу*, саме до 30 вересня [Галичина: 11.09.14]; *Потім* іще вам *скажу* [Галичина: 12.09.14], *фахові* лікарі [Галичина: 11.09.14]; *Треба* прислухатися до *громадських* організацій [Галичина: 10.09.14]; *Ви* знаєте її з *віршів* [Галичина: 10.09.14] та ін.

Питання варіантності у вимові дикторів «ФМ Галичина», тобто орфоепічної норми, неоднозначне. У наведених вище прикладах швидше маємо справу з помилками в усній офіційно-діловій комунікації (мова реклами), оскільки така вимова не кодифікована, а зберігає (крім слів *фаховий*, *вірші*) виразні ознаки діалектної. У мові ж передач культурно-мистецького циклу орфоепічні, акцентні регіоналізми стилістично марковані — вони репрезентують культурно-етнічний колорит побуту Галичини. Зокрема, у передачі «Галицька пательня» традиційно кажуть *ділюся* замість літературного *ділюся*, у рекламних оголошеннях вдаються до стилізування діалектної вимови (галицьке м'яке шепеляве [ш] замість [с], [ч] замість [ц] — Улюбленець галичанок *уших дванайчатого верешня...*; ([e] замість [a] після м'якого приголосного — *наше затегнем*).

Отже, яка мовно-естетична картина постає з ефірів «ФМ Галичина» за такими прикладами регіональної варіантності стильової норми?

Погоджуємося з висловленим С.Я. Єрмоленко міркуванням про мову індивідуумів: «Навряд чи можна робити висновок про дезінтегрований характер української літературної мови на підставі сприймання її усного різновиду, за яким часто можна пізнати належність мовців до певних ареалів, рідше — соціальних прошарків» [9: 10]. Коли ж ідеться про мистецький

витвір, який звучить щодня для аудиторії близько двох мільйонів слухачів, то йдеться, справді, не про намагання дезінтегрувати загальнолітературні норми, а про прагнення (1) максималізувати культурно-етнічний колорит, що єднає цільову аудиторію слухачів, а також (2) заінтригувати тих, хто прилучається до усно-розмовного продукту через інтернет-мовлення, популяризувати «своє» для всіх, хто сприймає українськомовний продукт. Саме глобалізаційні процеси зумовлюють посилення уваги до етномовного масиву, який «зорієнтований на звичаї, побут, етнічну окремішність і менталітет носія мови» [1: 31]. Цілком об'єктивно, що «В умовах лібералізації суспільних відносин, зростання ролі різновидів, жанрів усно-розмовного спілкування збільшується кількість варіантних засобів мовного самовираження, проте вони підпорядковані основній вимозі — бути зрозумілими для якомога більшого числа носіїв національної мови, виявляти належний ступінь освіченості, мовної компетентності» [9: 11-12].

Насичення мови ефірів «FM Галичина» галичанізмами різного рівня лише посилює соціальну престижність західноукраїнського варіанта єдиної літературної мови, тих його елементів, що теоретично належать до нижнього функціонально-стильового регістру в межах нормованої мови. Ідеться про популяризацію для загальнонаціональної аудиторії та зближення зі «своїми» за рахунок використання в стилістиці цього мовника територіального варіанта усної літературної мови: всі розуміють одне одного завдяки переважанню мікроконтекстів із репрезентованим у них загальнонаціональним літературним стандартом, що склався в мовному просторі України як результат загальної освіти. При цьому пам'ятаймо, що ще у 60-х роках ХХ століття З.Т. Франко виділила три типи усної літературної мови із застосуванням територіально-діалектного (відповідно до роздрібненості мовно-етнографічної території), соціально-професійного (відповідно до соціальної структури суспільства) та інтелектуального (тобто поділ мовців за культурним рівнем і освітнім цензом) критеріїв на засадах лексико-граматичної диференціації індивідуальної мови [14: 171].

Отже, стилістично марковані регіоналізми (лексичні, граматичні, орфоепічні, акцентні) надають стильовій нормі мови публіцистики, ЗМІ варіантності, посилюючи тенденцію до змінюваності норм в усній і писемній мовній практиці [2; 5]. Радіо динамічно актуалізує соціально-культурні та культурно-етнічні маркери повсякдення, сприяє колоквіалізації усної публічної мови. І в цьому процесі певну участь беруть автори передач «FM Галичина».

Що можна сказати про мову радіо «Київ — 98 FM» щодо варіантності стильової норми публічної комунікації і його ролі в оновленні стильової норми ЗМІ?

Наскрізний словесний образ — *Київ*, що входить до складу джінглів *Як тебе не любити, Києве мій; Радіо Київ; Києве мій!* Активно використовують заставки, що вказують на період проведення ефіру, а також до-

дають оцінний компонент, наприклад: *Добрий вечір, Київ!; Чудовий вечір на радіо Київ; Радіо на добрий вечір; Там, де серцю добре; У місті, як вдома!* [Київ: 9.11.15]. Як бачимо, стилістичні формули для окреслення «свого» середовища вмішують як онім, так і аксіологічні елементи з позитивною оцінкою — *чудовий, добрий*, тобто близький до ідеалу.

Журналісти спираються на загальнонаціональні ідіоматичні структури — сентенції, прислів'я, афористику (основні — *І у вас, і в нас все буде гаразд; У своїй хаті своя правда і сила, і воля; Нації вмирають не від інфаркту. Спочатку їм відбирає мову*).

На відміну від авторів проекту «FM Галичина», журналісти «Київ — 98 FM» орієнтуються на ядро сучасної стильової норми, тим самим утверджуючи консолідувальну функцію публічного узусу. Стилiстичний маркер такої орієнтації — актуалізація прикметника *український* у назвах програм (*Співаємо по-українськи, Танцюємо по-українськи*). Ми не почуємо вимови то́му (лише то́му: *Багато років то́му*), немає т. зв. моди на вживання прийменника *до* (*У зоопарк привезли...*, а не *До зоопарку привезли...*). Як варіантні вживають форми іменного складеного присудка з іменною частиною в називному та орудному відмінках (*став найбільш упорядкований*), а також дієслова на -сь/-ся (*Дочекайтесь новин Києва*) [Київ: 9.11.15].

Якщо в ефірах «FM Галичина» спираються на ареальні варіанти для створення оригінального стилістичного продукту, то на «Київ — 98 FM» орозмовлення ефіру — це явище аксіологічне, експресивно-оцінне. У такому разі комунікація стає розкутою, емоційнішою, пор. одну з реплік ведучого: *Одиниці писали диктант* [йдеться про диктант національної єдності. — С. Б.]. *Що воно таке і з чим його їдять?* [Київ: 9.11.15].

Отже, зіставляючи два типи реалізації стильової норми на різних теренах літературно-мовної практики, можемо стверджувати, що зазнає оновлення стильова норма ЗМІ, посилюється варіантність на жанрово-стильовому, тобто комунікативному, рівні. На сьогодні можемо говорити про те, що естетичний і суб'єктивно-смаковий критерії оцінки мовної норми актуалізуються саме в публічній мовній практиці: 1) виражена актуалізація культурно-етнічних маркерів повсякдення в публічному узусі на тлі усталених проявів варіантності; 2) актуалізований процес усталення в публічному узусі західноукраїнських варіантів різнорівневих мовних одиниць; 3) варіантність стильової норми мови радіо уподібнюється за своєю широтою до варіантності стильової норми художньої мови та мови Інтернету.

Усі схарактеризовані мовні та комунікативні явища засвідчують ліберальність стильової норми ЗМІ, що пов'язано з об'єктивними екстра- та інтралінгвальними чинниками сучасної мовної практики, формуванням нових стандартів публічного спілкування за змішаним середньолітературним і літературно-фамільярним зразком (наведемо лише один показовий приклад репліки радіожурналіста Р. Коляди під час читання поезії: *«Коляда, не випендрюйся, ти читаси вірші в ефірі»* (Український вимір, ефір від 10.02.2016)). Переорієнтація публічної комунікації на елітарну,

висококультурну залежить і від суспільно-економічних, і від освітніх процесів, і від наполегливого рефлексування над нормою лінгвістів, їхньої популяризаторської діяльності.

СПИСОК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

ВТССУМ — Великий тлумачний словник сучасної української мови [Текст] : 170 000 слів і словосполучень / уклад. і голов. ред. В.Т. Бусел. — К. ; Ірпінь : ВТФ «Перун», 2004. — 1440 с.

Галичина — радіо «FM Галичина»

Київ — радіо «Київ — 98 FM»

1. *Баранник Д.Х.* Три складові частини літературної мови (етнохарактеристичний аспект) / Д.Х. Баранник // *Лінгвістика : зб. наук. праць.* — Луганськ : Альма-матер, 2003. — Вип. 1. — С. 30—36.
2. *Бибик С.П.* Колоквіалізація мови преси: мовна норма чи саботаж культури спілкування? / С.П. Бибик // *Культура слова.* — 2013. — Вип. 79. — С. 133—135.
3. *Бибик С.П.* Усна літературна мова в українській культурі повсякдення / Бибик С.П. — Ніжин : Вид-во «Аспект-Поліграф», 2013. — 589 с.
4. *Єрмоленко С.Я.* Мова телебачення і радіо / С.Я. Єрмоленко // *Українська мова: Енциклопедія* / Редкол. Русанівський В.М., Тараненко О.О., Зяблюк М.П. та ін. — 3-тє вид., випр. і доп. — К. : Вид-во «Українська енциклопедія» ім. М.П. Бажана, 2007. — С. 370.
5. *Єрмоленко С.Я.* Розмовна мова / С.Я. Єрмоленко // *Українська мова: Енциклопедія* / Редкол. Русанівський В.М., Тараненко О.О., Зяблюк М.П. та ін. — 3-тє вид., випр. і доп. — К. : Вид-во «Українська енциклопедія» ім. М.П. Бажана, 2007. — С. 584.
6. *Житарюк М.* «Елітна», «елітарна», «опінієтворча», «якісна» преса і преса думок: синоніми чи пароніми / М. Житарюк // *Вісник Львів. ун-ту. Серія журналістики.* — 2001. — Вип. 21. — С. 194—197.
7. *Завальнюк І.Я.* Синтаксичні одиниці в мові української преси початку ХХІ століття: функціональний і прагмалінгвістичний аспекти / Завальнюк І.Я. — Вінниця : Нова книга, 2009. — 400 с.
8. *Коць Т.А.* Літературна норма у функціонально-стильовій і структурній парадигмі / Коць Т.А. — К. : Логос, 2010. — 303 с.
9. Літературна норма і мовна практика : монографія / [Єрмоленко С.Я., Бибик С.П., Коць Т.А., Сюта Г.М., Чемеркін С.Г.] ; за ред. С.Я. Єрмоленко. — Ніжин : ТОВ «Вид-во «Аспект-Поліграф», 2013. — 320 с.
10. *Матвіяс І.* Варіанти української літературної мови / Матвіяс І. — К., 1998. — С. 124 — 150.
11. *Михайлин І.* Якою мовою говорить журналістика? / І. Михайлин // *Незгасимий словосвіт : зб. наук. праць на пошану проф. Володимира Семеновича Калашника* / уклад. Філон Микола та ін. — Х. : ХНУ ім. В.Н. Каразіна, 2011. — С. 28 — 39.
12. *Українська мова: Енциклопедія* / Редкол. Русанівський В.М., Тараненко О.О., Зяблюк М.П. та ін. — 3-тє вид., випр. і доп. — К. : Вид-во «Українська енциклопедія» ім. М.П. Бажана, 2007. — 853 с.
13. *Хазагеров Г.Г.* Речева культура в умовах ослабленої норми [Електронний варіант] / Г.Г. Хазагеров // Режим доступу до статті : <http://philol-journal.sfedu.ru/index.php/sfuphilol/article/view/483/480>
14. *Франко З.Т.* Стилї усного мовлення / З.Т. Франко // *Закономірності розвитку українського усного літературного мовлення* / [Баранник Д.Х., Білодід І.К., Близниченко Л.А. та ін.] ; за ред. І.К. Білодіда. — К. : Наук. думка, 1965. — С. 165—189.

Статтю отримано 11.02.2016

Svitlana Bybyk

Institute of the Ukrainian language of National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv

RENEWED STYLE RULES OF MEDIA

In the article the definition of style rules as systematic use of language units in specific functional areas, they commonly ratio and specific language tools, pieces of literary language, neutral or colloquial stylistic value was offered.

Noted the factors influencing the weakening of style rules on media lexical, grammatical and pronouncing accent levels.

Among them are the following: 1) objective parameters of modern oral and written media practices (focus on broad social palette of society, everyday language practice, the prevalence ordinary citizen role in the creation of standards, strengthening the role of oral language unprepared to create an information product); 2) reduction of the excellence oral language media associated with an uncertain relationship to the norm in society and science; 3) media not be interested in promoting standards institute; 4) the possibility of anonymous communication on the Internet reduces the degree of responsibility to the presentation of their culture and increases the degree of relaxation in the written practice, which is a mirror of the individual linguistic thinking.

Elite language of radio after the 90 years of the twentieth century increasingly modified in high literary standard and partly familiar literary (literary and spoken), under the influence of communicative-pragmatic priorities of modern times, the language of fashion. So, it is a variation of style rules increases under the influence not only of foreign language expansion, globalization, but also influenced Intralingual, mizhidiomnoyi interference.

A comparison of two types of implementation stylistic norms in different territories literary language practice enables the state that is undergoing renewal stylistic norm media, increased variability in genre and style that is communicative level. Today we can say that aesthetic taste and subjective criteria for assessing linguistic norms is updated language in public practice: 1) pronounced intensification of cultural and ethnic markers everyday usage in public on the background of established manifestations of variance; 2) actualized process of institutionalization in public Usage Western variants of multi-level linguistic units; 3) variability of style rules language radio likened by its breadth of stylistic norms to variance artistic language.

The reorientation of the process to the elite, highly cultural communication depends on the socio-economic and the educational process and the rule of persistent research standards linguists, their promotional activities.

Key words: *language of media, radio speech, public oral literary language, dialectisms, variance of style rules.*

УДК 81'373.42

Тетяна Коць

Інститут української мови НАН України, м. Київ

ЯВИЩЕ ВАРІАНТНОСТІ В ІСТОРІЇ ЛІТЕРАТУРНОЇ МОВИ

У статті проаналізовано явище варіантності в історії літературної мови. Розкрито взаємозв'язок між варіантністю і літературною нормою, з'ясовано інтралінгвальні та екстралінгвальні причини виникнення варіантів. Особливу увагу звернено на структурну класифікацію варіантів, обґрунтовано функціональні можливості лексичних, морфологічних і синтаксичних варіантів у проекції на мовну практику ХХ століття. Диференційовано синхронний і діахронний аспект дослідження варіантності в історії літературної мови.

Ключові слова: *варіантність, літературна норма, тотожність лексичного значення, тотожність граматичного значення, стилістична однорідність, видозміни мовної одиниці.*

Такі властивості мови, як відкритість і гнучкість, смислове і формальне взаємопроникнення її елементів, неоднозначність способів вираження лексичного і граматичного значень, а також вплив постійно змінюваних екстралінгвальних чинників зумовлюють явище варіантності. Мовознавці схиляються до думки, що варіантність — це один із шляхів розкриття мовного потенціалу, розвитку літературної мови. Вона, як зазначає С.Я. Єрмоленко, спричинює еволюцію «загальнолітературної і стильових норм, забезпечує рухливість мовного узусу, життєдіяльність мовної системи, здатної на витворення функціональних та експресивних стилів літературної мови» [8: 201].

Пов'язуючи варіантність з поняттям норми, мовознавці звертають увагу на те, що для кожної сучасної літературної мови характерний не тільки певний ступінь стійкості нормативних реалізацій, а й і деякий набір варіантних засобів. Категорія варіантності дуже важлива для характеристики

© Т.А. КОЦЬ 2016

літературної норми, а діапазон варіантності значною мірою характеризує специфіку норм різних літературних мов і є основою для диференціації деяких історичних періодів їхнього розвитку. Варіантність літературної мови, як зрештою і будь-якої мовної ідіоми, зумовлена різноманітністю її структурного потенціалу, що реалізується в процесі історичного розвитку мови. Наявність будь-яких формальних модифікацій у межах однієї лексеми, словоформи або синтаксичної конструкції, не пов'язаних із зміною основного значення цих одиниць, і є причиною варіювання. М.П. Кочерган зауважує: «Постійне варіювання як у плані вираження, так і в плані змісту — це спосіб існування мови як живої, функціонально-комунікативної системи. Саме через те, навіть за суто синхронічного підходу в дослідженні мовної системи, необхідно виявити в ній сталі і змінні, статичні й динамічні, сильні й слабкі, продуктивні й непродуктивні ланки, те, що втрачається, і те, що зароджується, тобто визначити тенденції розвитку цієї системи» [9: 336].

Варіантність була невід'ємним елементом історії української літературної мови. Часи активних суспільних змін завжди спричинювали пошук нових форм для позначення реалій позамовного світу. Велику кількість варіантів демонструвала мовна практика кінця XIX — початку XX століть, що пов'язано з розширенням функціональних можливостей мови і з неусталеністю літературної норми в той період мовного розвитку. Ю. Шевельов пише про той період як про час входження в загальнолітературний словник значної кількості галицьких слів [21: 108]. Літературний стандарт випрацьовувався в тісній взаємодії прескриптивної науки і мовної практики.

У 30–80-ті роки XX століття внаслідок максимальної стандартизації мови (вилучення з ужитку будь-яких діалектних одиниць, тенденції до зближення з російською мовою, що виразно відбиває, зокрема, публіцистичний стиль) функціонували переважно нормативні варіанти, підтримувані усталеними морфологічними парадигмами. Значно активізувалися варіанти в мовній практиці кінця XX — початку XXI століть у зв'язку з процесами демократизації суспільної свідомості і мови.

Дослідники розглядають явище варіантності здебільшого у плані синхронії, констатуючи їхнє паралельне живання і наголошуючи на нормативному або ненормативному статусі та стилістичних функціях аналізованих одиниць.

У період 20–30-х років XX ст. проблема варіантності цікавить широке коло українських лінгвістів (праці О. Курило, М. Сулими, М. Гладкого, А. Кримського, І. Огієнка та ін.), які розцінюють надлишок у парадигматиці мовної системи як наслідок мовної еволюції, контакту літературної мови і діалектів, впливу різноманітних екстралінгвальних та інтралінгвальних чинників.

Значну увагу було звернено на стилістичні можливості варіантних форм лексичних одиниць: «... найменша фонетична зміна повинна надавати вислову нового відтінку», — стверджує О. Курило [10: 5].

У 60-ті роки ХХ ст. в українській мовно-літературній практиці виникла дискусія про шляхи відбору лексичних варіантів та їхньої кодифікації (статті на сторінках газети «Літературна Україна», журналу «Україна» та інших видань Б. Антоненка-Давидовича, М. Пилинського, М. Гурійчука, О. Пономаріва, Є. Кирилюка, Г. Кочура). «Укладачам словників рекомендували не тільки добре знати основні лексичні, синтаксичні та фразеологічні норми української мови, а й визначатися чуттям мови, вміти розрізнити, що в тому чи іншому тексті є природне, органічне даній мові, а що штучно скальковане» [1: 3].

Сучасна мовознавча наука кваліфікує варіантність як природний процес мовної системи, що підтримує мовні пошуки і забезпечує в майбутньому раціональніший спосіб вираження, як конкретно-історичне явище, одне з внутрішніх виявів літературної мови, наділене різноманітними культурно-історичними ознаками доби, що дозволяє використовувати варіантні форми як один із засобів стилістичного збагачення мови (праці С.Я. Ермоленко, Н.Я. Дзюбишиної-Мельник, К.В. Ленець, Л.О. Ставицької, Л.О. Пустовіт, Л.І. Шевченко, Л.Г. Боярової, С.А. Сербенської, М.А. Жовтобрюха, В.Г. Костомарова, В.Н. Ярцевої, К.С. Горбачевича, Н.Д. Арутюнової, Ф.П. Філіна та ін.). Ф.П. Філін стверджував: «Не будь-яка варіантність засобів мовного вираження «надлишкова», вона стає надлишковою лише тоді, коли варіанти не мають жодного особливого навантаження» [19: 68].

Основними критеріями визначення нормативності варіантів М.М. Пилинський називає «давність і стійкість літературної традиції», які підтримують їхнє функціонування в мові протягом багатьох років [11: 34].

Варіантність — це насамперед природний стан мови як конкретно-історичного явища, один із внутрішніх виявів літературної мови, наділеної різноманітними культурно-історичними ознаками, що уможливорює використання варіантності як засобу стилістичного збагачення функціональних різновидів мови. Кожен стиль літературної мови по-різному реагує на рекомендації мовної норми, допускаючи більшу чи меншу варіативність. В.А. Чабаненко зазначає, що варіанти, функціонуючи в публіцистичному, художньому стилях, збільшують виразово-стилістичні ресурси синонімічного ряду, створюють дериваційно-стилістичну гнучкість фрази, узгоджують одне й те саме лексичне значення з різними мовними ритмами [20: 112].

У мовознавстві існують різні класифікації варіантів. Акцентуючи на синхронному плані варіювання, О.О. Тараненко за структурою та залежно від формальних модифікацій поділяє варіанти на фонетичні, акцентуаційні, орфоепічні, орфографічні, морфологічні (з видозмінами формотворчих афіксів, парадигмами відмінювання, дієвідмінювання, граматичними категоріями, синтаксичним зв'язком), словотвірні, комбіновані [18: 16-19].

Враховуючи діахронний аспект виникнення варіантів, їх поділяють на хронологічні (діахронічні), регіональні, стилістичні і контактні [16: 20].

Варіантність в історії літературної мови, а саме в її писемному різновиді, в плані діячності і в плані синхронії виявляється на рівні лексичних, морфологічних і синтаксичних одиниць. Відповідно можна виокремити три групи варіантів: *лексичні, морфологічні, синтаксичні*.

Лексичні варіанти — це видозміни, паралельні форми існування того самого слова, що за будь-яких модифікацій зберігає тотожність лексичного і граматичного значень, стилістичну однорідність і недиференційовану сполучуваність. У межах *лексичної варіантності* можливі видозміни: 1) фонемного складу (*фонематичні варіанти*), 2) афіксів (*словотвірні варіанти*). Саме ці показники можуть впливати на зміну лексичного значення.

Фонематичні видозміни у межах лексичної варіантності прямо не пов'язані з позиційно-комбінаторними модифікаціями і особливостями розмовної мови. Вони виявлялися у різні періоди розвитку мови. Початок ХХ століття (період усталення літературної норми) позначений впливом книжної традиції, діалектної неоднорідності, засвоєнням іншомовної лексики через посередництво і польської, і російської мов, мовним уподобанням кодифікаторів літературного стандарту. У кінці ХХ століття варіантність пов'язана з відродженням процесів демократизації мови, а також з посиленням явищем гіперизму — розподібенням мовних одиниць української і російської мови.

За умови *афіксальних відмінностей* також імовірна семантична тотожність й стилістична однорідність мовної одиниці. П.Ю. Гриценко зазначає, що «зміни морфемної структури слова відчутні ще й тому, що саме морфема виконує функцію введення слова у ряд слів, утворених за допомогою тієї ж морфемі, в той час як звукові зміни, охоплюючи навіть ряд лексем, далеко не завжди обтяжують їх новими зв'язками і смисловими конотаціями» [5: 102]. У багатозначних слів варіантність може виявлятися у всіх, у декількох або одному значенні. Їхня семантична диференціація — це історичний процес, внаслідок якого за кожною формою закріплюється відповідне значення.

О.О. Тараненко розрізняє словотвірні варіанти й однокореневі синоніми. Дослідник зазначає, що однокореневі слова — це «не модифікації того самого слова, а результати паралельних словотвірних актів на базі однієї твірної основи» [17: 60].

Семантичне варіювання тісно пов'язане з явищем полісемії тієї чи тієї морфологічної форми і може мати різний ступінь розгалуження. Складність розмежування функціональних ознак і власне значенневих варіантів спонукає насамперед орієнтуватися на ті граматичні категорії, які мають парадигматичні вираження в межах морфології мови. В.М. Ярцева вважає, що «відома градація граматичних значень за ступенем їхньої вагомості для мови може допомогти в розмежуванні явищ семантичного варіювання і явищ полісемії та омонімії» [23: 11]. Формальне варіювання за абсолютної синонімії варіантних форм можливе тільки для деяких елементів ряду, але не для ряду загалом.

Дослідники з лексики, словотвору та термінології порушують проблему синонімії словотвірних морфем, що є найважливішою умовою варіювання слова. Спільнокореневі утворення з різними афіксами, але однаковим лексичним та граматичним значенням Л.О. Симоненко кваліфікує як словотворчі варіанти [15: 39]. Л.П. Дідківська, Л.О. Родніна варіантом слова називають дериват спільної з цим словом основи, що відрізняється від нього афіксом і має меншу частоту або сферу вживання, але ідентичне значення [6: 88]. О.С. Ахманова спільнокореневі слова з тотожним лексичним та граматичним значеннями вважає межею варіювання слова [2: 232]. П.Ю. Гриценко зауважує, що за умови субститування «зміна нормативного і семантичного полів лексеми проходить через етапи співіснування двох назв як дублетних для вираження одного поняття, поступове витіснення однієї лексеми іншою, новою [5: 125].

Варіантність і синонімія — це різні поняття. Синоніми мають тотожне, або майже тотожне значення, але різні стилістичні та граматичні характеристики та сполучуваність. Отже, це не абсолютно ідентичні одиниці. Незважаючи на різну генетичну субстанцію, спільнокореневі слова з однаковим лексичним та граматичним значеннями часто не мають ані стилістичного відтінку, ні відмінностей у сполучуваності. Тобто вони протягом певного часу функціонують як дублети. Це й дає підстави кваліфікувати їх як варіанти. Такі генетично неоднорідні одиниці з часом стилістично розподібноються, набувають різної сполучуваності і переходять у розряд синонімів або один із них зникає. Такі процеси в українській мові виявляються на різних часових зрізах у поширенні російськомовних словотвірних моделей, які витісняли з ужитку українські зразки. Явище гіперизму, що особливо відчутне в часи активізації національно-політичного життя країни, спричинює протилежні тенденції. У таких випадках генетична неоднорідність нівелюється і на перший план виходять формальні словотвірні зміни всередині слова.

Основне граматичне значення одиниць словотвірного рівня можна визначити, аналізуючи парадигматичну будову тієї групи одиниць, до якої належить відповідний елемент мовної структури. За таких умов можна побачити двобічність явища варіантності: від тотожності змісту і відмінності в формі до диференціації змісту в межах тієї самої форми. Іншими словами, з проблемою варіантності тісно пов'язані не лише явище синонімії, а й омонімії.

Полісемія корелює з поняттям омонімії, оскільки верхньою межею полісемантичної одиниці стає низка омонімів, якщо значення цієї одиниці такі різні, що вже не сприймаються як ті, що мають єдиний стержень [23: 18].

У синхронії семантичне і формальне варіювання розподілене за різними рівнями і може відображати деякі специфічні риси рівневої стратифікації мови.

Наявні в синхронії варіанти мовних структур — результат історичних змін, які відбуваються в мові. Такі зміни можуть відносно повною мірою

або частково охоплювати мовний матеріал. Наявність залишків попередніх явищ уможливорює співіснування старих і нових одиниць. На рівні словотворення перетворення призводить до переміщення застарілих лексичних форм до архаїзмів, проте на синхронному рівні можуть співіснувати старі і нові форми. Можливість функціонування тотожних варіантів не суперечить тому твердженню, що з часом вони можуть функціонально і стилістично диференціюватися.

До **морфологічних варіантів** зараховуємо формальні словозмінні модифікації, що за будь-яких умов не змінюють лексичного і граматичного значень і стилістичної однорідності. Це афіксальні різновиди словоформ з граматичним значенням відмінка, роду, числа, часу і способу. На рівні морфології формальне варіювання можливе в тих випадках, коли, зберігаючи одне значення, дві різні форми можуть бути взаємозамінними в одній і тій самій позиції. На відміну від фонематичних видозмін у межах лексичного варіювання, яке має несистемний характер і присутнє тільки в деяких лексемах, морфологічне варіювання — явище регулярне.

Морфологічні варіанти зберігають визначальні риси української мови, зокрема в закінченнях **-ові, -еві** іменників II відміни однини чоловічого роду. Варіанти флексій **-а, -у** в родовому відмінку однини іменників II відміни чоловічого роду, як показує і історія прескриптивної науки, і мовна практика, — це слабка ланка мовної норми. Хоч сучасні граматики чітко диференціюють вживання цих закінчень для різних семантичних груп іменників, мовна практика часто демонструє хитання, що в цьому випадку створює невиправдану, ненормативну варіантність.

Синтаксичні варіанти — це модифікації порядку слів та способів поєднання в словосполученнях, реченнях з тотожним змістом. Усі можливі синтаксичні видозміни в плані синхронії чітко регламентує мовна норма, в якій передбачено мовні механізми, що забезпечують цілісність усієї мовної системи.

Морфологічні і синтаксичні варіанти об'єднує загальний термін **граматичні варіанти**, тобто функціонально тотожні граматичні одиниці, які мають регулярні відмінності граматичної форми. Л.К. Граудіна стверджує, що на відміну від інших паралельних одиниць мови граматичні варіанти мають відповідати таким умовам: 1) критерію граматичної системності, 2) регулярної взаємозамінності, 3) функціональної еквівалентності граматичного значення в межах порівнюваних контекстів, 4) однорідності порівнюваних граматичних структур [4: 120—121].

Причини варіантності різноманітні. У зарубіжному мовознавстві існувала думка, що варіанти — це не лише наслідок інтралінгвальних чинників, а й соціально-професійної неоднорідності: вікової структури суспільства, функціонального і стилістичного різноманіття літературної мови [22: 14]. Названі явища — це швидше не генетичні причини варіантності, а лише сприятливе середовище для їхнього функціонування.

Існують внутрішні (інтралінгвальні) і зовнішні (екстралінгвальні) причини варіювання. Інтралінгвальні причини варіювання: 1) *дія закону*

аналогії (виявляється у поширенні ненормативних варіантних закінчень у відмінковій парадигмі); 2) *різноманітність форми і змісту*, яка виникає внаслідок нерівномірного розвитку цих категорій (лексичні варіанти зі словотвірними модифікаціями); 3) *різноманітність структурних потенцій мовної системи і її перебудова в процесі розвитку* мови (створення дво-членної категорії числа на основі тричленної; залишки двоїни виявляють себе у варіантних різновидах форм множини); 4) *закон мовної економії* (функціонування аналітичних моделей часу, виду, способу дієслова).

Варіантність, тобто наявність кількох форм з однаковим значенням, дещо суперечить законам мовної економії. Проте надлишковість у парадигматиці треба розглядати як обов'язковий атрибут мови, що функціонує. Парадигматична надлишковість не подовжує акту комунікації, не суперечить тенденції до економії мовних засобів. Історія літературної мови засвідчує, що варіантність — це наслідок мовної еволюції, пор. думку О.О. Потебні: «Мова зовсім не є таким цілим, в якому немає нічого надлишкового» [13: 142]. Варіантність — це своєрідний компроміс між вічним прагненням до оновлення мови і оборонною реакцією на все нове, незвичайне. К.С. Горбачевич зазначає, що «Рівень варіювання і поступова заміна конкуруювальних способів вираження забезпечує менш відчутне і не таке болюче зрушення норми, сприяючи існуванню відомого парадоксу: мова змінюється, залишаючись собою» [3: 11].

Внутрішні причини мають, зазвичай, регулярну відтворюваність, що триває століттями, зокрема в морфологічних структурах. Порівняно короткочасними і слабкими є протиставлення нового і застарілого, книжного або нормативного і ненормативного варіантів.

До екстралінгвальних чинників належать *вплив територіальних діалектів, взаємодія з іншими мовами* (запозичення того самого слова з різних мов або через посередництво різних мов). Такі варіанти функціонують недовго — протягом кількох років. Лексичні варіанти тут репрезентовані діалектними фонематичними, словотвірними модифікаціями, морфологічні — паралельними родовими формами.

Причиною збільшення кількості необґрунтованих варіантів у деякі періоди розвитку літературної мови може бути паралельне функціонування у мовній практиці різночасових норм літературної мови (видання пам'яток культури, художньої літератури за правописними нормами 1928 року) [7: 274].

С.Л. Попов, поділяючи мовні норми на імперативні (обов'язкові реалізації, зумовлені структурою) та диспозитивні (рекомендації, які є наслідком культурно-історичних передумов), диференціює граматичні варіанти відповідно на імперативні (одна форма — нормативна, а інша — ненормативна) та диспозитивні (обидві форми — нормативні) [12: 51]. Імперативні норми можуть бути слабкими і сильними. Кодифікуючи норму, лінгвісти рекомендують до вживання або одну, або кілька граматичних форм, проте мовна практика часто засвідчує хитання слабких імперативних норм, що виявляється в поширенні ненормативних варіан-

тів (зокрема семантично недиференційовані закінчення іменників чоловічого роду II відміни в родовому відмінку однини).

Необхідно розрізняти синхронний план варіювання на тих чи тих структурних рівнях мовної системи і діахронний процес виникнення, співіснування і зникання варіантних структур та їхніх компонентів.

Варіантність як історичну категорію не можна досліджувати шляхом встановлення статичних зв'язків між мовними одиницями. Важливо визначити функціонально — динамічні зміни варіювання.

Функціональний аналіз передбачає опис варіантів у контексті дис-трибутивних і стилістично неоднакових умов. Дослідження динамічних процесів дозволяє простежити тенденції літературної мови в ретроспективі і в перспективі.

Структурно-порівняльний аспект вивчення варіантності дозволяє визначити місце одиниці в мовній системі, враховуючи парадигматичні, дериваційні, і формально-структурні зв'язки. За допомогою такого аналізу можна з'ясувати не тільки інтралінгвальні причини варіювання, а й комунікативні переваги продуктивного варіанта.

Хронологічно обмежена варіантність слова — це прямий наслідок історичного розвитку, еволюції мови. Окремі варіанти слова з часом або зникають, або розподібноються. Інші функціонують в мові впродовж усього історичного розвитку. Часто вони є ознакою розбудованої стилістичної системи літературної мови.

Факти збереження деяких історичних форм як варіантів продуктивних моделей вказують на необхідність диференціації плану синхронії і плану діахронії з погляду функціональної характеристики відповідних варіантів. Деякі варіанти, набуваючи стилістичної маркованості, можуть довго зберігатися в мові, іноді навіть втрачаючи зв'язок із сусідніми морфологічними формами. Як показує діахронний аналіз, функціонування тотожних форм характерне здебільшого для так званих перехідних періодів, коли відчутно змінюються соціально-історичні умови суспільства, які спричиняють пошуки нових форм вираження у мові. Нові реалії і явища потребують називання і нової оцінки. Мова активізує власні потенційні можливості і водночас залучає іншомовні моделі. Стабілізація літературних форм найчастіше відбувається не тільки через створення нових форм у мові, а й через відбір і закріплення у вжитку однієї з двох або кількох моделей-конкурентів. Кодифікуючи норми, мовознавці беруть до уваги усталення одного із можливих варіантів у мовній практиці або визначають межі вживання кожного зі співвідносних між собою ізофункціональних засобів [14: 27].

У плані синхронії вільне варіювання можливе лише протягом короткого часу. Згодом вони семантично розподібноються або один з них зникає, що виявляється в зменшенні його частотності вживання. Як засвідчує історія літературної мови, причиною появи лексичних одиниць або їхніх граматичних форм є одночасне співіснування історичних і утворених за аналогією моделей, наявність однозначних елементів у різних територіальних

діалектах. Частково варіантність підтримує існування так званих етимологічних дублетів, що можна спостерігати зокрема в збереженні форм наказового способу дієслова, числа двоїни, фонематичних видозмін.

Варіантність на всіх етапах історії літературної мови була наслідком еволюції мовної системи. Активні процеси конкурування суфіксальних словотвірних форм, семантизації деяких варіантів засвідчують мовна практика, граматики і словники. Неоднозначне трактування варіантів ускладнює їхню кодифікацію. Лексичні, морфологічні, синтаксичні варіанти української літературної мови зазнають часових змін. Водночас їхня динаміка зумовлена лексико-граматичними і функціонально-стильовими процесами в сучасній літературній мові.

1. Антоненко-Давидович Б. Спільно сіяти, спільно полоти // Літ. Україна. — 1965. — 5 березня. — С. 3—4.
2. Ахманова О.С. Очерки по общей русской лексикологии. — М. : Наука, 1957. — 232 с.
3. Горбачевич К.С. Вариантность слова и языковая норма. — Ленинград: Наука, 1978. — 238 с.
4. Граудина Л.К. Вопросы нормализации русского языка. Грамматика и варианты. — М. : Наука, 1980. — 288 с.
5. Гриценко П.Ю. Актуальне варіювання лексики. — К. : Наук. думка, 1990. — 270 с.
6. Дідківська Л.П., Родніна Л.О. Словотвір, синонімія, стилістика. — К., 1992. — 170 с.
7. Єрмоленко С.Я., Бибик С.П., Коць Т.А. та ін. Літературна норма і мовна практика. — Ніжин : Аспект-Поліграф, 2013. — 320 с.
8. Єрмоленко С., Дзюбишина-Мельник Н. Нові тенденції у загальнолітературній нормі української мови // *Języki stowiańskie wobec współczesnych przemian w krajach Europy s'rodkowej i wschodniej*: Mat. Konf. z 23-25 IX 1992 r. — Opole, 1993. — S. 199—204.
9. Кочерган М.П. Загальне мовознавство // К. : Видавничий центр «Академія», 2008. — 464 с.
10. Курило О. Паралельні форми в українській мові, їх значення для стилю. — К., 1928. — 94 с.
11. Пилинський М.М. Мовна норма і стиль. — К. : Наук. думка, 1976. — 287 с.
12. Попов С.Л. Русская грамматическая вариантность в когнитивно-эволюционном освещении. — Х., 2014. — 304 с.
13. Потебня А.А. Из записок по русской грамматике. — Ч. III. — Х., 1899. — 186 с.
14. Семенюк Н.Н. Проблема формирования норм немецкого литературного языка XVIII столетия. — М., 1969. — 276 с.
15. Симоненко Л.О. Формування української біологічної термінології. — К., 1991. — 152 с.
16. Струганець Л.В. Динаміка лексичних норм української літературної мови ХХ ст. — Тернопіль: Астон, 2002. — 352 с.
17. Тараненко О.О. Варіанти // Українська мова. Енциклопедія. — К. : Видавництво «Українська енциклопедія» ім. М.П. Бажана, 2000. — С. 59—60.
18. Тараненко О.О. Новий словник української мови (концепція і принципи укладання словника). — К. — Кам'янець-Подільський, 1996. — 170 с.
19. Філін Ф.П. Нотатки про мовну норму // Слово і труд. — К., 1976. — С. 67—78.
20. Чабаненко В.А. Дериваційна варіантність слова і мовна експресія // Дослідження з словотвору та лексикології. — К. : Вища шк., 1985. — С. 110—116.
21. Шевельов Ю. Українська мова в першій половині ХХ століття (1900 — 1941) : стан і статус. — Нью-Йорк, 1987. — 295 с.
22. Швейцер А.Д. Вопросы социологии языка в современной американской лингвистике. — Л., 1981. — 348 с.
23. Ярцева В.Н. Проблема вариативности на морфологическом уровне языка // Семантическое и формальное варьирование. — М. : Наука, 1979. — С. 7—27.

Статтю отримано 17.02.2016

Tetyana Kots

Institute of the Ukrainian language of National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv

PHENOMENON IN THE HISTORY VARIANCE LITERARY LANGUAGE

The article analyzes the phenomenon of variance in the history of language. Expand the relationship between variability and literary norm, and found intralinguistic extralingual cause of options. Particular attention is paid to structural classification options reasonably functionality lexical, morphological and syntactical variations in projection on the language practices of the twentieth century.

Differentiated synchronous and diachronic aspect of the study variability in the history of language. These properties of language as openness and flexibility, semantic and formal interpenetration of its elements, ambiguous way of expressing lexical and grammatical meaning and impact of constantly changing extralinguistic factors contribute to the phenomenon of variance.

Category variance is very important to characterize the literary norms and range of variance is largely characterized by the specific rules of different languages and literature are the basis for the differentiation of some historical periods in their development. Background variance created for literary language, and eventually as any other language idioms variety of structural capacity, implemented in the historical development of language. The presence of any formal modifications within the same token, word forms or syntactic structures not related to a change in the basic values of these units and cause variation.

Modern linguistic science classifies variants as a natural process of language system that supports decision-language searches and provides future rational mode of expression as a concrete historical phenomenon, one of the internal manifestations of literary language, endowed with a variety of cultural and historical features of the day, allowing the use of variant forms as a means of enriching the stylistic language.

Lexical variants — a modification, the existence of parallel forms of the same word that for any modifications retains the identity of lexical and grammatical meanings, stylistic undifferentiated uniformity and compatibility. Within lexical variance possible modifications: 1) of phonemic (phonetic variants), 2) affix (derivational variants).

By morphological variations completed formal inflectional modifications under any circumstances do not change the lexical and grammatical meaning and stylistic homogeneity. This word forms affixed variety of grammatical meaning of case, type, number, time and method. Syntax options — a modification of the order of words and phrases in a combination of ways, sentences with identical content. All possible syntax modification in terms of synchrony clearly regulates the language rule that accepts linguistic mechanisms that ensure the integrity of the entire language system. A large number of options had been caused by historical and dialectal influences.

Active processes compete suffixal structural word forms certifying semantics some options grammar and dictionaries. Ambiguous interpretation of syntactic phenomena complicates their codification. Lexical, morphological, syntactic variants Ukrainian language experience of time changes. However, their dynamics caused by lexical and grammatical, stylistic and functional processes in modern literary language.

Key words: *variability, literary norm, identity lexical meaning, identity grammatical meaning, stylistic homogeneity, linguistic modification unit.*

УДК 80:81 - 11

Ольга Черемська

Харківський національний економічний університет
імені Семена Кузнеця, м. Харків

ВИТОКИ ХАРКІВСЬКОЇ ФІЛОЛОГІЧНОЇ ШКОЛИ І ПОТЕБНЯНСЬКІ НАЦІОНАЛЬНО-МОВНІ ТРАДИЦІЇ

У статті окреслено поняття наукової школи, регіональної школи; висвітлено етапи становлення Харківської філологічної школи у першій половині XIX ст.; схарактеризовано її домінуючі ідеї та напрями досліджень у колі інших лінгвістичних шкіл в Україні. Зосереджено увагу на початковому (етнографічному) періоді її формування, активізації наукової діяльності в 30–40 рр. XIX ст. та виникненні порівняльно-історичних досліджень слов'янських мов. Здійснено спробу розкрити вплив «харківської трійці» на зародження й розвиток концептуальних ідей словесності та народності О. Потебні, що ґрунтуються на національно-мовних підходах до аналізу мовних фактів і явищ.

Ключові слова: О. Потебня, «харківська трійця», наукова школа, регіональна школа, Харківське історико-філологічне товариство, Харківська філологічна школа.

На зламі тисячоліть відбувається зміна наукової парадигми: осмислення мови як скарбниці національної культури, а культури — як чинника формування мовних явищ і процесів, зокрема й в історичному аспекті. Активізовано дослідження наукового доробку окремих особистостей, їхньої ролі у формуванні потужних наукових напрямів і наукових шкіл [8; 5; 11; 16; 54]. Виокремлено поняття «наукова школа» в різних дослідницьких сферах, виявлено характерні риси та функції цього феномену, його часові межі, вплив наукового лідера на процес розвитку науки [2; 39; 12; 33]. Зосереджено увагу на питаннях історії та традиціях лінгвістичних шкіл в Україні [4; 7; 19; 18; 22; 24; 27; 28; 42, 44–46; 48–53] та ін. Однак, попри розмаїття досліджень з історії формування та функціонування наукових шкіл в Україні,

© О.С. ЧЕРЕМСЬКА, 2016

проблема їхньої ідентифікації, аналізу впливу їхньої діяльності на розвиток лінгвістичної думки в Україні на сьогодні є актуальною.

Системний характер лінгвістичних досліджень в Україні пов'язують з контекстом XIX століття, коли йдеться про заснування університетських наукових центрів у Харкові, Києві, Львові. Відтак з'являються ґрунтовні, концептуально виважені мовознавчі праці, які визначають перспективу й подальший розвиток цієї галузі гуманітарного знання.

Зокрема, Г. Мацюк зауважує, що свого часу Ю. Шевельов виокремив школу філософії мови в Харківському університеті (її виникнення вчений пояснив появою у перших двох десятиліттях кількох універсальних граматики російської мови); школу Ф. Міклошича в Галичині (у цьому Ю. Шевельов наслідував І. Франка), погляди якого вплинули на галицьких граматицистів від М. Осадци до О. Огоновського; школу О. Потебні у Харкові другої половини XIX ст. Склад шкіл визначали належність мовознавців до певного регіону, спільність принципів аналізу мовного матеріалу, наступність у розвитку положень навколо якоїсь домінувальної ідеї [27: 3]

Школою традиційно називають коло науковців, які працюють в одному, географічно визначеному дослідницькому центрі або центрах — звідси назви Київська історико-філологічна школа, Харківська історико-філологічна школа, Львівська історико-філологічна школа та ін. Зі школою співвідносять наукові здобутки певного дослідницького центру або університету, що уможлиблює розгляд таких результатів пошукової діяльності вчених як цілісність [51: 3].

Не менш поліваріантна, на думку Л. Шевченко, атрибуція — історична чи історико-філологічна школа, що вказує передусім на явище, яке розглядають у контексті хронології наукових подій, стадіальної зміни дослідницьких парадигм, віднесеності до ідей, сумірних зі здобутками того чи того культурного періоду [51: 5].

Актуалізовано поняття «регіональна школа» з огляду на територіальний критерій виокремлення. Учені зауважують, що саме «регіональним» науковим школам в Україні належить не тільки пріоритетність, але й першість у певних наукових напрямках. Зокрема це стосується створених ще в 40-х рр. XIX ст. наукових шкіл слов'янознавства — в Харківському університеті (ХУ) (І.І. Срезневський) і фольклорно-краєзнавчої — в університеті Св. Володимира в Києві (М.О. Максимович), які на той час існували в офіційному науково-освітньому просторі й належали до периферійних інтелектуальних осередків, але згодом здобули визнання серед східно- й західноєвропейської спільноти [33: 15].

М. Максимович — засновник і перший ректор університету Св. Володимира в Києві — започаткував фундаментальні дослідження в галузі філологічних наук, передусім історії української мови. У своєму лекційному курсі зосереджував увагу на характеристиці пам'яток російської та української народної творчості як одному із найважливіших історичних джерел, підкреслюючи, що «іноді в народному переказі затаєно більше істини, ніж розкрито її в здогаді та пошуку вченого» [25: 90–91].

М. Максимович акумулював досвід різних галузей знань і декількох наукових шкіл, зокрема харківської¹.

Як стверджує Г. Мацюк, вивчення граматик XIX ст., написаних у Галичині, дозволяє доповнити перелік ще однією регіональною школою (нормативно-граматичною за характером інтерпретації україномовного матеріалу), яка почала формуватися в першій половині XIX ст. Її представники — І. Могильницький, І. Вагилевич, Й. Лозинський, Й. Левицький, Я. Головацький — розпочали граматичний опис української мови, який продовжили і розвинули граматисти другої половини XIX ст., ті, хто у класифікації Ю. Шевельова представляли вже школу Ф. Міклошича в Галичині [28: 3].

Мета цієї розвідки полягає в дослідженні визначальних ідей та аспектів наукових пошуків учених Харківської філологічної школи (ХФШ) у початковий період становлення (поч. XIX ст.), формування (30–40 рр. XIX ст.) та розгортання наукової діяльності зі створенням ХІФТ, а також появою наукових праць О. Потебні (50–90 рр. XIX ст.). **Актуальність** дослідження зумовлена посиленою увагою сучасного українського мовознавства до проблем історії української мови, зокрема процесу формування наукових напрямів та шкіл.

ХФШ своїми витокami сягає 30–40 рр. XIX ст. Однак, як зауважують мовознавці, «підвалини її було закладено значно раніше — в перші роки існування Харківського університету. Перше покоління харківських професорів-філологів було представлене широко освіченими вченими, які стояли на рівні європейської науки. Академік Іван Рижський, професори Іван Срезневський, Іван Кронеберг, Василь Маслович, Євграф Філомафитський, Олександр Склабовський були філологами з глибокими і різнобічними знаннями: вони знали класичні і сучасні мови, історію, філософію, теорію мистецтва, риторику і інші науки» [29: 480]. З їхньою діяльністю пов'язані перші в Україні науково-публіцистичні видання — журнали «Харківський Демокріт» («Харьковский Демокрит») (1816), «Український вісник» («Украинский вестник») (1816–1819), «Український журнал» («Украинский журнал») (1824–1825), перші публікації літературних творів українською мовою і виступи на захист української мови П. Гулака-Артемовського в «Українському віснику» (ч. 12 за 1818 р., ч. 16 за 1819 р.), літературно-критична стаття «Некоторые замечания касательно истории и характера малороссийской поэзии» І. Кулжинського в місячнику «Український журнал» («Украинский журнал») (ч. 1 за 1825 р.), у якій автор порушує питання про давність української мови порів-

¹ Відомо, що першим учителем М. Максимовича був його дядько, доктор філософії і права, професор Харківського університету Ілля Федорович Тимківський: «У той самий час і старший дядько мій, Ілля Федорович Тимківський, — доктор права і філософії, який був професором російського законодавства в Харківському університеті, — залишивши службу через хворобу, оселився в Туранівці на р. Шостці за 18 верст від Глухова (у помісті своєї дружини Софії Іванівни, від народження Халанської). Туди взяв мене І.Ф. до себе, у 1811 році, і вчив мене основ різних наук і латини» [1: 325].

няно з іншими слов'янськими мовами, оскільки в ній є багато слів, що відсутні в значно пізніші часи в близьких нам народів; ці слова прийшли до нас від інших далеких предків, а отже, Київська Русь була українською державою й література цього періоду теж українська: «За цим дорогоцінним правом успадкування малоросіяни сміливо можуть називати Співця Ігорового — своїм поетом», — стверджував І. Кулжинський [20: 48].

Навряд чи можемо казати про існування наукових шкіл в перші десятиліття заснування Харківського університету (ХУ), коли напрями досліджень лише визначалися. Період 30–40 рр. ХІХ ст. ознаменований діяльністю Ізмаїла Срезневського, зусиллями якого започатковані слов'янознавчі дослідження в Україні. Вивчивши слов'янські мови впродовж чотирирічних історико-філологічних і етнологічних студій під час закордонного наукового відрядження, І. Срезневський у своєму лекційному курсі, вперше прочитаному в ХУ, розробив основні принципи викладання історії слов'янських мов та культур. У статті «Погляд на пам'ятки української народної словесності» («Взгляд на памятники украинской народной словесности») (1834) він одним із перших висловив думку, що українська мова є самостійна мова, «а не наріччя російської чи польської [мови]... одна з найбагатших мов слов'янських... мова поетична, музикальна, живописна» [40: 2]. Навчаючись на етико-політичному відділенні філософського факультету (1826–1829), І. Срезневський захопився українською старовиною та народною творчістю, заснував студентський гурток любителів народної словесності наприкінці 1820-х — на поч. 1830-х рр., «ставши згодом душею гуртка харківських романтиків» (Іван Розковшенко, Опанас Шпигоцький, брати Федір та Орест Євещькі, Осип Джунковський, Олександр Хиждеу та інші — так зване перше покоління харківських романтиків) [27: 118–121; 38: 164]. «Їх об'єднувало шире зацікавлення українським фольклором, літературною творчістю, новими естетичними ідеями, що вийшли як з Росії та Польщі, так із Західної Європи. Результатом діяльності гуртка, склад якого з роками змінювався, стало видання «Українського альманаху» («Украинского альманаха») (1831) та «Запорозької старовини» («Запорожской старины») (1833–1838), створення і часткова публікація одного з найбагатших для того часу зібрань записів українського фольклору (колективна збірка «Збірник пам'яток народної української словесності» («Собрание памятников народной украинской словесности») та ін.). Головним натхненником та організатором цієї роботи виступив Ізмаїл Срезневський» [15: 3–4].

Разом із І. Срезневським українознавчі студії розпочинають А. Метлинський та М. Костомаров. М. Зеров називає вчених «харківською трійцею» і так окреслює їхнє значення в розвитку наукової думки: «Новий університет почав свою діяльність скромно, і цілих чверть віку треба було, поки він заявив про себе великими культурними силами і ввійшов органічно у життя краю. Тільки на початку 30-х рр. у Харкові створився гурток, який поставив собі ціллю працювати на полі науки й літератури задля відродження української народности. Одного з головніших його учасників,

І. Срезневського, ми вже бачили. Поряд із Срезневським стає спочатку Метлинський, а згодом молодий Костомаров. Срезневський виступає перед нами в ролі аматора старовини, збирача народнопісенного матеріялу та видавця українських творів (опублікування п'єс Котляревського). Метлинський і Костомаров поєднують етнографічні студії з власною поетичною творчістю, причому, якщо вірити Костомарову, «ідея писати малоруською мовою» спала вперше саме йому, Метлинський же був навіть у числі противників його «ідей про малоруське письменство» [14: 75–76].

Виступ «харківської трійці» ознаменований виданнями, що друкують перші твори нової української літератури, започатковують етнографічні студії, розпочинають українознавчі дослідження, що втілюють українську ідею. Зокрема, 1831 р. виходить «Український альманах» («Украинский альманах») І. Срезневського, 1833 р. — «Вранішня зоря» («Утренняя звезда») І. Петрова, 1833–1838 рр. — «Запорозька старовина» («Запорожская старина») І. Срезневського. На 1838–1839 рр. припадають перші художні твори М. Костомарова й А. Метлинського. Саме М. Костомаров «відстоював життєздатність української мови» [38: 165]. Захопившись етнографією й історією України, здійснюючи етнографічні екскурсії околицями Харкова, він усвідомлює: «Любов до малоруського слова все більше й більше захоплювала мене: мені було прикро, що така прекрасна мова залишається без будь-якої літературної обробки і та ще й зазнає цілком незаслуженого презирства. ... Таке ставлення до народу і його мови мені здавалося приниженням людської гідності, і чим частіше зустрічав я такі витівки, тим сильніше припадав душею до малоруської народності» [17: 32]. На початку 1838 р. учений видав перший друкований твір «Сава Чалий, драматичні сцени південноруською мовою» («Сава Чалый, драматические сцены на южнорусском языке»), 1839 р. — «Українські балади», 1840 р. — «Гілка, малоросійські вірші» («Ветка, малороссийские стихотворения») та ін.

А. Метлинський під псевдонімом Амвросій Могила 1839 р. у Харкові видав збірку «Думки і пісні та ще дещо». До збірки увійшло тридцять оригінальних поезій і переклади (транслітеровані українськими літерами тексти народних пісень) з чеської, словацької, сербської, польської та німецької мов. Замість передмови у збірці вміщено «Нотатки щодо південноруської мови» («Заметки относительно южнорусского языка»), у яких поет висловив свої думки про історичне значення української мови, давність її походження та занепад. А. Метлинський «проголошує право української мови на рівний розвиток з мовами інших слов'янських народів» [38: 164]: «південноруська мова, якою батьки наші оспівали ... життя і славу Південної Русі, ... мова, якою, ймовірно, звучали промови Князів Київських, прародичів наших Царів православних, слова і вислови яких й до сьогодні звучать у Святому Письмі»; «Південноруська, кажу, мова з дня на день забувається й змовкає — і — настане час забудеться і змовкне...» [9: 3]. Тому метою збірки є збереження коштовного скарбу для нащадків. Уміщено також зауваження автора про неусталеність правопису української мови: «він ще не усталився: одні дотримуються правопису

Великоруської мови чи Слов'яноцерковних книг; інші намагаються передавати вимову слів Південноруської мови буквами, наслідуючи їх вимову у Великоросії» [9: 11]. Далі А. Метлинський зазначає, що «найбільш зручним був би середній шлях, при якому правопис вказував би на корінь слів, але й не ускладнював ні тому, хто пише, ні тому, хто читає, своїми чисельними правилами і винятками» [9: 11]. До збірки додано словничок «Пояснення Незрозумілих для Великоросів Південноруських слів і висловів» («Объяснение Непонятных для Великороссиянъ Южнорусскихъ словъ и выражений») [9: 191], «Пояснення вимови» («Объяснение произношения») та використаного в роботі правопису, де порівнює вимову українських звуків з російськими та латинськими.

А. Метлинський видавав також український літературний альманах «Південний руський збірник» («Южный русский сборник») (1848 р.), де в передмові виступав на захист української мови, літератури та народної творчості, подав «Правопис південноруської мови чи нарiччя» («Правописания южнорусского языка или наречия»), умістив переробки зі своєї збірки «Думки і пісні та ще дещо», твори поетів-романтиків: «Думки та співи» Михайла Петренка, «Вовкулака» Степана Александрова, «Наталя, або Дві долі разом» та «Гарасько, або талан і в неволі» Михайла Макаровського.

Як пише в автобіографії О. Потебня, саме цей збірник був першою книжкою, за якою він учився придивлятися до явищ мови. Тому не дивно, що потужний етнографічний струмінь вплинув на формування наукових поглядів мовознавця. Цей факт засвідчує М. Сумцов у статті «П'ятдесятиріччя збірника А.Л. Метлинського «Народні південноруські пісні» («Пятидесятилетие сборника А.Л. Метлинского «Народныя южнорусския пѣсни»)» (1904): «Вплив Метлинського на Потебню був дуже сильним. Переважно в ранніх творах Потебні часто трапляються посилення саме на цю працю. Щодо поглядів на українську мову, на важливість визнання обласних нарiч, взагалі в справі культурного розвитку, погляди Метлинського й Потебні збігалися такою мірою, що деякі сторінки рецензії Потебні на збірник Головацького уявляються простим розвитком думок Метлинського, висловлених ним у передмові до «Народних південноруських пісень» («Народных южнорусских песен») [41: 366] ².

Зі збирання фольклорних матеріалів почав свою наукову творчість сімнадцятирічний студент ХУ О. Потебня. Перші записи зробив від своєї тітки Параскеви Юхимівни, а згодом здійснив кілька подорожей Харківщиною і Полтавщиною. Упродовж усього життя «вчений старанно фіксував унікальні зразки народної поезії, переважно з Полтавщини (а саме Роменщини) та Харківщини. Записи О. Потебні часто потрапляли до багатьох тогочасних збірників» [35: 352]. Зокрема, такий збірник опублікувала

² Звичайно, це великою мірою зумовлено тим, що А. Метлинський викладав студентам курсу О. Потебні російську граматику та «благотворно вплинув на Потебню, посиливши в ньому зацікавлення народною творчістю та етнографією» [45: 24].

сім'я М. Балліна із назвою «Українські пісні, видані коштом О.С. Балліної» (1863, СПб) [3]. До збірки ввійшли 63 твори: 56 текстів з мелодіями і 7 мелодій з підтекстівками, зокрема «Віють вітри», «Засвітали козаченьки», «Ой на горі жито», «Що по горах сніги лежать» та ін.

На основі фольклорних матеріалів і літописів О. Потебня пише свої перші наукові праці: випускню роботу «Перші роки війни Хмельницького» («Первые годы войны Хмельницкого») (1856, рукопис не зберігся), дисертацію «Про деякі символи в слов'янській народній поезії» («О некоторых символах в славянской народной поэзии») (1860)³, у якій «робить спробу визначити сутність поетичних символів за свідченнями мови, що уявляються дослідникові точнішими й доказовішими, ніж будь-які змоглядні здогади» [45: 28].

Значний вплив на формування національно-творчої активності О. Потебні мала Харківська громада. Як засвідчують дослідники, «Молодий учений стояв біля витоків громадівського руху Харківщини, зібравши навколо себе тісне коло однодумців. Вплив тут був взаємним. Це простежується як і в творчості геніального вченого, так і в діяльності харківської громади» [34: 77]. Як один із активних громадівців, О. Потебня поширював ідеї народної освіти, що сприяли відкриттю недільних шкіл. За спогадами Х. Алчевської: «Він привертав до себе найгарячіші симпатії молоді, і коли говорив нам про історичне минуле нашої батьківщини, про нашу пісню, про нашу поезію і закликав до її вивчення, до любові до неї, ми захоплено слухали його годинами... і кожен клявся в душі в ці хвилини присвятити батьківщині всі свої сили, віддати їй все життя» [44: 37].

Згодом, натхненний ідеєю народної освіти, О. Потебня створює «Настанови до навчання грамоти, укладені для малоруських недільних шкіл» («Руководство к обучению грамоте, составленное для малоруських воскресных школ») (опубліковане 1899), а також Буквар (1862) для недільних шкіл, утверджуючи принцип рідномовного навчання й виховання. З цією метою автор використовує зразки народної творчості — прислів'я, приказки та загадки; відстоює фонетичний принцип правопису та українську графіку, відмовляючись від церковнослов'янської графіки, літер **ѣ** та **ы**. Через заборону недільних шкіл (1862) підручник О. Потебні не був надрукований. Однак збережений В. Гнилосировим рукопис Букваря опубліковано в журналі «Київська старовина» («Киевская старина») (1899) після смерті автора [30: 158].

Активна культурно-освітня діяльність О. Потебні, учених ХУ, а особливо Харківської громади, сприяли заснуванню ХІФТ, що за часів виникнення мало назву «Харківське історико-філологічне товариство» («Харьковское историко-филологическое общество») і було створене при імпе-

³ Для семантико-етимологічного аналізу народнопісенної лексики О. Потебня використав також матеріал відомих тогочасних збірників народної творчості А. Метлинського та О. Терещенка, М. Гаупта, П. Куліша, В. Караджича. П. Войціцького, Жеготи Ігнація Паулі, статей Ф. Буслаєва.

раторському Харківському університеті 1876 р. для сприяння та популяризації досліджень з історії, філології, етнографії та фольклористики, культурології, філософії⁴. 1878–1890 рр. ХІФТ очолював О. Потебня та «був його головною науковою силою і моральним опертям» [52: 8]. За сприяння вченого формувалася українознавчий напрям наукових пошуків, який безпосередньо виявлявся в діяльності товариства щодо вивчення української історії, мови, фольклору⁵. У цей період за редакцією та з коментарями О. Потебні здійснено чотиритомне видання творів Г. Квітки-Основ'яненка (1887–1890 рр.), яке, за словами К. Німчинова, «має більшу наукову вагу від Петербурзького Кулішевого, бо Потебня додержувався особливостей слобідської мови письменника і не виправляв їх, як то робив у своїм виданні Куліш» [29: 158]; у часописі «Київська старовина» («Киевская старина») опубліковано твори П. Гулака-Артемовського (1888), у Петербурзі видано «Степові думи і співи» І. Манжури (1889), а також казки, прислів'я і т. ін., зібрані Іваном Манжурою (1890). У житті автора «Потебня відіграв роль доброго генія» [30: 158].

Як стверджує Л. Мандебура, задовго до початку роботи інших наукових центрів, зокрема в Києві та Львові, зусиллями науковців, викладачів та студентів ХУ та його історико-філологічного товариства проводилися дослідження історії побуту місцевого населення, археології, народної культури, фольклору, мови [26: 37].

Значний вплив на О. Потебню в період формування його лінгвістичних уподобань мали праці палеографа і славіста П. Лавровського. Із українознавчих студій відомими є «Огляд характерних особливостей наріччя малоруського порівняно з великоруським та іншими слов'янськими

⁴ Досліджуючи різноаспектну діяльність ХІФТ, науковці наголошують на окремих напрямках його багатогранних досліджень, що заклали основу наукових шкіл різних галузей науки. Тому в науковій літературі знаходимо такі номінації: *Харківська школа*, *Харківська школа народознавства* [Мандебура], *Харківська естетична школа* [Левчук], *Харківська естетико-психологічна школа* [Вернудіна], *Харківська мовознавча школа* [Удовиченко], *Харківська лінгвістична школа* [Бабак, Булахов, Бацевич, Білодід, Левчук-Кучерук, Лукінова, Медведєв, Муромцев, Франчук, Чопик], *Харківська школа мовознавства* [Муромцева], *Харківська філологічна школа* [Калашник, Лисиченко, Олексенко, Франчук, Широкоград, Шкляревський]. У науковій літературі, присвяченій історії лінгвістичних учень в Україні, переважає номінація *О. Потебня і Харківська лінгвістична школа* [Ярцева, Березін, Ковалик, Кочерган].

⁵ ХІФТ стало одним із провідних наукових центрів у розвитку історичного краєзнавства, фольклорно-етнографічних, археологічних, діалектологічних та археографічних досліджень в Україні, у поширенні та популяризації наукових знань у багатьох галузях гуманітарних наук та підготовці видатних фахівців з різних галузей знань. Завдяки ініціативі та діяльності членів ХІФТ опубліковано періодичні наукові видання. Друкованим органом Товариства став «Збірник Харківського історико-філологічного товариства» («Сборник Харьковского историко-филологического общества») (загалом вийшов 21 том з 1886 до 1914 рр.). Також виходили друком «Праці Харківського історико-філологічного товариства» («Труды Харьковского историко-филологического общества») (7 томів, з 1893 до 1902 рр.) та «Вісник Харківського історико-філологічного товариства» («Вестник Харьковского историко-филологического общества»), який проіснував найкоротший термін (з 1911 до 1914 рр., вийшло друком 5 номерів).

наріччями» («Обзор замечательных особенностей наречия малорусского сравнительно с великорусским и другими славянскими наречиями») (1859), «Про малоруське наріччя» («О малорусском наречии») (1859), «З приводу малоруського наріччя» («По поводу малорусского наречия») (1861), у яких учений обстоює самобутність української мови. П. Лавровський є автором рецензій на праці Ф. Буслаєва, О. Потебні, О. Пипіна та В. Спасовича: «Про міфічне значення деяких повір'їв та обрядів. Праця О.О. Потебні» («О мифическом значении некоторых поверий и обрядов. Сочинение А.А. Потебни») (1866), «Огляд історії слов'янських літератур О.М. Пипіна та В.Д. Спасовича» («Обзор истории славянских литератур А.Н. Пыпина и В.Д. Спасовича») (1867), «Корінне значення назв спорідненості у слов'ян» («Коренное значение в названии родства у славян») (1867). Як згадує в автобіографії О. Потебня, саме завдяки П. Лавровському він почав досліджувати слов'янські мови [27:101]. Дослідження історичних джерел культури українського народу та його мови у стосунках з іншими слов'янськими мовами стали визначальними і для наукових студій О. Потебні.

Спираючись на ці та інші праці, О.О. Потебня ґрунтовно опрацював загальну теорію слова як у плані форми, так і в плані змісту. Довів, що цілісність лексичної системи підтверджується і теорією внутрішньої форми слова, і ученням про еволюцію східнослов'янського речення: лексика — це не механічне нагромадження слів, а цілісна система, що характеризується різноманітною і складною структурою. Як вважав О. Потебня, вивчення еволюції мовних систем ставить перед мовознавством завдання з'ясувати не тільки те, звідки, але й куди ми йдемо. Відповідь на ці питання давало системне порівняння лексичного фонду східнослов'янських мов, здійснення зіставно-типологічних досліджень.

Україноцентричність О. Потебні виявилася й у тому, що у своїх лінгвістичних студіях учений спирався на український мовний і народнопісенний матеріал: «Про повноголосся» («О полногласии») (1864), «Про звукові особливості руських наріч» («О звуковых особенностях русских наречий») (1865), «Про купальські вогні та споріднені з ними уявлення» («О купальских огнях и сродных с ними представлениях») (1867), де подано опис купальських народних обрядів Харківщини за власними спостереженнями автора; «Про долю та споріднені з нею істоти» («О доле и сродных с нею существах») (1867); у праці «Нотатки про малоруське наріччя» («Записки о малорусском наречии») (1870) та ін., де здійснено першу спробу описати історію української мови; у рецензії на збірник «Народні пісні Галицької і Угорської Русі, зібрані Я.Ф. Головацьким» («Народные песни Галицкой и Угорской Руси, собранные Я.Ф. Головацким») (1880); у збірниках «Пояснення малоруських і споріднених народних пісень» («Объяснения малорусских и сродных народных песен») (Т. 1. — Варшава, 1883, Т. 2. — Варшава, 1889) та ін. [36].

Органічну причетність О. Потебні до проблем українського національно-культурного розвитку наприкінці 80-х—на початку 90-х рр. ХІХ ст. засвідчує Д. Овсянико-Куликовський у «Спогадах» («Воспоминаниях»):

«О.О. Потебня був корінний і, можна сказати, типовий малорос, з дрібнопомісних дворян Полтавської губернії. Він володів українською мовою досконало, не лише теоретично (це ж зрозуміло), але й практично. Він знав і любив Малоросію, і характерні риси української національної психіки були виражені в ньому чітко і яскраво. І, зрозуміло, питання національно-культурного розвитку України були для нього не лише предметом теоретичного зацікавлення, але й живою та болючою проблемою життя... Його націоналізм був раціональним націоналізмом мислителя, урівноваженим, спокійним і критичним» [32: 179–180].

Тому не випадково значного поширення та слави набула потебнянська теорія словесності та народності. З усього доробку вченого мовознавці передусім відзначають теоретичну працю «Думка та мова» («Мысль и язык») (1862), що була перевидана п'ять разів. У ній, за словами Д. Овсянико-Куликовського, закладено програму майбутніх досліджень в галузі історії й теорії поезії: «Ця програма й була виконана в лекціях з «теорії словесності». Більш правильно було б назвати їх так: читання про еволюцію поетичних форм із їхніх прототипів, закладених у мові. Перехідними ступенями від слова з живим образом до пісні, казки, поеми тощо є «епітети» і «риторичні фігури»... Лекції з «теорії словесності» були створенням цілої науки — еволюції та психології поетичної творчості в мові й у мистецтві» [31: 58]. Саме з цією працею, за словами Ю. Шевельова, пов'язують так звану «школу Потебні» (Василь Харцієв, Борис Лезін, Олекса Ветухів та ін.), зосереджену в Харкові навколо збірника «Питання теорії та психології творчості», що розробляла цю ж проблематику» [49: 296].

Основні погляди на творення літературної мови, на шляхи її розвитку та умови вільного функціонування О. Потебня висловив у статтях «Про націоналізм» («О национализме») (1865) та «Мова і народність» («Язык и народность») (1895). Учений обстоював цінність кожної мови, підкреслюючи, що зазвичай люди добровільно не відмовляються від рідної мови, й утверджував думку, що літературну мову варто творити на народній основі: «Вивчення напрямів народного мислення, висловлених мовою, отже, того, що тільки й має називатися народністю, є найвище завдання мовознавства» [37: 187].

На думку О. Потебні, мова — спосіб буття етнічної самосвідомості. Рідному слову як втіленню національного духу властивий мислетворчий характер: «Він уперше у вітчизняному мовознавстві розглядав слово не само собою, а у його відношеннях до того, хто говорить і до навколишнього середовища. У першому випадку воно є знаряддям думки і водночас результатом перетворення думки, у другому — виступає в ролі засобу розуміння» [43: 52]. Розглядаючи мови як різні системи прийомів мислення, зауважує вчений, «ми можемо очікувати від передбачуваної в майбутньому заміни різних мов однією загальнолюдською — лиш зниження рівня мислення... Мова є не тільки відома система прийомів пізнання, як і пізнання не відокремлене від інших сторін людського життя. Пізнаване впливає

на нас естетично й морально. Мова є шляхом усвідомлення естетичних і моральних ідеалів, і в цьому відношенні відмінності між мовами не менш важливі, ніж стосовно пізнання» [37: 163].

За словами Ю. Шевельова, «тематикою, ідеологією і почуттям О. Потебня був насамперед українським науковцем». Хоч наукові праці мовознавця написані здебільшого російською мовою, його «фразеологічне мислення» було «виразно українське», він прагнув максимально «сприяти збереженню української мови і тим самим простелити шлях її майбутньому усамостійненню» [50: 463].

Значення вчення О. Потебні для розвитку лінгвістики й літературознавства, як відзначає В. Русанівський, у тому, що він «значно розширив горизонти філологічної науки, розвинувши вчення про внутрішню форму слова. Керуючись цим ученням, сучасне мовознавство може з'ясувати, чому слово має знаковий характер, чому його зміст невичерпний (а отже, невичерпні можливості розвитку мов), чому постійно змінюється значення слова і чому лексична семантика слова невіддільна від його граматичних значень... Спираючись на досягнення культурно-історичного і порівняльно-історичного вивчення словесного мистецтва, він створив принципово новий історико-філологічний метод дослідження художньої творчості. Такі його праці, як «Из записок по теории словесности», «Лекции по теории словесности» справили великий вплив на розвиток вітчизняного літературознавства, хоч і були опубліковані посмертно» [38: 230–231].

Отже, чи не найбільша заслуга О. Потебні в тому, що він розпочав дослідження характерних ознак української мови у зіставленні з іншими слов'янськими мовами та чітко визначив напрям дослідження. Характерна особливість школи О. Потебні — різнобічність наукових інтересів, розроблення проблем мовознавства та літературознавства на основі досягнень філософії, психології, історії та інших наук. Це і створило той неповторний дух Харківської школи, який і досі справляє великий вплив на розвиток філологічної науки у світі [23]. Не можна не погодитися з думкою В. Звегінцева, що «О.О. Потебня виховав велику групу видатних мовознавців. Його теорії здобули відомих послідовників в особі Д.І. Овсянико-Куликовського, О.В. Попова, В.І. Харцієва та ін. З іменем Потебні пов'язана також підготовка акад. Б.М. Ляпунова, акад. А.І. Соболевського, Йос. Миккола (Фінляндія) та ін.» [13: 125].

Потебнянські національно-мовні традиції знайшли відгук у науковій діяльності Д. Овсянико-Куликовського, О. Ветухова, М. Сумцова, В. Харцієва, Д. Яворницького та ін. Д. Овсянико-Куликовський, один із тих, хто особисто спілкувався з О. Потебнею в останні роки життя вченого і продовжив його дослідження, присвячені теорії словесності «Теорія поезії і прози. Теорія словесності» («Теория поэзии и прозы. Теория словесности») (1917). Як учень і послідовник О. Потебні, Д. Овсянико-Куликовський розвивав психологічний напрям у мовознавстві — «Про значення наукового мовознавства для психології думки» (1901), вивчав проблеми лінгвістики у взаємодії з питаннями психології, художнього

мислення та літературної творчості — «Мова та мистецтво» («Язык и искусство») (1896). Харківський період діяльності Д. Овсянико-Куликовського (1888–1905) ознаменований дальшим розробленням проблем теорії і психології художньої творчості — «Питання теорії та психології творчості» («Вопросы теории и психологии творчества») (1902), «Основи художньої творчості» («Основы художественного творчества») (1907). За його участі в Харкові започатковано видання наукових збірників «Питання теорії та психології творчості» («Вопросы теории и психологии творчества») (1907–1923).

Своєму Вчителеві вчений присвятив статті: «Філософія мови у працях О.О. Потебні» («Философия языка в трудах А.А. Потебни») (1893), «О.О. Потебня як мовознавець-мислитель» («А.А. Потебня как языковед-мыслитель») (1893) [31]. Оцінюючи О. Потебню як особистість, Д. Овсянико-Куликовський у «Спогадах» (1923) визначає його як «надзвичайне явище», а також наголошує й на інших крім психологізму, ознаках, властивих ХФШ і сформованих попередниками й безпосередніми вчителями О. Потебні: аргументованість і докладність опису, багатство фактажу, еволюційний історизм із майже повною відсутністю абсолютних визначень і характеристик, властивих мовознавчим студіям першої половини ХІХ ст. [32 :180].

Як і О. Потебня, Д. Овсянико-Куликовський переймався проблемою рідномовного навчання та виховання, обґрунтовував право кожного народу на вільний розвиток «Психологія національності» («Психология национальности» (1922)). Індивідуально-психологічне трактування природи мови вплинуло на вирішення вченим питання про зв'язок мови з народом. Головною ланкою цього зв'язку, на переконання вченого, є індивід із своїми неповторними особливостями й мовленням. Мова була колективним органом лише в донаціональний період. З утворенням нації мова — її головний орган і представник — стали інтимним здобутком особистості; з цього моменту почалася індивідуалізація мовлення, яка з розвитком суспільства постійно поглиблювалася [4 : 206]. Як відомо, 1901 р. у Харківському товаристві грамотності вчений обстоював потребу навчання українською мовою для народних шкіл тих місцевостей, де «панує малоросійська мова». Залучав на підтримку порушеної справи Ф. Корша й О. Шахматова.

Актуальними для україністики є праці Д. Овсянико-Куликовського про М. Драгоманова («М.П. Драгоманов») (1918) та Т. Шевченка («Національні та загальнолюдські елементи в поезії Т. Шевченка») (1914). У 50-ті роковини з дня смерті Т. Шевченка, 12 березня (27 лютого) 1911, на урочистому засіданні Імператорської АН він першим виголосив присвячену Т. Шевченкові доповідь, підкресливши геніальність українського поета особливим поцінуванням його лірики серед надбань людства, зауважив, що автор «Кобзаря» — виразник національного відродження. На основі висловлених думок з'явився текст «Национальные и общечеловеческие элементы в поэзии Т.Г. Шевченко» у збірці «Немой юбилей» (1914).

Великим послідовником ідей О. Потебні був М. Сумцов. Чи не найбільше ріднить М. Сумцова й О. Потебню захоплення фольклором та етнографією. За словами О. Ветухова, автора статті «Акад. М. Сумцов та Потебніанство» (1922), О. Потебня вплинув і на характер наукової праці М. Сумцова, і на її напрям. Як найбільший прихильник міфологічної школи М. Сумцов не оминув своєю увагою проблем “міф і фольклор”, “символ і фольклор”. О. Потебня та М. Сумцов здійснили спробу власної реконструкції давніх уявлень, обрядів, звичаїв, пояснення міфічних елементів та тлумачення символів на основі порівняльних студій, глибокого вивчення побуту, творів різних видів та жанрів фольклору, впливу народної творчості на художню літературу. Перші праці вченого, написані за порадою О. Потебні, присвячені міфології та демонології: «Нарис історії християнської демонології» (не була надрукована), «Нарис історії чаклунства в Західній Європі» (1878), «Про народні погляди слов'ян на новонароджене дитя» (1880), «Спроба пояснення української пісні про Журила» (1885), «Релігійно-міфічне значення українського весілля» (1885), «Тур в народній словесності» (1887), «Культурні переживання» (1890), «Ворон у народній словесності» (1890), «Женіння свічки» (1890), «Заєць у народній словесності» (1891), «Миша в народній словесності» (1891) та ін.

Найважливіші праці М. Сумцова присвячені весільній обрядовості: магістерська дисертація «Про весільні обряди, переважно руські» (1881), опублікована в журналі «Київська старовина», розвідки «Релігійно-міфічне значення українського весілля» (1885), «До питання про вплив грецького і римського весільного ритуалу на українське весілля» (1886), «Українська весільна термінологія» (1889), «Значення весілля» (1889) тощо. В основі докторської дисертації «Хліб в обрядах і піснях» — теж весільний пісенний матеріал.

З-поміж фольклорної тематики, як відзначають дослідники, у науковій спадщині М. Сумцова можна простежити закономірність: до деяких тем, проблем, постатей учений звертався неодноразово впродовж усього творчого життя — це Г. Сковорода, І. Котляревський, Г. Квітка-Основ'яненко, А. Метлинський, І. Манжура, І. Франко, Я. Щоголів, Б. Грінченко, Д. Яворницький та ін. Однак найбільше статей, окрім Т. Шевченка, вчений присвятив своєму Вчителю О. Потебні (понад двадцять). За словами О. Ветухова, М. Сумцов намагався до найменших дрібниць висвітлити грандіозну фігуру О. Потебні, до якого ставився з глибокою пошаною і любов'ю. Живе зацікавлення М. Сумцова науковою творчістю О. Потебні розпочалося 1887 р. і тривало до останніх миттєвостей життя. Учений опублікував численні праці про О. Потебню: «Спогади й замітки про Потебню», «Мої взаємини з О. Потебнею», «Відозви Ягича про Потебню», «О.О. Потебня і Максим Горький» «До першої пошани Потебні» і зрештою — ґрунтовне дослідження «Велетень думки і слова О.О. Потебня» (1922). За час існування Потебніанського Комітету (з 1920) М. Сумцов самовіддано працював над упорядкуванням рукописів вченого, виданням

його творів, написанням біографічних матеріалів, вивченням наукової діяльності та увіковічненням його пам'яті.

Чимало праць М. Сумцова присвячено Слобожанщині: «Слобідсько-українські історичні пісні» (1914), «Слобожане. Історично-етнографічна розвідка» (1918), «Слобожанщина і Шевченко» (1918). Вони є цінним джерелом для народозначих і краєзнавчих досліджень Харківщини.

У своїй багатогранній діяльності вчений не обійшов увагою й лінгвістичні проблеми. М. Сумцов започаткував викладання в ХУ українською мовою. З 1907 р. почав читати в ХУ курс «Історія малоруської словесності». Згодом опублікував працю «Начерк історії української літературної мови» (1918), у якій висловив програмні погляди щодо розвитку української літературної мови.

О. Ветухів — один з останніх учнів О. Потебні, схарактеризований в «Енциклопедії українознавства» як учень і популяризатор учення О. Потебні, який «принципи «потебніянства» застосовував в етнографічних працях. Був членом Потебніанського Комітету, про діяльність якого написав у статті «Акад. М. Сумцов та Потебніанство». (1922). О. Потебні присвятив також праці: «А.А. Потебня» (Харків, 1896) «А.А. Потебня (Варшава, 1898), у яких схарактеризував постать ученого на тлі харківської школи, розкрив творчу лабораторію Вчителя.

Відомий також як дослідник фольклору та етнографії. Основні праці вченого присвячені дослідженню коліскових, заговорів і оберегів різних народів: «Замовляння, заклинання, обереги та інші види народного лікування, основані на вірі в силу слова» («Заговоры, заклинания, обереги и другие виды народного врачевания, основанные на вере в силу слова») (1907); «Матеріали комітету про кобзарів і лірників» («Материалы комитета о кобзарях и лирниках») (1902); «Мови некультурних народів (рец. на Погодіна «Мова як творчість»)» («Языки некультурных народов (рец. на Погодина «Язык как творчество»)») (1913). Вивчав наріччя Слобожанщини: «Говір слободи Олексіївки Старобільського повіту Харківської губернії» («Говор слободы Алексеевки Старобельского уезда Харьковской губернии») (1893). Висвітлював проблему читача, формування книгозбірень у Харкові та наукового краєзнавства: «До питання про «толкову» бібліографію по вивченню краю» (1927).

В. Харцієв — автор праць з лінгвістичної теорії поетичної творчості та літературознавства, основні з яких: «Основи поезики Потебні» («Основы поэтики Потебни») (1910), «Елементарні форми поезії», («Элементарные формы поэзии») (1911), «Що таке проза?» («Что такое проза») (1911), «Міфотворення, поезія і наука» («Мифотворчество, поэзия и наука») (1914), «Форми поетичного і прозаїчного мислення», «Образність і емоційність у поезії» та ін., а також численних методичних праць: «Психологія поетичного образу стосовно до виховання» («Психология поэтического образа в применении к воспитанию») (1911), «Про викладання граматики російської мови в нижчих класах гімназії» («О преподавании грамматики русского языка в низших классах гимназии») (1994), «Про

деякі прийоми навчання правопису» («О некоторых приемах обучения правописания») (1999).

Під впливом О. Потебні В. Харцієв досліджує народну поезію, пише працю «Про заспіви та приспіви в народній поезії» («О запевах и припевах в народной поэзии»), за яку відзначений золотою медаллю. Будучи мовознавцем і теоретиком літератури, В. Харцієв вважав разом з відповідною підтримкою наукової громади, що головним його завданням є публікація не цілком упорядкованих рукописів праць О. Потебні, не виданих за його життя. Завдяки глибоким знанням теоретичної спадщини Вчителя і надзвичайній працьовитості В. Харцієва видано посмертно третій том творів О. Потебні «Із записок з російської граматики», «Нотатки з теорії словесності» та інші. Велику цінність мають праці В. Харцієва щодо вивчення і популяризації теоретичної спадщини видатного вченого-мовознавця.

До наукової школи О. Потебні належав і Д. Яворницький — випускник ХУ (1881), історик, археолог, фольклорист, етнограф і письменник, який під час наукових експедицій, а також із творів українських письменників давніх часів зібрав цінний лексичний матеріал. Згодом учений видав «Словник української мови» (1920) (близько 5 тис. слів), який оцінюють як вдале доповнення до «Словаря української мови» за ред. Б. Грінченка. У передмові до словника, автор зазначає, що ще за життя Б. Грінченка надіслав йому 2500 слів, які ввійшли до його Словника. Зібравши через десять років після того великий, коштовний лексичний матеріал, приблизно на 75 друкованих аркушів, розпочав друкувати його як додаток до Словника Грінченка. Словник цікавий тим, що до нього ввійшло багато рідкісних слів живої мови, кожна його стаття містить російський відповідник і посилання на джерела: «**Бабло, ла**, болото, топь *Так і звалось драгвиняте бабло*. Киевск. г., Чегерин. у., Український етнографічний збірник; Київ, 1911, I, 40» [55 : 8]. Словник Д. Яворницького є оригінальною пам'яткою української лексикографії.

Дослідниця лінгвософських аспектів мови Н. Левчук-Киричук стверджує, що «Ідеї Потебні мали значний вплив на психологію і філософію, літературні теорії і деякі літературні напрями (наприклад на російських формалістів). Проте праці Потебні практично невідомі на Заході. Щоправда, це не стосується його головних ідей щодо теорії мови. Прикладом того є значний вплив концептуальних надбань Потебні, що його зазнав на собі Роман Якобсон та Празький лінгвістичний гурток. Роботи О.О. Потебні в теоретичній лінгвістиці та філософії мови провіщають концептуальну схему, у межах якої проводять сучасні дослідження теоретики-лінгвісти та філософи мови» [21].

Наукова спадщина О. Потебні є «вершиною розвитку філологічної думки»: «Як професор і автор сили розвідок, Потебня придбав великий вплив, який навіть збільшився по його смерті, — «потебніанство» було і досі є розповсюдженою лінгвістичною течією на Україні і в Росії» [47: 157]. Погляди ученого на мову та літературу стали ідейною основою мовознавців ХФШ 20–30 рр. ХХ ст. і дальших десятиліть.

Отже, ХФШ — перша наукова лінгвістична школа в Російській імперії, що впродовж XIX ст. пройшла кілька найважливіших етапів розвитку: 10–20 рр. (започаткування студій класичної філології й риторики, напрацювання традицій викладання словесності, заснування науково-публіцистичних видань); 30–40 рр. (перші діалектологічні розвідки, вивчення фонетичних, лексичних, граматичних особливостей слов'янських мов, зокрема й у зіставному аспекті, нагромадження етнографічного матеріалу); 50–90 рр. (становлення східнослов'янської лінгвософії, психолінгвістики, семасіології, розвиток словесності у працях О. Потебні).

Передумовами формування ХФШ були активізація діяльності в різних галузях науки, усвідомлення необхідності національного самовизначення в процесі опрацювання історичних джерел української культури (фольклору, етнографічних матеріалів, історичних пам'яток, фактів з діалектології), актуалізація питань походження українського народу та його мови, здійснення порівняльно-історичних славістичних досліджень; опублікування літературних творів українською мовою. Створений у Харківському університеті гурток учених-славістів, названий «харківською трійцею», який поставив за мету працювати на ниві науки й літератури задля відродження української народності, заклав підґрунтя українознавчих досліджень ХФШ.

Науково-дослідницька, викладацька і просвітницька діяльність О. Потебні мала виразно національне спрямування. Вчений згуртував навколо себе мовознавців, окресливши коло наукових пошуків: системний підхід до мови, порівняльно-історичний метод дослідження мов, філософія і психологія мови, естетика мови художнього твору та внутрішня форма слова. Потебнянські національно-мовні напрями наукових пошуків продовжили його учні й послідовники, вийшовши за коло власне лінгвістичних проблем. Єдині у своїх прагненнях, підтримуючи традиції ХФШ, ці видатні особистості витворили перспективи української філології.

УМОВНІ СКОРОЧЕННЯ

ХІФТ — Харківське історико-філологічне товариство

ХУ — Харківський університет

ХФШ — Харківська філологічна школа

1. Автобіографія Мих. Алек. Максимовича // М.А. Максимович // Максимович М.А. Автобіографія // Киев. Старина. — 1904. — Т. 86. — С. 322–344. — Режим доступу [http://iht.univ.kiev.ua/library/ks/1904/pdf/kievskaya-starina-1904-9-F-\(1942-1966\).pdf](http://iht.univ.kiev.ua/library/ks/1904/pdf/kievskaya-starina-1904-9-F-(1942-1966).pdf).
2. Аронов Д.К. К проблеме определения понятий «научная (научно-педагогическая школа)» / Д.К. Аронов // Alma mater (Вестник высшей школы). — 2003. — № 6. — С. 8–13.
3. Балліна О.С. (упоряд.). Українські пісні [Ноти] : [мелодії з текстом] / О.С. Балліна / видані коштом О.С. Балліної. — СПб.: [б. и.], 1863 (в типографии Ф. Стелловского, СПб.). — 125 с.
4. Бацевич Ф.С. Філософія мови. Історія лінгвофілософських учень : Підручник / Ф.С. Бацевич. — К. : Академія, 2008. — 240 с.
5. Вакуленко С. Мовознавчий доробок Олександра Потебні в оцінці Ватрослава Ягіча / С. Вакуленко // Збірник Харківського історико-філологічного товариства. — Х. : Харківське історико-філологічне товариство, 2014. — Т. 15. — С. 205–228.

6. *Вернудіна І.В.* Філософія мови О.О. Потебні в контексті сучасної української гуманітаристики // І.В. Вернудіна / Вісник Державної академії керівних кадрів культури і мистецтв : Наук. журнал. — К. : Міленіум, 2011. — № 3. — С. 16 — 20.
7. *Глушенко В.А.* Принципи порівняльно-історичного дослідження в українському і російському мовознавстві (70-і рр. XIX ст. — 20-і рр. XX ст.) / Глушенко В.А.; відп. ред. О.Б. Ткаченко. — Донецьк, 1998. — 222 с.
8. *Додонова Г.В.* Наукові школи в контексті загального розвитку університетської науки Наддніпрянської України другої половини XIX — початку XX ст. / Г.В. Додонова // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. — 2013. — Вип. XXXVII. — С. 73–77.
9. *Думки и ꙗѣсни та щче де-ꙗчо Амвросія Могили / А. Метлинський.* — Харьковъ : в Университетской типографи, 1839. — 210 с.
10. *Єрмоленко С.Я.* Українська лінгвостилістика: основні поняття, напрямки й методи дослідження / С.Я. Єрмоленко // Українська лінгвостилістика XX — початку XXI ст. : система понять і бібліографічні джерела. — К. : Грамота, 2007. — С. 5–17.
11. *Загнітко А.П.* Історія українського мовознавства в особах: [наук.-навч. посіб.] / Загнітко А.П. — Донецьк : ДонНУ, 2006. — Ч. 1. — 184 с.
12. *Заруба В.* Наукова школа в історичній науці. До постановки проблеми / В. Заруба // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. — 2006–2007. — № 15. — С. 769–778.
13. *Звегинцев В.А.* История языкознания XIX и XX веков в очерках и извлечениях, ч. 1. Издание третье, дополненное / Звегинцев В.А. — М. : Просвещение, 1964. — 466 с.
14. *Зеров М.* Харківський гурток. А.Л. Метлинський // Українське письменство XIX століття. Від Куліша до Винниченка : Лекції, нариси, статті / М. Зеров. — Дрогобич : Видавнича фірма «Відродження», 2007. — С. 75 — 79.
15. *Ізмаїл Іванович Срезневський (до 200-річчя від дня народження) : біобібліогр. покажч.* / уклад. О.С. Журавльова, Н.Г. Мацнева, Е.Д. Дроснева, В. Петрович, Б. Ріфл, Д. Шкергет; вступ. ст. С.Ю. Страшнюка, Є.Х. Широкоград; наук. ред. С.Ю. Страшнюк; бібліогр. ред. С.Б. Глибицька, Ю.Ю. Полякова. — Х. : ХНУ імені В.Н. Каразіна, 2012. — 185 с.
16. *Качкан В.А.* Українське народознавство в іменах : У 2 ч. Ч.1 : навч. посіб. / за ред. А.З. Москаленка. — К. : Либідь, 1994. — 336 с.
17. *Котомаров Н.И.* Литературное наследие [Електронна копія] : автобіографія / Н.И. Котомаров. — Електрон. текст. дан. (1 файл : 601 Мб), [19–?] (Київ: НПУ, 2015).
18. *Кочерган М.П.* Загальне мовознавство : Підруч. вид. 2-ге, випр. і доп. / М.П. Кочерган. — К. : Видавничий центр «Академія», 2006. — 464 с.
19. *Кравченко Є.Г., Загнітко А.П.* Традиції Харківської філологічної школи в галузі унормування мови // Вісник Харківського національного університету [Текст] : [зб. наук. ст.]. № 491 Серія Філологія / М-во освіти і науки України. — Х. : Видавництво ХНУ ім. В.Н. Каразіна, 2000. — С. 51–57.
20. *Кулжинський І.* Некоторые замечания касательно истории и характера малороссийской поэзии / І. Кулжинський / Історія української літературної критики та літературознавства. Хрестоматія. У трьох книгах. Книга перша : навч. посіб. / упоряд. П.М. Федченко, М.М. Павлюк, Т.В. Бовсунівська; за ред. П.М. Федченка. — К. : Либідь, 1996. — С. 48–51.
21. *Левчук-Керечук Н.* О.О. Потебня і філософія мови. Значення О.О. Потебні (1835–1891) як предтечі лінгвістичної думки XX століття [Електронний ресурс] / Н. Левчук-Керечук. — Режим доступу до тексту : http://www.nbuv.gov.ua/portal/soc_gum/naukma/Filos/1996_1/13_levchukkerechuk_n.pdf.
22. *Лисиченко Л.А.* Лінгвософські ідеї О.О. Потебні / Л.А. Лисиченко // Олександр Потебня: Сучасний погляд. Матеріали міжнар. читань, присвяч. 170-річчю від дня народження фундатора Харківської філологічної школи (11–12 жовтня 2005 року). — Х. : Майдан, 2006. — С. 6–16.
23. *Лисиченко Л.* Харківська філологічна школа / Л. Лисиченко. — Режим доступу до статті : <http://www.ukrmova.in.ua/history.html>

24. *Лукінова Т.Б.* Роль Харківської лінгвістичної школи в розвитку порівняльно-історичних досліджень в Україні // Т.Б. Лукінова // Вісник Харківського національного університету : [зб. наук. ст.]. № 491 Серія Філологія. — Х. : Видавництво ХНУ ім. В.Н. Каразіна, 2000. — С. 57–63.
25. *Максимович М.А.* Откуда идет русская земля, по сказанію Несторовой повѣсти и по другимъ стариннымъ писаніямъ русскимъ / М.А. Максимович // Максимович М.О. Вибрані твори з історії Київської Русі, Києва і України / уклад., коротка біогр. та комент. П.Г. Маркова. — К. : Вища шк., 2004. — С. 46–115.
26. *Мандибуря О.* Микола Сумцов і проблеми соціокультурної ідентичності / О. Мандибуря. — К. : ІПіЕНД, 2011. — 276 с.
27. *Матвеева Т.С.* Філологічні студії в Харківському університеті: культурно-історичний, естетичний, соціокомунікативний аспекти / Т.С. Матвеева / монографія / [кол. авт.]; передм. В.С. Бакірова; за ред. Ю.М. Безхутрого. — Х. : ХНУ ім. В.Н. Каразіна, 2015. — С. 93–185.
28. *Мацюк Г.* Українське мовознавство крізь призму наукових шкіл // Вісник Львівського університету. Серія: філологічна. — Львів, 2004. вип. 34. — Ч. 2. — С. 3–11.
29. *Назаренко В.Ю.* До питання про витоки Харківської філологічної школи / В.Ю. Назаренко // Вісник Харківського національного університету : [зб. наук. ст.]. № 491 Серія Філологія. — Х. : Вид-во ХНУ ім. В.Н. Каразіна, 2000. — С. 489–491.
30. *Німчинов К.* Значення Потебні для українського національно-культурного руху / К. Німчинов // Вісник Харківського національного університету : [зб. наук. ст.]. № 491 Серія Філологія. — Х. : Вид-во ХНУ ім. В.Н. Каразіна, 2000. — С. 152–159.
31. *Овсянико-Куликовский Д. А.А.* Потебня как языковед-мыслитель / Д. Овсянико-Куликовский. — К. : Типография Г.Т. Корчак-Новицкого, 1893. — 59 с.
32. *Овсянико-Куликовский Д.* Александр Афанасьевич Потебня / Д. Овсянико-Куликовский // Воспоминания. — Петербург : Изд-во «Время», 1925. — С. 166–188.
33. *Пасько І.* Наукові школи в українському «провінційному» й «столичному» вимірі. Культурологічний аспект / І. Пасько // Наукові записки [Національного університету «Острозька академія»]. Сер. : Культурологія. — 2008. — Вип. 3. — С. 14–24. — Режим доступу : http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nznuoakl_2008_3_4.
34. *Побірченко Н. О.О.* Потебня і Харківська громада / Н. Побірченко / Наукова спадщина О.О. Потебні в контексті сучасності / Відп. ред. В. Франчук. — К. : Видавничий Дім Дмитра Бурого, 2005. — С. 77–83.
35. *П'ятниченко С.В.* Варіанти народних пісень із Роменщини в записях О.О. Потебні та П.О. Гнідича / С.В. П'ятниченко // О.О. Потебня й актуальні питання мови та культури : зб. наук. праць. — К. : Видавничий Дім Дмитра Бурого, 2004. — С. 352–359.
36. *Потебня О.О.* Естетика і поетика слова. О.О. Потебня. — К. : Мистецтво, 1985. — 302 с.
37. *Потебня А.А.* Мысль и язык / А.А. Потебня. — К. : Синто, 1993. — 192 с.
38. *Русанівський В.М.* Історія української літературної мови : підручник Русанівський В.М. — К. : АртЕк, 2001. — 392 с.
39. *Савенок Л.А., Водотика С.Г.* Наукова школа: дослідницький, освітній і виховний потенціал / Л.А. Савенок, С.Г. Водотика // Інформаційні технології в освіті, науці та виробництві. — 2012. — Вип. 1(1). — С. 120–123.
40. *Срезневский В.И.* Из первых лет научно-литературной деятельности И.И. Срезневского. 1831 — 1839 / В.И. Срезневский. — СПб. : тип. В.С. Балашова и К., 1898. — 39 с., 7 с. прил.
41. *Сумцов М.Ф.* Пятидесятилітєе сборника А.Л. Метлинскаго «Народныя южнорусския пѣсни» / М.Ф. Сумцов // Дослідження з етнографії та історії культури Слобідської України : вибрані праці / упоряд., підгот. тексту, передмова та примітки М.М. Красикова. — Х. : Вид-во «АТОС», 2008. — С. 355–366.
42. *Українська мова.* Енциклопедія. — К. : Вид-во Українська енциклопедія ім. М.П. Бажана, 2000. — 750 с.
43. *Удовиченко Г.М.* Лінгвістично-філософські погляди О.О. Потебні / Г.М. Удовиченко / Загальне мовознавство. Історія лінгвістичних учень. — К. : Вища школа, 1980. — С. 50–57.
44. *Франчук В. Ю.* А.А. Потебня : кн. для учащихся; [рец. Л.И. Скворцов, Е.М. Калугина] / В.Ю. Франчук. — М. : Просвещение, 1986. — 143 с.

45. Франчук В.Ю. Олександр Опанасович Потебня / В.Ю. Франчук; відп.ред. В.М. Русанівський; [рец. О.І. Білодід, С.Б. Кримський]. — К. : Наук. думка, 1985. — 168 с.
46. Франчук В. Ю. О.О. Потебня у вирі громадського життя України : з листування вченого / В.Ю. Франчук / Наукова спадщина О.О. Потебні в контексті сучасності / відп. ред. В. Франчук. — К. : Видавничий Дім Дмитра Бураго, 2005. — С. 68–76.
47. Чижевський Д. Нариси з історії філософії на Україні / Д. Чижевський. — Мюнхен, 1983. — 175 с.
48. Шевельов Ю. Олександр Потебня і українське питання : Спроба реконструкції цілісного образу науковця / Ю. Шевельов // Потебня О.О. Мова, національність, денационалізація. Статті і фрагменти / упор. і вст. ст. Ю. Шевельова / Ю. Шевельов. — Нью-Йорк : Українська Вільна Академія Наук у США, 1992. — С. 7–46.
49. Шевельов Ю. Олександр Потебня як мовознавець / Ю. Шевельов // Збірник Харківського історико-філологічного товариства. — Х. : Харківське історико-філологічне товариство, 2014. — Т. 15. — С. 295–304.
50. Шевельов Ю. О.О. Потебня і стандарт української літературної мови / Ю. Шевельов / Вибрані праці : У 2 кн. Кн. 1. Мовознавство / Упоряд. Л. Масенко. — К. : Вид. дім «Києво-могилянська академія», 2008. — С. 461–497.
51. Шевченко Л.І. Дослідження Михайла Максимовича в контексті проблеми «Наукова школа / школи» / Л.І. Шевченко // Актуальні проблеми української лінгвістики : теорія і практика : зб. наукових праць. — К. : ВПЦ «Київський університет», 2012. — Вип. 25. — С. 3–13.
52. Широкопад Ф.Х. Потебня Олександр Опанасович / Ф.Х. Широкопад / Олександр Опанасович Потебня : (До 170-річчя з дня народження) : Біобібліогр. покажч. / Уклад.: В.Ю. Франчук, Ф.Х. Широкопад, Ю.Ю. Полякова; Вступ. Ст.: Ф.Х. Широкопад; наук. ред.: Ф.Х. Широкопад; бібліогр. ред.: С.Б. Глибицька. Х. : ХНУ ім. В.Н. Каразіна, 2005. — С. 3–8.
53. Шкляревський Г.І. Харківська філологічна школа // Рідний край : навч. посібник з народознавства / за заг. ред. І.Ф. Прокопенка. — Х., 1994. — С. 481–491.
54. Щербань Т. Організатор Київської філологічної школи / Т. Щербань // Слово і час. — 1991. — № 1. — С. 16–21.
55. Яворницький Д. Словник української мови / Д. Яворницький. — Т.1 (А–К). — Катеринослав : Видання видавництва «Слово», 1920. — 411 с.

Статтю отримано 08.02.2016

Olga Cheremska

Simon Kuznets Kharkiv National Economic University, Kharkiv

ORIGINS OF KHARKIV PHILOLOGICAL SCHOOL AND NATIONAL LINGUISTIC TRADITIONS OF O. POTEBNIA

Article outlines the definitions of scientific school, regional school; highlights the formation stages of Kharkiv philological school in the first half of nineteenth century. Author describes preconditions of its creation, dominant ideas and research directions in the circle of other language schools in Ukraine. The main emphasis is put at the initial (ethnographic) period of its formation, intensification of research activities in 30th–40th years of nineteenth century which includes folklore, ethnography, dialectology studies, focusing on the origins of the Ukrainian people and its language and appearance of comparative-historical studies of Slavic languages. An attempt was made to reveal the influence of the “Kharkiv trinity” (I. Sreznevski, M. Kostomariv and A. Mohylnicki) on the birth and development of literary and national conceptual ideas of O. Potebnia, based on national approaches to linguistic analysis of language facts and phenomena. The directions of Potebnia’s scientific research are determined: studies of Slavic languages in a broad cultural and historical context, connections between language and thought, language and speech, nature of word and language in their interaction with the history of the people. Author describes Potebnia’s social activity as a member of Kharkiv community and the Chairman of Kharkiv Historical and Philological Society. The development of Potebnia’s scientific traditions in works of his followers (D. Ovsyanniko-Kulikovski, O. Vietuchov, M. Sumtsov,

D.Yavornitski and V.Khartsiev) is analysed, especially works on theory of literature, linguosology, psycholinguistics, ethnography and ethnology, as well as their efforts to preserve scientific heritage of their Teacher and to promote his ideas.

Key words: *O. Potebnya, “Kharkiv trinity”, scientific school, regional school, Kharkiv Historical and Philological Society, Kharkiv Philological School.*

Мовна мозаїка

НАРЕШТІ З РОЗДІЛОВИМИ ЗНАКАМИ І БЕЗ НИХ

Багато хто переконаний, що після *нарештi* потрібно ставити кому або виділяти його з обох боків комами в середині речення. Справді, вона (вони) потрібна (потрібні), якщо прислівник *нарештi* вжитий у ролі вставного слова, що виражає: 1) модальне значення підбиття підсумку чого-небудь, зокрема виділяє те, що з'явилося після всього, на завершення чого-небудь, що є наслідком чогось (напр.: *Капітан, схиливши голову набік, довго вивчає їх [Гната і Оксена], обличчя світлішало, нарештi, посміхнувся* (Г. Тютюнник); 2) останню думку, якій передують кілька інших (напр.: *По-перше, у контракті 2009 року чітко не прописаний механізм оплати газу за принципом „бери або плати”... Подруге, Україна може подати зустрічний позов щодо формування ціни на газ... Йдеться про ущемлення наших прав як члена енерготорівства. І, нарештi, подібний позов може дати карт-бланш Європі до подальшого витіснення „Газпрому” з європейського ринку”* (Україна молода, 29.01.2013); 3) бажання, нетерпіння чи навіть незадоволення, що стосується висловленого в реченні (напр.: *Зрозумійте ж, нарештi, глибинне значення рідномовного гасла – тільки одна літературна мова й вимова, тільки один правопис. Зрозумійте і зреалізуйте його. Об'єднаймося, нарештi, у мові... (І. Огієнко).*

Якщо ж прислівник *нарештi* має часове значення “після чого-небудь”, то коми після нього не ставлять, напр.: *Нарештi Василькові пощастило вхопитись за гілку* (О. Донченко); *І кожен раз чоловік з жінкою здригалися. Нарештi жінка не витримала* (Г. Гордасевич).

Після *нарештi*, ужитого в ролі вигуку, що виражає радість, захоплення, задоволення, потрібно ставити знак оклику, напр.: *Нарештi! Не тямлячи себе від радості, Шевченко обняв жаданого гостя* (З. Тулуб).

Отже, комою (комами) треба виділяти тільки вставне слово *нарештi*. Коми не можна ставити після часового прислівника *нарештi*. Знак оклику потрібен після вигуку *нарештi!*

Катерина Городенська

УДК 801.631.5:[81'373]:811.161.2

Ганна Дядченко

Сумський державний університет, м. Суми

АНТРОПОМЕТАФОРА В УКРАЇНСЬКІЙ ПОЕТИЧНІЙ МОВІ кі́нця ХХ — початку ХХІ століття

У статті висвітлено підходи до класифікації метафор, здійснено спробу комплексної характеристики образних структур із лексичними центрами — соматизмами, досліджено особливості таких основних граматичних типів метафори, як іменникова (генітивна та предикативна) і дієслівна, визначено найпоказовіші семантичні моделі в межах окреслених метафоричних сполучень.

Ключові слова: антропометафора, іменникова (генітивна та предикативна) метафора, дієслівна метафора, зовнішній портрет людини, внутрішній (психоемоційний) портрет людини, соматизм.

Сучасні українські дослідники (С.Я. Єрмоленко, О.О. Тараненко, Л.О. Пустовіт, Л.В. Кравець, В.Ф. Святовець) визначають поетичну метафору як «семантичний процес, при якому форма мовної одиниці або оформлення мовної категорії переноситься з одного об'єкта позначення на інший на основі певної подібності між цими об'єктами при відображенні у свідомості мовця» [11: 307].

Ураховуючи, що в основі метафори лежить логічний механізм порівняння та розвиваючи думку Аристотеля про те, що «метафори, очевидно, будуть і порівняннями, а порівняння, позбувшись (лише одного) слова («як»), — метафорами» [1: 180], теоретики метафори також називають цей троп згорненням (або прихованим) порівнянням. Водночас імпліцитна аналогія, зіставлення менш відомого означуваного із добре відомим, уже закріпленим у мовному досвіді, визначають динамічний аспект семантики метафори, умотивовують її актуальність як засобу вторинної номінації,

© Г.В. ДЯДЧЕНКО, 2016

концептуального компонента національних та індивідуальних мовних картин світу (В.М. Русанівський, О.О. Тараненко, С.Я. Єрмоленко, Н.М. Сокологуб, Л.О. Пустовіт, Л.О. Ставицька, М.І. Голянич, Л.В. Кравець).

У сучасній лінгвістиці, лінгвопоетиці існують різні підходи до класифікації метафор. Зокрема, їх поділяють: 1) за належністю до певного мовного рівня (лексичні, граматичні та ін.); 2) за стилістичною характеристикою — поетичні (традиційно-поетичні й індивідуально-авторські) й загальномовні. У корпусі загальномовних виділяють такі, образність яких відчувають мовці, і звичні (стерті, десемантизовані, конвенціоналізовані), також — розмовні й книжні, зокрема риторичні. Поетична (розгорнута, поширена) метафора постає на асоціаціях, завдяки чому створюються словесні образи [2: 88]. Водночас за структурно-семантичними властивостями метафоричні словосполучення поділяють на усталені, традиційно-поетичні, й індивідуально-авторські.

У межах системоцентричної (формально-структурної) парадигми найактуальнішими є класифікації метафор:

а) за структурою — розрізняють прості, одиничні (до них належить метафора-словосполучення) та розгорнені, складні, або послідовні метафори (метафора-речення, метафора-текст);

б) щодо граматичної форми вираження переносної ознаки метафори диференціюють на іменникові, прикметникові, дієслівні та прислівникові [2: 88; 11: 307–308; 10: 110]. Як зазначає Л.О. Пустовіт, найпродуктивніші в поетичному словнику генітивні, прикметникові та дієслівні словосполучення [6: 140].

Зміщення наукових пріоритетів у сферу вивчення семантичних та когнітивних характеристик зумовило актуальність класифікації метафор за тематичними моделями (досліджують специфіку метафоризації лексики сфери життя, яка в той чи той період особливо знакова для суспільства) та за характером подібності (антропоморфні, природоморфні — зокрема зооморфні, орнітоморфні, ботаноморфні, ландшафтні, — соціоморфні, артефактні). Окремим різновидом при цьому визнають синкретичну метафору, “побудовану на основі асоціації когнітивних структур, пов’язаних із різними чуттєвими сферами людини” [4: 39].

З інтенсивним розвитком лінгвокогнітивістики пов’язана методика аналізу метафор з констацацією донорських та реципієнтних зон, що визначають площини переміщення метафоризувальних і метафоризованих одиниць, а також лінгвокогнітивні механізми, моделі й напрямки метафоризації (О.О. Селіванова, Л.В. Кравець).

У нашому дослідженні ми здійснили спробу комплексної характеристики образних структур із лексичними центрами — соматизмами, що передбачає визначення найпоказовіших семантичних моделей у межах граматичних типів метафори — іменникової (генітивної та предикативної) і дієслівної.

У складі іменникової (генітивної) метафори роль метафоризаційного слова відіграє іменник, який семантично сконцентровує ознаку предмета,

явища через зіставлення його з іншими предметами, явищами [6: 140, 147]. Генітивні метафори із семантичними центрами-соматизмами — характерні для сучасної поетичної мови і як уже актуалізовані в попередні періоди розвитку поетичної мови компоненти традиційного поетичного словника (*ріки крові, гілки рук, хвилі кіс, дощі волосся, озера очей, криниці очей, берег серця, шнурочки брів*), і як новітні індивідуально-авторські утворення (*пастка тіла, грати волосся, листя легенів, павутинка пальців, німб рук, республіка тіла, маслини очей, пергамент обличчя, келія серця, виноградинки очей, зливи очей, сніг очей, пустеля очей, болото тіла*).

Як умотивовано стверджує Г.М. Сюта, для поетичного мовомислення кінця ХХ — початку ХХІ ст. «характерний високий ступінь узагальнення, абстрагування від конкретних імен, осіб, заглиблення в проблему екзистенційної сутності людини» [10: 42]. На цьому тлі акцентованим стає зображення негативного психоемоційного стану людини, пов'язане з лексикою, у семантичній структурі якої наявні компоненти значення 'неволя', 'несвобода', 'біль', 'розгубленість', 'розчарування' тощо. Такі одиниці — частотні складники генітивних метафор.

До ядерної зони словника психоемоційного портретування людини належать лексеми зі смисломодельовальною семою 'неволя', 'несвобода' — *неволя, полон, в'язниця, грати, клітка, пута, тенета, пастка, сітка*. Унаслідок їхнього систематичного поєднання із соматизмами постають метафори, які характеризують притаманне сучасній людині відчуття внутрішньої несвободи. Показова з цього погляду асоціативно-метафорична модель «тіло — в'язниця, пастка»: *Все ж я — / хоч в'язень у в'язниці тіла — / куди б душа в пориві не злетіла, / із тілом не хотіла б / нізащо розлучатися навек* (А. Цвіт); *О душе, бранко у в'язниці плоті! / О моє тіло — мого духу храм* (А. Цвіт); *Вони довго жили у клітці тіла / ті криваві, як маки, солов'ї, / і от вони вирвалися на волю / крізь криваві отвори ран* (В. Голобородько); *місто з безладдям подій і речей / застряє, ніби здобич, у пастці очей* (С. Жадан); *Я вже за ґратами твого волосся / і все що мало збутися — збулося* (Н. Нежданна); *Твої руки дельфіни у сітці волосся / і пам'ять жива про дворушність / їхнього подиху* (Н. Нежданна); *По правицю пута плоті / Волелюбний тиснуть дух, / А болільники в німоті / Спостереження ведуть* (О. Бражник). Цей стилістичний прийом наскрізно простежуємо в мовотворчості українських поетів різних поколінь — 70-х, 80-х і 90-х років ХХ ст.

Продуктивна в сучасних поетичних текстах модель концептуально-метафоричного перенесення «природа — людина». Такі генітивні метафори характеризують людину в зіставленні з явищами природи — водою, вогнем, вітром, реаліями рослинного і тваринного світу.

Асоціативно-образне зближення соматизмів із компонентами мікропарадигми «вода» репрезентують генітивні метафори, у яких метафоризаторами, крім гіпероніма *вода*, виступають номінації *ріка, хвиля, море, озеро, плесо, повідь, потік, струмок, джерело, криниця, болото, баюра* тощо. Такі метафори естетизують і зовнішні, зорові враження, і психоемоційні риси, особливості сприйняття й оцінювання людини: *Висвічую ри-*

сочку кожну/ І хвилі розпуцених кіс (Л. Клименко); *Гризоти дала догризати вітрам,/ О плесо очей!/ Білоптахою сіла* (Л. Ромен); *Полетіли криваві солов'ї,/ сіли на гілки рук/ і відбилися у круглих криницях очей* (В. Голобородько); *за зливи ворожих очей/ за скажені мечі вітрів/ Я ДЯКУЮ* (Л. Ромен).

Колорит поетичності й позитивна оцінність властиві метафорам *берег серця, берег тіла, русло тіла*, пор.: *Запеклася Любов / у Камінь журби/ і тримає тіло моє/ на дні твого далекого моря, / де хвилі/ на березі серця / лагідно обцілюють/ сліди іншої* (Л. Ромен); *З цими доторками здригались повіки, і напливали/ на покинутий берег тіла хвилі забуті* (Г. Петросаняк); *Долини душі поростають страхом від дослухання, /як в руслах наших тіл зростає рівень часу* (Г. Петросаняк). Такі контексти підтверджують спостереження Л.О. Пустовіт щодо того, що генітивних словосполучень більше в стилі поетів, які тяжіють до народнопоетичної мови [6: 177].

Словосполука *ріки крові* (пор. зафіксований у словнику вислів *кров [ріками] лється* — «гинуть, помирають люди» [12 1: 399]), незважаючи на традиційність і частотність уживання, у розглядуваних текстах зберігає інтенсифіковане експресивне значення: *Болить душа за суєтний наш світ. / За наші війни і за ріки крові* (А. Акіменко).

Знижено-стилістичний напрямок опису людини (і зовнішнього, і психоемоційного портретів) засвідчують генітивні структури, в яких соматизми граматично узалежнені від лексем *болото* («усе те, що характеризується брудом, застоєм, відсутністю живої діяльності, ініціативи» [8 I: 215]), *баюра* («велика, глибока калюжа» [8 I: 116]). Пор.: *Очі витікають струмочками/ чорної смоли/ Я загусаю в болоті твого тіла* (Н. Неждана); *Червоно-зелений листок/ Ще тягне суху павутину/ У чорну баюру очей* (Р. Кухарук). Негативна маркованість метафоризаторів *болото* і *баюра* визначає оцінність характеристик людини і поетичних контекстів загалом. Цей тип образотворення — стильова норма мовотворчості постмодерністів.

Для відтворення в генітивних метафорах ознак, властивостей і станів ліричних героїв актуальні номінації природного простору — *галактика, оазис, пустеля, ущелина*. Пор.: *найсильніший той, кому/ Галактики очей довірилися* (Г. Чубай); *а ще пісок заклопотаності/ пісок підозри пісок розмов/ тільки малесенький оазис ока/ для потаємного плачу залишився* (Г. Чубай); *Блакитна пустеля очей дорогих/ Піски оксамитові ніжно стелила* (Л. Ромен); *Півгодини мене й срібним голосом скрикне годинник./ Обізвавшись в ущелині тихого серця мого* (С. Пантюк). Знаковим є епітетне вираження семантики й оцінності метафор: *малесенький оазис ока, блакитна пустеля очей дорогих, в ущелині тихого серця мого*.

Важливу тематичну мікрогрупу утворюють поєднання соматизмів із номінаціями реалій рослинного світу. Зокрема, естетизація усталених та індивідуальних зорових вражень, аналогізація частин рослин (*гілки, листя*) із частинами тіла (*руки, долоні, легені*) умотивують генітивні сполучення *гілки рук, листя долонь, листя легень*. Пор.: *Полетіли криваві солов'ї,/ сіли на гілки рук/ і відбилися у круглих криницях очей* (В. Голобородько); *безліч дивних дерев сновигає/ містом безцільно/ гілля рук із двома*

листочками долонь/ заховавши до кишень (Г. Чубай); спека висить — наче дим сигаретний — і коле/ листя легенів (В. Махно). За спостереженням Л.В. Кравця, аналогія *гілки* — *руки* традиційна для української поезії [4: 310].

Уведення в структуру генітивної метафори образу *квітка* (*квіт, квіти, ружа, волошка*) зумовлює контекстну семантику й оцінність соматизма як другого компонента двочленних образних структур із значенням:

- «кохання»: *Від забуття хай тебе береже/ Квіт мого серця — / червоная рута* (С. Передрій); *На квіт серця (тобі лиш палало!)/ Терня снігу насипав сповна./ Ми в Коханні так рано розтали* (Л. Ромен); *волошку серця злий віщун/ Не перетворить на колючий дротик* (А. Стеценко);

- «кров»: *Лев — той, що квіти крові випускає, — / вусатий mopасан, гриваста смерть,/ красунь за грати подихом вдихає* (В. Неборак); *на кінофільмі де герой життя віддав за справу/ аж ружа крові процвіла крізь горло і жабо* (Ю. Андрухович).

Синтез ознак 'форма' та 'колір' простежуємо при ботаноморфному перенесенні *маслини/ виноградини* → *очі*, пор.: *о мамо африко/ чорні маслини твоїх очей* (В. Махно); *А зелені виноградинки/ твоїх очей/ десь завишли/ у кроні каштанів...* (А. Цвіт).

До природоморфного коду зараховуємо метафори *камінь серця, камінчики очей*. Вони засвідчують актуальне для української мовно-поетичної традиції сприймання й трактування каменя як символу байдужості, жорстокості (пор.: *камінна душа, серце як камінь* [3: 271]): *І лиш тоді людину вперше у собі відчуєш,/ Коли в тобі заб'ється серця камінь* (С. Жадан); *Із камінчиками очей люди/ Вискандовують «Суду! Суду!»* (Н. Неждана).

Спостережено у досліджуваних текстах також словосполучки з метафоризаторами — компонентами ЛСП «вогонь» (*вогонь, полум'я, багаття, жаринка, попіл*). Їхнє традиційне поєднання із соматизмами *очі, серце* (формально вони належать до семантичної площини «зовнішній портрет людини») засвідчує семантичний зсув у напрямку психологічного портретування і слугує «експресивним позначенням психоемоційних, рідше фізіологічних станів людини залежно від конотації дієслів чи спектра знаків вогню» [7: 95]. Пор.: *А я уже всі мрії віддала,/ І в полум'ї очей надія тане* (О. Кислиця); *Забуть несила/ Теплий спомин/ Душі дерев я наспівала в сні,/ Бо тіло — що холодний комин,/ Жаринка серця лиш жива в мені* (Л. Ромен). Практика такої метафоризації закорінена в національній словесній традиції. Пор. антонімічну за значенням метафору *серця крижина*: *Потяг вже суне/ по серця/ крижині,/ Ось мій вагон/ у пустельну країну* (Л. Ромен). Визначальна для метафоризувального компонента *крижина* сема 'холод' зумовлює і семантичне, й оцінне контрастування цієї генітивної структури із розглянутими вище.

Аналогізацію «людина — світло» вербалізують поєднання соматизмів із гіперонімом *світло* і його гіпонімами — загальнозживаними лексемами (*проміння, ліхтарі*) та поетизмами (*зорини*): *осокором срібним/ тремчу/ потопаючи в світлі/ бездонних очей* (Ростислав); *Не дай світло серця вітрам остудити,/ Дай Віри-Надії любити і жити!* (Л. Ромен); *Ходімо до світла*

двох сердець,././ ходімо до таємниці самовідданості двох (В. Рубан); *проміння крові дзеркала уламок/ ворожить і камінним лісом замок/ довкола тебе знов росте як сон* (В. Неборак); *метелики плачу/ кидаються з темряви/ твого тіла на ліхтарі/ очей і їхній попіл/ сльозами стікає/ по обличчю* (С. Жадан); *Шнурочки чорних брів/ і ясновиде личко,./ Зорини карих віч, де розум і душа* (Ю. Назаренко). Переважання з-поміж наведених ілюстрацій метафор із соматизмом *очі* відбиває національну поетичну традицію. При цьому «мотиваційною основою метафоричних проєкцій такого типу [...] стали уявлення про здатність очей випромінювати світло» [4: 225].

Дещо вищим рівнем асоціативного ускладнення порівняно з розглянутими характеризуються метафори, в яких соматизми *тіло, серце* граматично підпорядковані номінаціям будівель, приміщень або їхніх частин, наприклад: *гідко дивитись/ як осунулась/ десятиповерхова/ будівля твого тіла* (С. Жадан); *У приміщенні тіла відкрита тітьма./ У приміщенні духа відкрита розруха* (Ю. Андрухович); *Дівчина спить на сходинках свого тіла/ Вона там ще не була/ Дівчина тінь від палацу/ із білого мармуру* (Н. Неждана); *Осінь — самотності пляшка./ Осінь — журби острівець./ Осінь — маленька монашка/ З келій пожовклх сердець* (Н. Малиновська).

Досвід практичного пізнання світу та різнотипні (за кольором, формою, зовнішнім виглядом і т. ін.) асоціації визначають естетику генітивних метафор, які засвідчують більш чи менш регулярне контекстне зближення соматизмів із номінаціями тематичних зон:

- «їжа» — *великодня паска, узвар: Я люблю твого тіла великодню паску* (Ю. Андрухович); *В них черева, мов льох, а їхня кров — узвар,./ в них дух, як мова, всох, в них мова, як в татар* (Ю. Андрухович);
- «посуд» — *келих, пляшка: Граційним рухом втіленої смерті/ свій келих тіла пронесла* (М. Розумний); *Ми зайдемо в блукаючу кав'ярню/ З пляшками напіввипитих облич* (Н. Неждана); *За вінця губ переливався сміх,./ а очі перекинуті від мене* (П. Мовчан);
- «технічні засоби та пристрої» — *калейдоскоп, кінокамера: Я визнаю як перемену місць/ Калейдоскоп заплющеного ока* (Н. Федорак); *кінокамери очей фіксують мить твоєї ери* (В. Неборак);
- «предмети культу, мистецтва і давнини» — *фреска, кивот, іконостас, пергамент, пор.: перстиглим житом/ осипаюсь/ у ріллю/ перед кивотом/ твого серця* (Ростислав); *Таке минуле за плечима темне,./ Такий облич рясний іконостас,./ Чужих облич я бачу у очах/ Твоїх, коли схиляюся над ними* (О. Ірванець); *пергамент жовтий/ облич споконвічних/ гортаю/ осокором срібним/ тремчу/ потопуючи в світлі/ бездонних очей* (Ростислав).

Уведення до складу генітивних метафор епітетів, виражених прикметниками і дієприкметниками, — це не тільки формальне структурне ускладнення (метафора з двочленного словосполучення перетворюється на тричленне), але передусім ущільнення, посилення зв'язку компонентів метафоричного ядра [6: 142], увиразнення і збагачення контекстної лексичної семантики соматизма. Зокрема, саме із додаванням епітетів пов'язано акцентування сем:

• ‘почуття’, ‘психічний стан’: *Ця довершеність смутку, рисочка зболених уст — / Наче десь поза простором ножиці точать на постриг* (М. Савка); *І ця сльоза, / І серця стук тривожний, / І дивні сни закоханих в маю...* (М. Влад);

• ‘риси характеру’: *Я доторкнуся до полум’я небес / Й стечу водою у весняні ріки... / Та мого серця полохливий пес / З тобою буде — завжди і навіки* (А. Стеценко);

• ‘вік’: *У тихім німбі рук дитячих, / на промінці серцебиття / і відсміюся, і відплачу / своє розхристане життя* (Л. Голота); *а вітер відносить її все далі і далі — / тендітну емігрантку з республіки юного тіла* (Г. Чубай);

• ‘колір’: *Шнурочки чорних брів / і ясновиде личко, / Зорини карих віч, де розум і душа* (Ю. Назаренко); *чорні маслини твоїх очей — чорні дощі / волосся* (В. Махно); *Зорини карих віч, де розум і душа* (Ю. Назаренко); *А зелені виноградинки / твоїх очей / десь зависли / у кроні каштанів...* (А. Цвіт); *Мої слова загрузли по коліна / У синьому снігу твоїх очей* (О. Ірванець); *мої важкі і ртутні сльози / по сірому асфальтові лиця* (Д. Симоненко). Багата колірна палітра сучасної поезії засвідчує використання колоративів як у метафорах — описах зовнішності людини, так і в контексті актуалізації складників парадигми «внутрішній портрет»;

• ‘температура’: *І лиш тоді людину вперше у собі відчуєш, / Коли в тобі заб’ється серця теплий камінь* (С. Жадан);

• ‘звук’: *Тугі дощі завісою із неба, / Пливе холодне сіре полотно, / Та очі все визорюють для тебе / Тихеньку пісню серця все одно* (Л. Ромен).

У таких епітетизованих генітивних метафорах виявляється індивідуальне світобачення поетів.

На ґрунті поширення генітивної структури розвиваються також багатоконпонентні метафоричні комплекси: *колючими поглядами октавіо паса і хуана рульфо / гнучкими лозами місцевих красунь — розкритими моллюсками / їхніх тонких і надкушених губ* (В. Махно); *Вино у скроні тьмяно дзвонить, / облич безтямних п’яна повідь / і твої очі в дзеркалах* (В. Неборак); *на червонім екрані / на білих подушечках мертвих облич / лежать ієрогліфи брів і очей, / неначе метелики, вишиті шовком* (Н. Білоцерківець); *бо незабаром знову почнеться маскарад / чи то пак закінчиться / і знову треба буде одягати / дуже поважні / дуже розумні / дуже заклопотані / маски людських облич* (Г. Чубай).

Різні уявлення про людину відображують також предикативно-іменні метафори, які за характером смислових відношень між компонентами співвідносні з порівняннями. Суб’єкт і предикат у конструкціях цього типу виражено іменниками, а структурно вони репрезентують модель «соматизм (як компонент макропарадигми «людина») — (це) метафоризувальний компонент.

Найоб’ємніший сегмент предикативно-іменної метафори становлять контексти з метафоризатором — компонентом ЛТГ «природа», що зумовлено стійкістю, тяглістю фольклорної та літературної традиції.

Із погляду граматичної належності суб’єкта метафоризації найзагальніший різновид іменникових (предикативних) метафор формують

конструкції з формами особових займенників *я, ми, ти* тощо: *Я ріка. Їх чарує моя глибина,/ А мене в них — палкі недопиті рум'яниці* (М. Кіяновська); *а я повім коханій так: ...ти — океан для корабля/ розкішна маревна земля./...ти — достеменна як сльоза/ найтонша лагідна лоза* (Ю. Андрухович); *А поруч — люди. І у світі тісно./ Я — дерево. Мені болить кора* (Л. Зоряна); *Ми — тільки листя. Ми — минуле: самотнє, тихе й невиразне* (М. Кіяновська); *У світі осінь... І печаль розлита/ У небеса./ Я камінь, а протє/ Допоки вірю — сад чекає літа* (А. Акіменко).

За лексико-тематичними параметрами метафори-ідентифікації, що постали на асоціативному співвіднесенні атрибутів у межах моделі «соматизм (як компонент макропарадигми «людина») — природа», поділяємо на підгрупи:

- природоморфна метафора («соматизм — явище природи», «соматизм — реалія простору», «соматизм — вода»);
- ботаноморфна метафора («соматизм — рослина»);
- зооморфна метафора («соматизм — тварина»);
- орнітоморфна метафора («соматизм — птах»);
- артефактна метафора («соматизм — предмет»).

Такий продуктивний напрямок метафоризації соматизмів, як аналогізація з реаліями рослинного світу, на думку Л.В. Кравець, генетично закорінений у міфології та пов'язаний з язичницьким анімізмом [4: 147]. Зокрема, на зорових уявленнях (наприклад, за ознакою кольору, форми, зовнішнього вигляду тощо) ґрунтуються метафори-ідентифікації *очі — волошки, очі — листя, коліна — яблука тощо: Ваші очі — волошки-зоринки./ З власним серцем сама в поєдинку./ Стелять стежку сухі спориші* (Л. Ромен); *Так сонце наливає тихий сад/ крізь верховіття яблуневі поріділі./ моїх зізнань кружляє листопад./твої коліна — яблука доспілі* (М. Розумний); *і тихцем досягаєш святого Назарія строгу парсунку:/ очі — листя зелене, зі снігу рідка борода* (Н. Федорак).

Контекстне значення цього типу предикативно-іменних метафор також визначають семи:

- 'вік', 'зрілість': *А в слово «тіло» вліто слово «літо»./ Це світле тіло — ледь нестиглий плід* (О. Ірванець);
- 'емоційність': *Краса й Любов поняття вічні,/ Я серце маю — квітку із вогню!* (Л. Ромен).

Багатопланово розвинуті в мові аналізованої поезії моделі зооморфної та орнітоморфної метафори-ідентифікації (перенесення *людина* → *тварина, людина* → *птиця*). Наприклад, контекстні кореляції *очі — звірята (зайці), долоні — ластів'ята* вербалізують оказіональні асоціації (з додатковим колірним акцентуванням), пор.: *очі — звірята/ карі звірята/ біжать тебе запам'ятати* (Г. Чубай); *Хай же очі біжать — / Голубі і зелені зайці./ Не прив'язуй ти їх/ До корита і до водопою,/ Бо пошиєшся враз/ У багаті та ситі старці* (М. Гриценко); *долоні бліді — ластів'ята у чорній воді* (М. Савка). Емоційно-оцінне забарвлення цих поетичних слововживань підтримують також словотворчі засоби, зокрема суфікси суб'єк-

тивної оцінки. Водночас аналогізація *серце* → *птаха*, яка актуалізує ознаку 'незахищеність', належить до традиційних: *А я ще й не жила ж,/ не жила./ Я ж Його ще і/ не відлюбила!/ Моє серце — підбите пташа. / Слово Славлю я Небо і Крила,/ Тріпотить біло-біло душа* (Л. Ромен).

Загальною тенденцією щодо оформлення метафор у формі іменникових словосполучень дослідники називають опредметнення ознак [6: 149; 4: 157–163]). У мові сучасної поезії артефактні метафори засвідчують побутово-предметну конкретизацію соматизмів як репрезентантних складників образу людини. Цю стилістичну настанову ілюструє ідентифікаційна метафора *серце* — *зліпок глини*: *Ну хто збагне святі тайни,/ Крик болю в голосі Сльози?!/.../ В них серце — просто глини зліпок* (Л. Ромен).

Проведений аналіз іменникових метафор (генітивних і предикативних) засвідчує, що метафоричні сполучення із соматичними компонентами, які розбудовують лексико-семантичну парадигму «людина», ілюструють передусім контекстне взаємонакладання семантичних площин «людина» і «природа» (найпродуктивніша з погляду метафоротворення), а також «предметний світ». Лінгвокогнітивна мотивація цього процесу — зовнішні зорові, та — частіше — внутрішньопсихологічні оказіональні асоціації.

Продуктивний стилістичний засіб образно-естетичного опису динамічних ознак, якостей і характеристик людини — *дієслівні метафори*.

Семантичними центрами численних динамічних метафоричних характеристик людини слугують дієслова — назви конкретних дій, які містять вказівку на рідину (*текти, литися (розливатися), переливатися, розхлюпувати, наливати, пити, захлинатися*), а отже, репрезентують зв'язок із базовою метафоричною моделлю «людина — вода». Серед них виділяємо дві лексико-семантичні групи метафор, які вербалізують:

- динамічні риси й ознаки зовнішності людини, пор.: *вона сама стає річкою поволі і/ якось дивно плюскотить на піску/ ... і тече її волосся невідомо куди/ і тече її тіло невідомо куди* (Г. Чубай); *І, роздерши заслону ночі,/ Ти стогнатимеш від любові,/ Понад груди твої дівочі/ Ллються коси твої шовкові* (М. Савка); *І проллються коси шовкові/ На троянди чорно-червоні* (М. Савка);

- почуття, переживання, психоемоційні стани людини (*плач, сміх, радість, журба, самота* та ін.): *Йдуть дощі у світах./ Смутком плаче бурштин./ Чорним птахом крик ночі./ Де спочить?/ В самоті?/ Всі розхлюпала очі,/ йду на прощу в Світи...* (Л. Ромен); *Наливай, наливай самотою серця — / Хай відпустить тебе з кам'яної недолі!* (П. Гірник).

До складу багатьох метафоричних словосполучень входять дієслова, пов'язані з поняттями рослинного світу — *зріти, вростати (поростати), врунтітися, квітнути, (розквітнути), опадати, зів'язнути*. Позначаючи у прямому значенні дії, пов'язані з етапами розвитку рослини, такі дієслова у складі ботаноморфних і фітоморфних метафор стають компонентами опису психоемоційного стану людини: *серце поростає страхом від дослухання,/ як в руслах наших тіл зростає рівень часу* (Г. Петросаняк).

Семантичне і граматичне зрощення соматизмів із дієслівними маркерами розвитку рослин *цвісти* та *в'янути* актуалізує традиційні асоціації «бути в розквіті сил» [13: 63] та «втрачати бадьорість, марніти» [13: 68]. Пор.: *Радосте, юна сестричко, вітай цих/ натомлених гостей,/ [..]/ Хай зацвітуть їм серця серед святої зими* (К. Москалець); *серце радістю завітне* (М. Савка); *В осінню негоду серця опадають з гілок у калюжі* (К. Москалець). Помітною є традиційна позитивна оцінність метафор, утворених при поєднанні дієслів *зацвітати*, *квітнути* з іменником *серце*.

В аналізованій образній парадигмі наявні також десемантизовані та поетичні метафори із смисломодельовальною семою 'світло' — *очі сяють*, *волосся світиться*, *серце розсипало зорі*, наприклад: *Він усміхається, сильний і юний./ Очі зухвали виклично сяють* (М. Савка); *Як світиться твоє волосся,/ як пахнеш ти, моє дитя!* (Л. Голота); *Дивовижно!/ Серце розсипало зорі!/ Надсвятковий вечір!/ Хочеться літати!* (Л. Ромен).

Дієслівні синонімічні ряди *змерзнути*, *холонути* і *горіти*, *пекти*, *племініти*, *підпалити*, *обкипати* утворюють дві опозиційні лексико-семантичні групи антропометафор за ознаками 'холод' — 'тепло'. Найчастіше з предикатами температурної семантики сполучається номінація *серце*, пор.: *Коридором дзеркал бреду.../ Я, твоя Катерина./ Змерзло серце моє/на пекучих льодах каяття* (Л. Голота); *Не кривдуй ні на кого,/ як серце холоне від тиші/ і обірвана мова до крові спікає вуста* (П. Гірник). Тобто *холод* традиційно пов'язується з негативно маркованими почуттями або їхнім ослабленням, зникненням. Натомість об'єднані спільною смисломодельовальною семою 'тепло' дієслова *горіти*, *племініти*, *обкипати*, поєднуючись з іменником *серце*, характеризують і піднесений, і важкий психологічний стан людини. Наприклад, традиційна метафора *серце горить*, *племініє* (Л.В. Кравець вбачає в її основі архетипну модель *вогонь / світло* → *серце* [4: 175]) виражає наявність інтенсивного позитивного почуття, пор.: *Сварог дарує нове Коло Світу!/ Зійшла з небес весела Коляда./ Горять серця молитвою зігріті,/ Дажбожа сила з нами молода!* (Л. Ромен); *Ідуть дощі/ крізь душу,/ крізь вікно,/ А серце/ від любові племініє* (Л. Ромен); *Чи зігрівав кого?/ Чи сам холонув?/ Сьогодні ж, серце, радістю займись!* (Л. Ромен).

Прикметно, що дієслівна метафора, зафіксована у контексті *знов обкипає словом сукровичним/ сліпе й безглузде серденько моє* (Л. Голота), розвиває значення, яке корелює із фразеологічно зумовленим *серце обкипає (обкипіло) кров'ю* — «хтось тяжко переживає, відчуває душевний неспокій» [8 V: 511]. Цей образ засвідчує поступовий відхід від поетичної традиції з акцентуванням індивідуально-авторського складника.

У складі дієслівних конструкцій виокремлюємо також метафори-персоніфікації. Антропоморфний характер мають сполуки соматизмів із дієсловами на позначення:

- фізичної, ментальної діяльності людини ([не] *забувати*, *думати* та ін.): *Велике втомлене серце ніколи не забуває/ За наші дрібні, сплакани душі...* (О. Лишега); *коли тобі минає 64/ і коли кров пригальмовує щоби подумати/ куди їй далі бігти* (С. Жадан);

- культурної, мистецької діяльності людини: *Серце вистукує ламані джазові ноти/ на барабані душевного бризу* (Д. Омельчак);

- емоційних реакцій, динамічних психоемоційних станів — *сумувати, плакати, ридати, сміятися* тощо. Пор.: *Надто сумно довкіль. Знов ридують засмічені гени* (С. Процюк); *3 життя zostались попіл та руїни, /.. / Мовчить і плаче серце серед ночі* (О. Рутецька).

Словник поетичної мови кінця ХХ — початку ХХІ ст. — це також царина мовно-естетичної актуалізації загальномовних і авторських фразеологічних ресурсів. У корпусі дієслівних метафор спостережено різні типи інтеграції усталених висловлень у текст:

- вживання дієслівних фразеологічних зворотів у традиційному, закріпленому у словниках значенні й без зміни структури (*СПОПЕЛЮ ВАС ОЧИМА./ Оберну вас у роси./ І розвію по вітру — / ні мені, ні комусь* (А. Цвіт); *Вдома мені сумно, / Аж дітисся ніде./ Куди не подамся — / Серце світом нудить* (М. Влад); *піниться пиво і кров закипає у жилах/ дурять дівчат що удома чекають дружини* (В. Махно); *То кров закипає у жилах, то чорна ожина/ Вчинила нам згубу, зчорнила нам губи потворно* (М. Савка); *Навчіть нас, батюшко, — / несміло мовив люд./ Тому аж кров застугоніла, / і побілили п'ястуки* (М. Розумний). Пор. зафіксовані у словниках значення **ФО спопеляти очима** — «дуже презирливо, гнівно дивитися на кого-небудь» [8 IX: 572]; **нудити світом** — «втомлюватися від журби, туги за ким-, чим-небудь» [12 I: 165]; **кров закипає у жилах** — «хто-небудь перебуває в стані сильного збентеження, гніву, обурення і т. ін.» [12 I: 399]; **кров застугоніла** — «хто-небудь перебуває в стані сильного хвилювання, збудження і т. ін.» [12 I: 399];

- лексико-граматична модифікація фразеосполук (заміна об'єкта дії — істоти на неістоту, трансформація іменникового сполучення в дієслівне, контамінація двох фразеологізмів або заміна компонентів паремії контекстними синонімами / антонімами): *черевики чистити об фіранку/ і тримати душу в чорному тілі* (Ю. Андрухович); *Сміюся одним оком, іншим плачу, / у півуста хвалю, у пів... хулю* (П. Мовчан); *Містечковий дурень регоче ридма, / і під гавкіт собак розгоряється хмиз* (Ю. Андрухович); *Не треба так. Не треба. Ну навіщо? / Померти — тільки поле перейти* (Р. Скиба). Пор. із узуальним значенням фразем *тримати (держати) в чорному тілі кого* — «суворо поводитися з ким-небудь, примушувати багато працювати, погано годувати і одягати» [8 X: 138]; *[і] сміх і горе (і гріх, і плач, і сльози)* — «про те, що одночасно і смішне і сумне» [8 IX: 409]; *ридма ридати (плакати, заридати і т. ін.)* — «дуже голосно плакати, схлипуючи й захлинаючись сльозами» [8 VIII: 532] і *сміятися (засміятися, реготатися, зареготатися) на кутні [зуби]* — «плакати» [8 IV: 418];

- авторські переосмислення й різноступеневі трансформації фразеосполучки *сталі (залізнi) нерви* — «тверда, сильна воля й твердий, сильний характер» [8 V: 374]. Пор.: *Сама з собою — як між двох рапір./ Сама з собою — зтяжка валіза./ Переробляти нерви на залізо — / метаморфоза ця — не для рабів* (А. Цвіт); *Потім знову мовчати, мовчати, мовчати, / доки нерви не стверднуть сіткою дроту* (І. Андрусак).

Загалом констатуємо продуктивність іменникової та дієслівної метафор як засобів мовоопису людини, її зовнішнього та внутрішнього (психоемоційного) портрета, що супроводжується конкретизацією та оречевленням абстрактних ознак і понять шляхом поєднання соматизма (як компонента макропарадигми «людина») та метафоризувальних компонентів. Соматизми в таких контекстах стають одиницями художнього світу, їхній семантичний розвиток і сполучуваність регулюють закономірності контекстного прирощення / трансформації значень, унаслідок чого оновлюється загальномовна семантика і самих назв частин тіла, й узуальних висловлень із ними, а також створюються яскраві індивідуально-авторські антропоморфні образи.

1. Античные теории языка и стиля : антология текстов. — СПб. : Алетейя, 1996. — 362, [1] с. — (Античная библиотека. Исследования). — Библиогр. в примеч. : с. 309—351.
2. *Єрмоленко С. Я.* Українська мова : короткий тлумачний словник лінгвістичних термінів / С.Я. Єрмоленко, С.П. Бибики, О.Г. Тодор ; за ред. С.Я. Єрмоленко. — К. : Либідь, 2001. — 224 с.
3. *Жайворонок В.В.* Знаки української етнокультури : словник-довідник / В.В. Жайворонок. — К. : Довіра, 2006. — 703 с.
4. *Кравець Л.В.* Динаміка метафори в українській поезії ХХ ст. : монографія / Лариса Кравець. — К. : Академія, 2012. — 416 с. — Бібліогр. : с. 366—409. — (Серія «Монограф»).
5. *Мельникова Е.М.* Особенности функционирования метафоры в прозе О. Мандельштама / Е.М. Мельникова // Ярославский педагогический вестник. — 2003. — № 1. — С. 53—56. — Режим доступу до електронного ресурсу: http://vestnik.yspu.org/releases/povue_Issledovaniy/19_11/
6. *Пустовіт Л.О.* Словник української поезії другої половини ХХ століття : семантико-функціональний аспект : [монографія] / Л.О. Пустовіт / упоряд. : В.І. Матюша, П.А. Матюша, І.Л. Михно. — К. : Рідна мова, 2009. — 243 с.
7. *Селіванова О.О.* Нариси з української фразеології (психологічний та етнокультурний аспекти) : монографія / Олена Олександрівна Селіванова ; Черкаський національний університет ім. Богдана Хмельницького. — К. ; Черкаси : Брама, 2004. — 276 с.
8. Словник української мови : в 11-и томах. — К. : Наук. думка, 1970—1980.
9. Словник тропів і стилістичних фігур / [уклад. В. Ф. Святовець]. — К. : Академія, 2011. — 176 с.
10. *Сюта Г.М.* Лінгвосвіт поезії авторів Нью-Йоркської групи : [монографія] / Галина Мирославівна Сюта ; НАН України, Інститут української мови. — К. : Видавничий дім Дмитра Бураго, 2010. — 160, [4] с. — (Студії з українського мовознавства ; 7). — Рез. англ. — Бібліогр. : с. 144—157.
11. Українська мова : енциклопедія / редкол.: В.М. Русанівський, О.О. Тараненко (співголови), М.П. Зяблюк та ін. — К. : Укр. енциклопедія, 2000. — 752 с. : іл.
12. Фразеологічний словник української мови : У 2-х кн. / уклад. : В.М. Білоноженко та ін. — К. : Наук. думка, 1999. — Кн. 1 — 1999. — 528 с.
13. *Фрейдєнберг О.М.* Поэтика сюжета и жанра / О.М. Фрейдєнберг ; [подготовка текста, справочно-научный аппарат, предварение, послесловие Н.В. Брагинской]. — М. : Лабиринт, 1997. — 448 с.

Статтю отримано 19.02.2016

Hanna Dyadchenko

Sumy State University, Sumy

ANTHROPOMETAPHOR IN THE UKRAINIAN POETIC LANGUAGE

(The end XXth / beginning XXIth centuries)

In the article the approaches to the metaphor definition and classification are found out. Modern Ukrainian scientists define the poetic metaphor as a semantic process which means transfer the form of language unit from one object to another based on some similarity between these objects. There are various approaches to the metaphor classification in the modern linguistics. By the appliance to the language stratum they are ranked on the lexical and grammatical, by the stylistic characteristics — on the poetic (traditional and individual) as well as unusual. Formal and structural paradigm propounds such metaphor classifications as structural (simple, singular and complex metaphors) one and classification by the grammatical form of the metaphorical feature expressing (as parts of speech metaphors are differentiated on the substantive, adjective, verbal- and adverbial).

The author of the article has made an attempt of the figurative structures with the lexical centres — somatisms' complex description, which anticipates the most significant semantic models of the grammatical metaphor types — substantive (genitive and predicative) as well as verbal — definition.

As part of a substantive (genitive) metaphor the role of the metaphorized word fulfils the noun which semantically concentrates the characteristic feature of the object and phenomenon through its correlation with the other objects and phenomena. The genitive metaphors with the semantic centres-somatisms are actual for modern poetic language as been actualized in the poetic language as the components of the traditional poetic vocabulary (*rivers of blood, twigs of hands, rains of hair, lakes of eyes*) as well as newest occasional formants (*leaves of lungs, nimbus of hands, republic of body, olives of eyes, parchment of face, snow of eyes, desert of eyes, etc.*). The different approaches to man's portrayal reflect the predicative and substantive metaphors, correlated with the comparisons by the character of semantic relations. The analyse conducted on the material of the substantive metaphor structures showed that the metaphors with the somatic components illustrate first of all context superposition of the semantic planes "man" and "nature" as well as "objects".

The figurative structures with subjects and adjectives metaphorized oppose to the predicative groups presenting the verbs metaphorization. We observe verbal metaphors as the basic stylistic means of aesthetic reproduction of the dynamic personal characteristics. In these contexts somatisms become the units of the artistic world, their semantic development is being regulated by the rules of context transformation. As a result, the usual semantics of the "parts of the body" denominations has been renovated; the vivid individual anthropomorphic images have been created by the modern Ukrainian poets.

Key words: *anthropometaphor, substantive (genitive and predicative) metaphor, verbal metaphor, external man's portrait, internal (psychoemotional) portrait of a man, somatism.*

УДК811.161.2.81'373.611

Руслана Коца

Інститут української мови НАН України, м. Київ

СКЛАДНІ ПРИКМЕТНИКИ У ДАВНЬОУКРАЇНСЬКІЙ МОВІ: СЕМАНТИКА І СТРУКТУРА

У статті визначені семантика та стилістичні особливості вживання складних прикметників у текстах XI—XIV ст. Описано основні типи творення таких композитів у давньоукраїнській мові залежно від їхньої формальної структури та частиномовної належності компонентів.

Ключові слова: складні прикметники, композити, семантика, словотвірний тип, словотвірна модель, давня українська мова.

Літературна мова в житті кожного народу — це надійна опора в його матеріальному і духовному розвитку. Першою писемною мовою слов'ян стала старослов'янська мова, створена за зразком старогрецької солунськими братами Кирилом та Мефодієм, сперта на південнослов'янські говірки, на слов'янські корені, з яких творилися нові слова, що передавали наявні у Святому письмі складні абстрактні поняття. Це була перша слов'янська мова, якою, за словами В. Русанівського, заговорив Бог [8: 6], вона плекалася духовною елітою і була засобом спілкування з Богом. Перший переклад Святого письма на старослов'янську мову здійснили Кирило і Мефодій ще в IX ст., за ним з'являється низка нових перекладів. На думку С. Нікіфорової, роль ранніх перекладів у процесі створення літературної мови слов'ян очевидна [5: 113], водночас особливого значення вони набувають у формуванні термінології різних галузей знань: «створення слов'янської термінологічної номенклатури, яка б адекватно відображала розвиток і витончене поняття візантійської вченості, стало основним завданням солунських братів уже в момент перекладу найпершої фрази, і

© Р.О. КОЦА, 2016

це завдання зберігало свою актуальність протягом всієї їхньої просвітницької діяльності» [2: 79].

988 року Київська Русь прийняла християнство. Поширення нової релігії на її території відбувається одночасно з поширенням писемності. Християнські ментальні компоненти поступово стають невід'ємною складовою давньоукраїнської мовної картини світу, і відбувається це, на думку С. Нікіфорової, з активним засвоєнням церковно-книжних мовних одиниць, з виробленням власне давньоруських засобів вираження найважливіших теологічних понять на основі вже наявних одиниць, пов'язаних з язичницькими уявленнями про світ [5: 113-114]. Ще перші перекладачі намагалися знайти найоптимальніші засоби передання релігійно-етичних понять. Одним із таких засобів стали складні слова. З одного боку, вони повністю відповідали грецькій науковій традиції і були кальками грецьких складних слів; а з іншого, — втілюючи дві ідеї в одному слові, могли найяскравіше передати аксіологічну орієнтованість висловлювання; мали прозору внутрішню форму, що дозволяла у межах слова співвідносити елементи різних понять, зв'язаних так чи так і в системі нових поглядів на світ.

Отже, композити стали саме тими структурними елементами, що найчіткіше змогли передавати релігійний світогляд давніх слов'ян. Більшість складних слів, як уже зазначалося вище, були кальками з грецької, водночас, перекладаючи ті чи ті слова, автори намагалися знайти найточніший відповідник, тому в текстах часто трапляються структурно подібні композити, спостерігається їхня взаємна заміна залежно від контексту. Переважно, таке явище маємо при перекладі грецьких слів з першим компонентом *εὐ-*. Найчастіше його відповідником стає старослов'янське *благо-*, рідше — *бого-*, що пояснюється понятійними зв'язками семантичних полів “Бог” і “благо” у новій слов'янській картині світу, яка формувалася багато в чому під впливом церковно-книжних текстів. Наприклад: *благолѣпныи* (СДРЯ I, 188) і *боголѣпныи* (258). Водночас сприймати компоненти складного слова дискретно, тлумачити їх окремо (не у складі єдиної лексеми) було би неправильно. Адже у процесі деривації створюється слово, цілісне за своєю структурою і змістом. Крім того, складне слово термінологічне — воно служить засобом позначення спеціального складного теологічного поняття, його форма, як зазначає С. Нікіфорова, принципова у давній період розвитку мови: двоосновне утворення, найчастіше семантично тотожне одноосновному слову, що пережило транспозицію у церковному перекладному тексті, а потім семантичну деривацію у мові в цілому [5: 125].

Саме зі старослов'янської композити були запозичені і давньоукраїнською мовою. На початкових етапах розвитку давньоукраїнської мови такі похідні не були характерними для її лексичної системи і сприймалися як штучні утворення. Тому композити найчастіше траплялися у складі певних традиційних форм та виразів, оскільки під час перекладу калькувалися не окремі слова, а слова у складі конкретної синтагми. Хоча ком-

позити і були чужорідними елементами для давньої української мови, водночас на етапі входження в мову вони відповідали вимогам паратактичної структури висловлювання [9: 93]. Саме це і сприяло тому, що вже на поч. XII ст. калькування з грецької набуває активного розвитку. Водночас зазначимо, що у давньоукраїнській мові запозичується не модель, а окремі слова, створені за певною моделлю. На думку Л. Вялкіної, «закріплення в мові великої кількості слів з однаковою структурою дало можливість виділити структурні типи. Спочатку це були структурні типи тільки запозичених слів, але пізніше за цим зразком почали утворюватися власне давньоруські слова, які вже не були кальками. Тепер можна говорити про запозичення моделі в цілому» [3: 188]. Значний матеріал пам'яток XI—XIV ст. дає підстави стверджувати, що у зазначений період модель складного слова, за висловом С. Аверіної, була не тільки живою, але і продуктивною категорією мови [1: 167].

Значення композитів визначається не тільки їхнім місцем у синтаксичній побудові, але і семантикою елементів словосполучення, яке лягло в основу складного слова. Будучи результатом семантичної та синтаксичної компресії, складні слова включають у своє значення семантику декількох слів. Структурні та семантичні зв'язки складних слів з грецькими еквівалентами очевидні, однак, потрапляючи в систему іншої мови, будь-які лексичні одиниці піддаються асиміляції цій системі, що проявляється у всіх аспектах їхнього функціонування. В XI—XIII ст. ряд запозичень з грецької вже не сприймаються як такі: вони цілком засвоєні давньоруськоукраїнською мовою.

Як показує зібраний матеріал, у текстах давньоукраїнської писемності досить часто вжито складні слова, які передають складні поняття нового знання і християнської картини світу. З одного боку, це були власне старослов'янізми, які ввійшли в нашу мову з церковної літератури, а з іншого, — модифіковані греко-візантійські моделі, створені на слов'янській основі і підтримані давньоукраїнськими словотвірними відношеннями. Що стосується старослов'янізмів, то варто зазначити, що багато з них міцно «вросло» у давньоукраїнську мову вже з найдавніших часів. Деякі з них так сильно закріпилися в мові, що почали з'єднуватися з власне українськими суфіксами і префіксами. Наприклад, слов'янізм *благо* дуже рано витіснив з використання давньоукраїнське слово *болого* (цей корінь, правда, зберігся у назві міста Бологое, що у Тверській області РФ). Слово *болого* — «добро» виявлено у небагатьох давніх пам'ятках, наприклад, у «Руській правді»: *ему болого дѣлъ и хоронилъ товаръ его* [4: 260].

У цьому процесі вирішальну роль відіграло значення. Оскільки доля старослов'янізму, як нам відомо, сильно залежала від частоти його використання в церковно-книжних пам'ятках, очевидно, що слова абстрактного значення чи слова, тісно пов'язані з релігійною тематикою, перемагали синонімічне власне руське слово. Зазначимо, що більшість композитів з абстрактним значенням не мали синонімів у живій руській мові. Наприклад: *благоевѣрньи* (СДРЯ I, 172), *боголюбивьи* (259), *велемоудрьи* (379),

кдиносочущныи (III, 194) та ін. Саме цей факт і полегшував поступове входження таких слів у світські жанри, і в давньоукраїнську мову зокрема.

Серед складних слів релігійної тематики найпродуктивнішими були утворення на **благо-**, **бого-**, **добро-**, **зльо-** та ін. Це пов'язано з тим, що для слов'ян, і українців зокрема, характерне сприйняття дійсності відповідно до моральних орієнтирів християнського віровчення, які насамперед формуються на основі уявлень про Добро і Зло. Наприклад: *и принесеса жьрт-ва чиста господеви и блговоньна* (XII-XIII Ск. БГ, 14 г), *и проводиша и со блгопохвалными пѣ(с)ми и кадилы добровоньными* (1289 / 1425 ЛЛ, 304), *родиса снѣ блгоч(с)тивому и х(с)олюбивому князю Костантину* (1207 / 1377 ЛЛ, 147 зв.), *князю Всеволоду блговѣрну и бобогазнику* (1177 / 1377 ЛЛ, 130 зв.), *ω той боизбранои цркви* (XIII / XIV ПКП, 133 г), *етаже добропрелюбныа Бмъ мл(с)тна* (1288 / 1425 ЛЛ, 302 зв.), *отъ кого злострастьноу сьмьртъ приа* (XII-XIII Ск. БГ, 16 а-б), *въ злохьтру дшю не внидетъ премудро(с)* (1262 / 1377 ЛЛ, 168).

Серед композитів-старослов'янізмів трапляються й утворення з іншими початковими елементами, зокрема: *ω(т) велелѣпныа славы* (XIII / XIV ПКП, 135-136), *вселукавыи дьяволъ не хотаи добра* (1170 / 1425 ЛЛ, 193), *молиса къ всемогущему Бѹ* (1175 / 1377 ЛЛ, 124 зв.), *и съ пѣныи гласохвалныи* (1172 / 1425ЛЛ, 199 зв.), *га ха сѣна бжїа єдиночадааго* (1037-1050 / XV Іл. Сл., 199 б), *приснопамѣтнаго самодержьца всеа Роуси* (XIII / XVI ГВЛ, 245) та ін.

Необхідно звернути увагу на те, що поруч із прославленням християнства важливу роль у літописах відіграє засудження язичництва як вимерлої традиції. Будь-який опис світу, характеристика людини тощо пов'язані з загальною опозицією середньовічного християнського світогляду: праведне — грішне. Тому поруч з іменами високої релігійної семантики, атрибутів позитивної конотації у літописах ужито складні слова, пов'язані з відображенням язичницьких вірувань, найменування негативних рис людини: *блудолобьныи* (СДРЯ I, 235) "схильний до блуду", *бѣсообразныи* (367), *грѣхолобывии* (II, 398).

Такі композити сприймалися як урочисті, незвичайні, тому вони й посідали особливе місце у структурі літописних текстів. Абсолютна більшість таких слів мала релігійно-символічний зміст.

Зазначимо, що складання не було новим способом творення прикметників для давньої української мови. Воно було відомим не тільки праслов'янській, а й індоевропейській прамові. Тому кальки з грецької досить легко засвоювала мова русичів.

У більш пізніших літописах кількість складних слів збільшується. Вони починають використовуватися і для позначення інших, крім релігійної, сфер людського життя. Цей факт свідчить про поступову асиміляцію композитів у лексичну систему давньоукраїнської мови, а характер контекстів, у яких їх починають використовувати, вказує на поступове стирання стилістичної маркованості цих лексем. Такі утворення в літописах представлені одиничними прикладами: *вслѣдуга стопамъ высокомысленымъ ω(т)цемъ* (1091 / 1377 ЛЛ, 71), *ѿ маловременнаго и суетнаго*

свѣта сего (1168 / 1425 ЛЛ, 189 зв.), *вѣстубимъ, яко во златокванья тру-бы* (XII ДЗ, 279), *крѣпкодишньи имѣють* (XIII / XVI ГВЛ, 263 зв.), *Мокѣа великаго слѣпоужого* (245 зв.), *и оукраси ѣ разноличньи красотами* (287), *доколѣ хочете терпѣти иноплемєньныхъ князии* (262 зв.), *жемьчюгомъ оукраси ю многоцѣньнымъ* (1175 / 1425 ЛЛ, 206).

Залежно від структури складні прикметникові утворення поділяють на два типи:

1) утворення, компоненти яких поєднані способом сурядності (тобто, коли компоненти рівноправні);

2) утворення, компоненти яких поєднані способом підрядності (тобто, коли один компонент залежить від другого).

Найпоширенішим типом у давньоукраїнській мові був другий тип. Похідні, компоненти яких поєднані способом сурядності, дуже рідкісне явище у пам'ятках Київської Русі XI—XIV ст.

У своїй роботі складні слова ми групуємо залежно від формальної структури та частиномовної належності компонентів. Відповідно до цього у давньоукраїнській мові виділяємо три основні словотвірні типи складних прикметників, у межах кожного з яких існують свої підтипи. Розглянемо їх докладніше.

Найпродуктивнішим у давньоукраїнській мові, а також у всіх слов'янських мовах, виявився тип складних прикметників з основою іменника в другій частині і основою атрибутивного імені чи займенника в першій. Найчастіше першим компонентом у цьому випадку виступає основа прикметника. Такі похідні підкреслювали зовнішні ознаки предметів, найчастіше вказуючи на їхню якість. Наприклад: *приносѣ... темьянѣ блговоньни* (1091 / 1377 ЛЛ, 71 зв.), *члвци же блговѣрнии* (1147 / 1425 ЛЛ, 129 зв.), *благозаконьни* (СДРЯ I, 186), *великодощьни* (383), *высокооумьни* (II, 252), *добровоньни* (482), *и вси правовѣрнии ѿри* (1168 / 1425 ЛЛ, 189 зв.), *и всакѣ собычаи добронравенѣ* (1175 / 1425 ЛЛ, 206 зв.), *жестосѣрдьни* (СДРЯ III, 252), *в шатерѣ велики королевѣ золотверхи* (1263 / 1377 ЛЛ, 169 зв.).

Серед виявлених нами у пам'ятках XI – XIV ст. похідних трапляються композити, які передають й інші значення, зокрема: часовий вимір предмета (*великовозрастьни* (СДРЯ I, 381), *соуетнаго и маловременьна(ѣ) сего вѣка* (1147 / 1425 ЛЛ, 128 зв.), *дѣлговременньи* (СДРЯ III, 118), *дѣлголѣтьни* (119)), узагальнення і водночас нівелювання багатьох ознак (*и оукраси ѣ разноличньи красотами* (XIII / XVI ГВЛ, 287), *и всѣ оузороць разноличнаѣ* (1164 / 1425 ЛЛ, 186 зв.), *славимъ единосѣцнѣю троицѣ* (1037-1050 / XV Лл. Сл., 194 а), *рыбы и овоощь разноличньи* (996 / 1425 ПВЛ, 47)).

Досить часто першою частиною складних прикметників виступає основа займенника: *доколѣ хочете терпѣти иноплемєньныхъ князии* (XIII / XVI ГВЛ, 262 зв.), *иноплемєньныхъ азыкѣ* (264 зв.), *не кѣ врагомъ бѣжѣмъ ино-вѣрньимъ* (1037-1050 / XV Лл. Сл., 169 б), *и сътвори въ тои клѣтцѣ все-нощньою пѣнию* (XII-XIII Ск.БГ, 19 б), *всемирное ѿ(т) мѣртвыхъ воскр(с)нѣ* (ГБ XIV, 123 а) та ін.

Серед займенникових основ найчастіше виступають *ино-* та *все-*. Частина **ино-* (*ино-*) походить з праслов'янського **(j)inъ*, що первісно означало “один” (збереглося тільки у прикметника *иночадыи: иночадыи снъ сый* (1283 ЄЄ, 2), *во има иночадаго с̄на б̄жыа* (1283 ЄЄ, 5 зв; 7)), а згодом розвинуло значення “інший”, котре і закріпилося за названою одиницею. Похідні такої структури мають значення “не такий, як названо другим компонентом складного слова”. Наприклад: *иноплеменьныи* — “не того, іншого племені”, *иновѣрныи* — “іншої віри”. Частина *въсе-* (*все-*) засвоєна зі старослов'янської мови, а ст.сл. *въсе* своєю чергою є калькою з грецької *πᾶν*. Такі похідні вказують на те, що прикметник “стосується всього того, що названо другим компонентом”: *въседньевъныи / въседньныи* (СДРЯ II, 272) “який триває увесь день”, *въселѣтъныи* (Срезн. I, 469) “який стосується року в цілому”, *въселюдскыи* (СДРЯ II, 274) “всенародний”, *въсемирныи* (275) / *въсьмиръныи* (Срезн. I, 474) “який стосується всього світу”, *въсеродньныи* (СДРЯ II, 277) “котрий поклав початок усьому людському роду”.

Серед прикметників-комполітів з першим складником *все-* виділяємо групу слів, котрі вказували на збільшений вияв ознаки, названої другим компонентом: *въсевѣрныи* (СДРЯ II, 271) “широ віруючий”, *въседоушевныи* (272) “чистосердечний”, *въсекъзньныи* (274) / *въсекозненьныи* (Срезн. I, 468) “витончений в підступах”, *въселоукавыи* (274) / *въселѣкавыи* (Срезн. I, 469) “надзвичайно підступний”, *въсемогоущии* (275) / *въсемогыи* (Срезн. I, 469) “який має надзвичайну силу”, *въсечьстьныи* (280) “гідний найвищої поваги, шани”, *въсесвѣтыи* (Срезн. I, 470) та ін.

Комполіти цієї групи увійшли в давньоукраїнську мову спочатку як старослов'янізми — грецькі кальки з першою частиною *πᾶν*. Їхнє словотвірне значення виводилося зі сполучення займенника *все* з певним іменником: “сповнений того, що названо другим іменниковим компонентом”. Але дуже скоро цей тип творення складних прикметників став надзвичайно поширеним. Якщо звернути увагу на приклади, то можна помітити, що майже всі прикметники на *все-* цієї групи мають відповідники без цієї частини, котрі вживаються як самостійні слова. Тобто, частина *все-* починає приєднуватися до власне прикметників, причому прикметник міг містити у своєму складі будь-які суфікси, які брали участь у процесі словотворення на попередніх стадіях. Цей факт дав можливість С. Нікіфоровій говорити про наявність у такому випадку власне префіксального способу творення [7: 45].

У першій частині інколи виступає основа числівника, причому вжито перший компонент або у вигляді основи, або в родовому (рідше називному) відмінку: *в не(ѣ) пѣнтикостьноую* (1158 / 1425 ЛП, 175 зв.), *на свѣтъ трислѣнчнаго божьства* (1037-1050 / XV Іл. Сл., 194 а), *десѣтьстроуьныи* (СДРЯ II, 462), *дѣвогласнѣ* (III, 112), *дѣвоименитыи* (114), *осмодньевнѣ* (VI, 172), *първочадьныи* (IX, 369). Названі похідні передають кількісне виявлення ознаки.

Першим компонентом описуваного типу складних прикметників інколи буває й основа іменника. Більшість таких похідних виражають ознаку предмета за схожістю до інших предметів, а у своїй семантиці мають

обов'язковий елемент порівняння. Наприклад: *боговидьньи* (СДРЯ I, 253) “котрий має вигляд, подобу Бога”, *богогласньи* (255) “який проповідує Боже вчення”, *ангелообразьнь* (86) “який має образ ангела, створений за його подобою”, *громогласьньи* (II, 394) “подібний до грому”.

Дуже поширеними в усіх слов'янських мовах і давньоукраїнській, зокрема, були складні прикметники з другим дієслівним компонентом. Вони становлять другий тип творення ад'єктивних композитів. Залежно від частини мовної належності першого компонента тут виділяємо три підтипи.

Найчастіше першим компонентом у такому разі буває іменникова основа. Такі похідні можна поділити на два підтипи, де іменник у першому випадку виконує роль суб'єкта дії, а в другому — об'єкта. У структурі композитів у ролі суб'єкта дії зафіксовано винятково Бога. Отже, на думку С. Нікіфорової, тільки головний дійовий суб'єкт нової картини світу може бути «згорнутий» у композитне утворення як такий, що не вимагає граматичної експлікації ні за часовими, модальними (дієслівними), ні за суб'єктно-об'єктними (іменними) характеристиками стандартної предикативно повної фрази [6: 148]. Наприклад: *боговѣщаньи* (СДРЯ I, 255) “сказаний Богом”, *боговѣинь* (254) “навіяний Богом”, *богоглаголаньи* (255) “сказаний Богом”, *богоданьи* (256) “даний Богом”, *богозьдань* (257) “створений Богом”. Похідні такої структури не набули великого поширення. Це пояснюється тим, що на той час вже досить сильно була розвинута система предикативних відношень у структурах власне синтаксичних — реченнях. Тому середньовічні автори відношення «суб'єкт — дія» передавали через речення, що давало ширші виражальні можливості, порівняно з композитними утвореннями.

Складні прикметники другої підгрупи можна розгорнути у сполучення з прямим об'єктом дії. Ясність смислового співвідношення основ, відсутність ускладнених граматичними показниками синтаксичних відношень в потенційному словосполученні сприяли значному поширенню композитів саме такої структури: *благотлаголивь* (СДРЯ I, 175), *благотлюбивьи* (189), *благотлавленьи* (220), *блудотлюбьни* (235), *богобоишьи* (252), *боготлюбивьи* (259), *водоносньи* (454), *грѣхотлюбивьи* (II, 398), *древотѣльньи* (III, 81), *доушегоубьни* (108), *пѣсньлюбьнь* (IX, 413), *звѣзду свѣтоносу* (1175 / 1425 ЛІ, 207), *хрѣтотлюбиваго кнзѣ Андрѣѣ* (1172 / 1425 ЛІ, 196 зв.), *члѣкотлюбивааго ба мнихъ* (1037-1050 / XV Іл. Сл., 203 а), *чюдотворенаѣ Мти Бѣѣ* (1172 / 1425 ЛІ, 196 зв.). Крім того, це відображає важливі закономірності, характерні для синтаксису давньої руськоукраїнської мови, зокрема «ізоморфізм відмінкового значення, прийменника та граматичної валентності дієслова, що його визнають головним у структурі дієслівно-іменного сполучення з синтаксичного погляду, таким, що визначає граматичний зв'язок» [10: 23].

Водночас варто зазначити, що трапляються похідні й іншої семантики, зокрема такі, які передають інструментальні відношення: *боговѣнчаньи / боговѣнчаньни* (СДРЯ I, 254) — “вінчаний Богом”, *богонаписаньни* (262) — “написаний Богом”.

Малопродуктивні типи з прикметниковою основою в першій частині: *и сила животворѣщаго крѣста* (1146 / 1425 ЛІ, 119 зв.), *животворѣщаго оубѣца* (1037-1050 / XV Іл. Сл., 200 а). Такі похідні мають значення “перебувати в певному стані”, “приводити в певний стан”.

Давньоукраїнська мова зберегла і розвинула праслов'янську модель творення похідних, де першим компонентом виступав прислівник: *богатодательнии* (СДРЯ І, 249), *великоглаголивии* (381), *вышечечениии* (260), *древлеглаголемии* (ІІІ, 78), *дѣлготьрѣливии* (120), *члцѣхъ новопознавиѣихъ га законъ* (1037-1050 / XV Іл. Сл., 191 а), *акы новокоупленіи раби* (195 б), *идоша на многогліваго Володимирка* (1143 / 1425 ЛІ, 116 зв.), *въ прежерченном же лѣтѣ* (XІІІ / XVI ГВЛ, 287), рідше — числівник: *треблажени не видѣвшие вѣровавшие* (1106-1108 / 1495 ХД), *първозданыи* (СДРЯ ІХ, 362), *оканьный трѣклятии Святонѣлкѣ* (XІІ-XІІІ Ск. БГ, 18 а). Похідні такого типу вказували на спосіб дії. Характерною особливістю цієї групи складних прикметників є те, що вони легко піддаються декомпозиції, у такий спосіб стаючи основою для юкстапозитів.

Досить часто в складних ад'єктивах другою частиною є прикметник. Такі композити становлять третій тип творення. Як перша частина у праслов'янській мові з ним поєднувалися переважно прислівники. Така модель мала продовження і в XІ—XIV ст.: *благовеликѣ* (СДРЯ І, 169), *благогорькѣ* (176), *благодързии* (183), *велегласьнии* (378), *великогоуциии* (383), *велемудрьии* (379), *высокомудрънии* (ІІ, 250), *ω(т) велелѣпныи славы* (XІІІ / XІV ПКП, 135-136), *тылѣюмыхъ въ скорбехъ доблеоумнии* (163в), *и вона по(до)бна арама(т) многоцѣпныи(х)* (XІІІ / XVI ГВЛ, 305), *ѡ сѣти многолукаваго дѣтвола* (1174 / 1425 ЛІ, 203 зв.), *трапезы многоразличных брашенъ* (XІІ ДЗ, 280).

Водночас з'являються і нові похідні, утворені від основи іменника та прикметника. Вони визначають ознаку предметів асоціативно, за зовнішньою подібністю до інших предметів, яка у структурі слова може бути наголошена елементами *-образнь*, *-подобьнии* або їхніми відповідниками. Наприклад: *ангелообразнь* (СДРЯ І, 86), *ангелоподобьнии* (86), *ароматообразнь* (93), *благоподобнь* (192), *богокрѣпкькии* (257), *боголѣпньнии* (258), *браконеискоусянати* (303), *бѣсообразьнии* (367).

Цей тип творення прикметників виник пізніше, порівняно з першими двома. Такі похідні були властиві переважно книжній мові, а у пам'ятках XІ — XIV ст. виявлено порівняно невелику їхню кількість.

Композити склали особливу групу похідних слів, що виконували важливу контекстно-ідеологічну функцію. Більшість з них були світоглядними, релігійними, філософськими термінами. Складні прикметники ввійшли в давньоруськоукраїнську мову спочатку як чужомовні запозичення, грецькі кальки, але швидко асимілювалися на східнослов'янському ґрунті, міцно закріпилися у лексичному складі української мови і стали зразками (моделями) для творення нових композитів-ад'єктивів, які зіграли значну роль у формуванні української літературної мови.

Структурно такі похідні поділялися на три великі групи залежно від формальної структури та частини мовної належності компонентів, що

було характерним вже для праслов'янської мови. Таким чином, взявши за основу праслов'янські моделі, давня українська мова протягом XI—XIV ст. розвивала їх, вдосконалювала залежно від своїх лексичних та граматичних особливостей.

Отже, структурні та семантичні особливості складних слів, а також специфіка походження визначають їхню особливу роль у давньоукраїнському тексті.

СПИСОК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

- ГБ XIV**— Григорий Богослов. Собрание творений: в 2 т. / [пер. Моск. дух. акад. (Серия «Классическая философская мысль»)]. — Мн. : Харвест — М. : АСТ, 2000. — Т. 1. Слова. — 832 стр.
- ГВЛ** — Галицько-Волинський літопис: Дослідження. Текст. Коментар / НАН України, Ін-т історії України; ред. М. Ф. Котляр. — К. : Наукова думка, 2002. — 400 с. : іл. — Бібліогр. : с. 363—369.
- ДЗ** — Слово Даниила Заточника по редакциям XII и XIII вв. и их переделкам [Текст] / АН СССР; пригот. к печ. Н. Н. Зарубин. — Л. : Изд-во АН СССР, 1932. — XVI, 169, XIII с. — (Памятники древнерусской литературы; вып. 5).
- ЄЄ** — Євсевієве Євангеліє 1283 року / НАН України, Ін-т укр. мови, Київ. славист. ун-т; підгот. Г.П. Арполенко [та ін.]; відп. ред. В. В. Німчук. — К. : КСУ, 2001. — 320 с. — (Пам'ятки української мови XIII ст.: серія канонічної літератури). — ISBN 966-7486-36-2.
- Іл. Сл.** — Розов Н.Н. Синаодальный список сочинений Иллариона — русского писателя XI в. // *Slavia, časopis pro slovanskou filologii*. — Praha, 1963. — Roč. XXXII. — Seš. 2, s. 141—175.
- ЛП** — Ипатьевская летопись. // Полное собрание русских летописей / Императ. Археогр. Коммисия. — Т. 2: Ипатьевская летопись. — 2-е изд. — СПб.: Типография М. А. Александрова, 1908. — XVI с. — 938 стлб. — 87 с.
- ЛЛ** — Лаврентьевская летопись // Полное собрание русских летописей / Постоянная Ист.-Археогр. Ком. АН СССР. — Т. 1: Лаврентьевская летопись. — 2-е изд. — Ленинград : изд-во АН СССР, 1926—1928. — VIII с. — 579 стлб.
- ПВЛ** — Повѣсть временныхъ лѣтъ // Полное собрание русскихъ летописей / Императ. Археогр. Коммисия. — Т. 2: Ипатьевская летопись. — 2-е изд. — СПб.: Типография М.А. Александрова, 1908. — Стлб. 1—21.
- ПКП** — Киево-Печерский патерик / [подг. текста, перевод и комм. Л.А. Дмитриева] // Памятники литературы Древней Руси. XII век / [под ред. Д.С. Лихачева и Л.А. Дмитриева]. — М. : Худ. литература, 1980. — С. 313—626, 692—704.
- СДРЯ** — Словарь древнерусского языка (XI—XIV вв.): в 10 т. / АН СССР, Ин-т рус. яз.; [гл. ред. Р.И. Аванесов]. — М. : Русский язык, 1988—2012.
- Ск. БГ** — Сказаніє і страсть і похвала святым мученикам Борису і Глібу // Бугославський С.А. Україно-руські пам'ятки XI—XVIII ст. про князів Бориса та Гліба: Розвідка й тексти. — К., 1928.
- Срезн.** — Срезневский И. И. Материалы для словаря древне-русского языка по письменнымъ памятникамъ: у 3 т. / И. И. Срезневский. — СПб, 1893—1912.
- ХД** — Житє и хожденє Данила русьскыя земли игумена (XII ст.) — «Хождение» игумена Даниила // Памятники литературы Древней Руси. XII век / под ред. Д.С. Лихачева и Л.А. Дмитриева. — М. : Худ. литература, 1980. — С. 25—114.

1. *Аверина С.А.* Сложные слова в языке XII в. // Древнерусский язык домонгольской поры: межвузовский сборник / [отв. ред. В.В. Колесов]. — Л. : ЛГУ, 1991. — С. 163-173.
2. *Верещагин Е.М.* Две линии в языкотворчестве Кирилла и Мефодия и их последователей: формирование терминологии, создание поэтической традиции / Е.М. Верещагин // Славянское языкознание: X Междунар. съезд славистов. Доклады советской

- делегации: Отд-ние лит. и яз. АН СССР; Сов. комитет славистов / [отв. ред. Н.И. Толстой]. — М. : Наука, 1988.
3. *Вялкина Л.В.* Словообразовательная структура сложных слов в древнерусском языке XI—XIV вв. // Вопросы словообразования и лексикологии древнерусского языка. — М., 1974. — С. 156—195.
  4. *Коца Р.* Прикметникові композити на *благо-* у давній українській мові (семантика та структура) / Р. Коца // Семантика мови і тексту: матеріали XI Міжнародної наукової конференції (Івано-Франківськ, 26-28 вересня 2012 р.). — Івано-Франківськ, 2012. — С. 260—262.
  5. *Никифорова С.А.* Композиты с начальными БОГО- и БЛАГО- в Ильиной книге XI—XII вв.: определение понятийных связей на базе греко-славянских соответствий // Вестник Удмуртского университета. Филологические науки. — 2006. — № 5 (2). — С. 113—126.
  6. *Никифорова С.А.* Глагольно-именная база композитов славяно-русского текста: к вопросу о генезисе сложного слова // Вестник Удмуртского университета. Филологические науки. — 2007. — № 5 (2). — С. 147—152.
  7. *Никифорова С.А.* Формирование понятийной сферы «божественное» в русском языке: композиты с начальными *все* и *много* в древнерусской гимнографии // Всероссийская научно-практическая конференция «Укрепление национальной безопасности России: демографические и миграционные аспекты» 2-4 апреля 2007 г. — Ижевск: ИжГТУ, 2007. — С. 44—46.
  8. *Русанівський В.М.* Історія української літературної мови / В.М. Русанівський. — К. : АртЕк, 2002. — 424 с.
  9. *Тарланов З.К.* Становление типологии русского предложения в ее отношении к этно-философии. — Петрозаводск, 1999. — 207 с.
  10. *Nikiforova S.* Ранняя славянская терминология христианства: структура и семантика композита (на материале древнерусского и древнечешского языков): disertační práce. — Brno: Masarykova univerzita, 2014. — 158 s.

Статтю отримано 21.01.2016

Ruslana Kotsa

Institute of the Ukrainian language of National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv

THE COMPOUND ADJECTIVES IN OLD UKRAINIAN LANGUAGE: SEMANTICS AND STRUCTURE

Composition is a long-standing method of the word formation in all Slavonic languages. The first models of the composite and juxtaposite formation appeared as far back as in the Indo-European parent language. They were common for nouns and adjectives. The Proto-Slavonic language inherited and considerably developed them. The basic word-formation types of adjectives-composites which found their continuation and development in the Old Ukrainian language were formed at that time. Based on the Proto-Slavonic models the Old Ukrainian language developed and improved them depending on the lexical and grammatical features during 11–14 centuries.

Depending on the formal structure and the components belonging to different word classes, adjective composites are divided in structure into three groups. The first group consists of composites with the base noun being second component and adjective, pronoun and less frequently numeral or noun being the first component. Such derivatives emphasized the object external features being typically indicative of their quality.

The compound adjectives with second verb component were very prevalent in the Old Ukrainian language. Typically, the base noun is the first component in this case. The Old Ukrainian language preserved and developed the Proto-Slavonic model of the derivative formation where the first component was an adverb and less frequently numeral or adjective.

At the same time the new derivatives being formed from the stem of a noun and adjective also appeared. They determine the object feature associatively based on external similarity to another objects.

Composites were a specific group of derivatives. They performed an important context-ideological function. Most of them were ideological, philosophical terms that played a significant role in

the Ukrainian literary language formation. Adjectives-composites were initially included in the old Ukrainian language as loan-words, Greek calques. However, they quickly assimilated to the East-Slavic soil, firmly entrenched in the Ukrainian language vocabulary and became the model for the new compound adjective formation.

Key words: compound adjectives, composites, semantics, word-formative type, word-formative model, Old Ukrainian language.

Мовна мозаїка

КОПІЙКА – КОПІЙКІ – ДВІ КОПІЙКИ – ВІСІМДЕСЯТ СІМ КОПІЙОК

Багато хто помиляється в наголошенні іменника *копійка*. Зокрема, уживає форму множини *копійки*, очевидно, під впливом російської *копейки* та форму *копійок* у сполуках з простими числівниками *п'ять* — *дев'ять* (напр.: *п'ять копійок, сім копійок*), зі складними (напр.: *тридцять копійок, вісімдесят копійок*) та складеними числівниками, до яких не входять *два, три, чотири* (напр.: *вісімдесят сім копійок, дев'яносто п'ять копійок*). Щоб не помилятися в наголошенні цього іменника, потрібно запам'ятати:

1. Слово *копійка* належить до тих іменників першої відміни жіночого роду із суфіксом **-к-**, які у відмінкових формах однини мають **наголошений корінь** (пор.: *копійка, копійки, копійці, копійку, копійкою, копійці, копійко*), а у відмінкових формах множини, крім родового відмінка, — **наголошене закінчення** (пор.: *копійк-і, копійок-Ø, копійк-ам, копійк-і, копійк-амі, копій-ах, копійк-і*).

2. За умови поєднання з числівниками *два, три, чотири* іменник *копійка* потрібно вживати в усіх відмінках **з таким самим наголосом, як і в однині**, пор.: *дві (три, чотири) копійки, двох (трьох, чотирьох) копійок, двом (трьом, чотирьом) копійкам, дві (три, чотири) копійки, двома (трьома, чотирма) копійками, двох (трьох, чотирьох) копійках*. Так само наголошуємо його в сполуках зі складеними числівниками, що мають одиниці *два, три, чотири*, пор.: *двадцять дві копійки, двадцяти (-ьох) двох копійок, двадцяти (-ьом) двом копійкам, двадцять дві копійки, двадцятьма (-ьома) двома копійками, двадцяти (-ьох) двох копійках*.

3. В іменника *копійка*, поєданого зі складеними числівниками, до яких входять одиниці *п'ять* — *дев'ять*, **наголошений корінь у всіх відмінкових формах** (пор.: *вісімдесят сім копійок, вісімдесяти (-ьох) семи (сімох) копійок, вісімдесяти (-ьом) семи (сімом) копійкам, вісімдесят сім копійок, вісімдесятма (-ьома) сьома (сімома) копійками, вісімдесяти (-ьох) семи (сімох) копійках*). З наголошеним коренем його подав у сполуці із числівником *п'ять* словник-довідник “Українська літературна вимова і наголос” (К.: Наук. думка, 1973. — С. 290). Орфографічні словники української мови цього наголосу не зафіксували. Його частково подав новий Граматичний словник української літературної мови. Словозміна / Відп. ред. Н.Ф. Клименко. — К.: Видавничий Дім Дмитра Бураго, 2011) у таблиці 27 серед парадигм відмінювання іменників жіночого роду під кодом 1 ОФ РЕ 1 **писанка, яшірка** на с. 695, до якого належить і *копійка* (див. с. 21). У цьому Словнику до складу відмінкової парадигми іменних частин мови, крім однини і множини, додатково введено так зване обмежене число і сформовану на його основі підпарадигму з трьома відмінками — називним, родовим та знахідним, властиву числівниково-іменниковим сполукам. Мовна практика засвідчує, що наголошення кореня слова *копійка* в сполуках із числівниками органічне і для решти відмінків.

Отже, правильно наголошувати *копійка* (однина), *копійкі* (множина), *дві (три, чотири) копійки, вісімдесят сім копійок*.

Катерина Короденська

УДК 811.161.2'367.5

Лариса Лісова

Східноєвропейський національний
університет імені Лесі Українки, м. Луцьк

ІСТОРІЯ ВИВЧЕННЯ ТА ПЕРСПЕКТИВИ ДОСЛІДЖЕННЯ УКРАЇНСЬКИХ ПРІЗВИЩ

У статті проаналізовано основні напрямки дослідження українських прізвищ, погляди учених-ономастів на історію формування та сучасний стан антропонімії. Окреслено здобутки учених у опрацюванні давніх і сучасних українських прізвищ. Теоретичний аналіз праць із антропоніміки дозволив виділити низку лінгвістичних проблем та різні підходи вчених в лінгвістичній науці. Наукові праці з української антропонімії з'являються з другої половини XIX століття, коли вивчення прізвищ здійснювали переважно в етнографічному та культурно-соціальному аспектах. Із другої половини XX століття прізвища починають розглядати в етимологічному, словотвірному, лінгвогеографічному планах, з'являються праці, присвячені вивченню української історичної антропонімії. Наприкінці XX — на початку XXI століття активізуються регіональні дослідження української антропонімії, розпочинається лексикографічне опрацювання прізвищ окремих територій.

Ключові слова: прізвище, антропоніміка, антропонім, ономастика.

Активізація розвитку антропоніміки як наукової галузі, посилений інтерес до дослідження сучасних й історичних особових назв та вивчення загальнотеоретичних питань антропоніміки — явище не випадкове, а продиктоване насамперед науковими і практичними проблемами, свідчення значимості антропоніміки не лише для мовознавства, а й для гуманітарних наук загалом [19 : 3]. Одна з актуальних проблем української антропоніміки — аналіз здобутків мовознавців у вивченні давньої та сучасної антропонімної системи. Мета роботи — окреслити ступінь опрацювання української антропонімії, зокрема давніх та сучасних прізвищ, у роботах українських та зарубіжних дослідників.

© Л.О. ЛІСОВА, 2016

На нашу думку, на сьогодні важливі всі ономастичні дослідження про власні особові назви. Спроби пояснення назв відомі ще з давньоруських літописів, із словників-азбуковників та словників-ономастиконів, у яких значне місце відводили фіксаціям тлумачень власних особових імен, переважно християнських. У середньовіччі інтерес до власних назв не зникає. Пояснюючи значення імен у праці «Лексиконъ славенороскій и именъ тлькованіє», український дослідник-лексикограф Памво Беринда звернув увагу на важливість правильного осмислення природи власного імені, якому передувала назва загальна. Очевидно, що про наукове опрацювання антропонімів ще рано говорити, але названі пам'ятки засвідчують інтерес до антропонімів ще в давні часи.

Дослідження антропонімів набуло системного характеру значно пізніше. Початок наукового вивчення слов'янської антропонімії пов'язують із появою роботи Ф. Міклошича «Die Bildung der slavischen Personennamen» (1860). У ній автор пояснив творення простих антропонімів і навів список словотворчих суфіксів, розглянув форми поєднання компонентів складної особової назви. Підходи, що використав у вивченні слов'янських особових назв Ф. Міклошич, до сьогодні не втратили своєї актуальності, ними активно послуговуються сучасні ономасти.

Першими спробами наукового дослідження української антропонімії можна вважати невеликі статті А.І. Степовича «Заметка о происхождении и склонении малорусских фамилий» (1882) [15] та М.Ф. Сумцова «Малорусские фамильные прозвания» (1885) [16]. М.Ф. Сумцов значну увагу зосередив на проблемі словотвірного аналізу прізвищ, виділив основні афікси, що були використані у творенні прізвищ, описав семантику твірних основ доступного йому прізвищевого матеріалу, розглянув проблему іншомовних прізвищ — зрештою, порушив у статті низку важливих питань і подав цікаві спостереження щодо них. Подальший розвиток української антропоніміки пов'язаний з іменами В.Ю. Охримовича, В.І. Щербини, В.М. Ястребова.

Основоположником української антропоніміки справедливо вважають І.Я. Франка. У праці «Причинки до української ономастики» дослідник проаналізував деякі типи прізвищ, порушив проблему класифікації прізвищевих назв, які розглянув не лише як елемент мовної системи, а й як продукт відображення економічних та соціальних відносин [18]. Значну роль в українській антропоніміці відіграла праця М. Корниловича «Огляд народних родових прізвищ на Холмщині та Підляшші» та «Народна родова ономастика на Волині наприкінці XVIII ст. і в I-й пол. XIX ст.» [7]. Автор розглянув проблему становлення прізвищ, появи їхнього унормованого вживання.

Значне поживлення українських антропонімічних студій у 50 — 60-х роках XX ст. пов'язане передусім з іменами Л.Л. Гумецької, Ю.К. Редька, П.П. Чучки, І.Д. Сухомлина. Аналізуючи особливості словотвору української актової мови XIV—XV ст., Л.Л. Гумецька значну увагу приділила власним назвам, зокрема іменам і топонімам [2]. Дослідниця виділила

словотворчі афікси, окреслила структурні елементи власних імен, зокрема найпоширеніші суфікси, які входять до складу твірної основи антропоніма.

Вагомим здобутком українського прізвищознавства стали монографічне дослідження «Сучасні українські прізвища» [13] та важливий для практичного вжитку «Довідник українських прізвищ» Ю.К. Редька, які досі не втратили наукової цінності. Прізвища у лексико-семантичному та словотвірному аспектах цілісно проаналізовано в словнику прізвищ, зібраному та впорядкованому вченим протягом 25 років. Машинописний варіант цієї грандіозної за обсягом роботи (8 томів) опубліковано лише 2007 р., за чотирнадцять років після смерті автора — двотомний «Словник сучасних українських прізвищ» [12]. У роботі описано значення основ прізвищ, їхню етимологію, спосіб творення кожної антропонімолексеми, її територіальне поширення, до кожного прізвища подано відмінкові закінчення. Прізвищевий матеріал зібрано не лише з усієї сучасної території України, а й із давніх українських етнічних земель, зокрема Лемківщини, Холмщини, міст Ярослава, Перемишля, Воронежа з навколишніми територіями, а також області Бачки у Сербії, заселеної значною мірою українцями.

Територіально та хронологічно вужче дослідження І.Д. Сухомлина, який зосередив увагу на антропонімії Полтавщини XVII ст. [17]. Це дало можливість докладніше розглянути та описати прізвищеві назви, цілісно й повно схарактеризувати давню антропонімію одного з регіонів України. Інтерес до способів іменування особи в давніх писемних пам'ятках зумовив появу робіт про історичну антропонімію деяких регіонів України. Антропонімію північної частини Лівобережної України другої пол. XVII — першої пол. XVIII ст. проаналізувала О.Д. Неділько. Харківський перепис 1660 р. став матеріалом для дослідження С.П. Бевзенка. Українській історичній антропонімії присвячено праці А.М. Залеського та В.Ю. Франчук.

Всю антропонімосистему Закарпаття в синхронії та діяхронії проаналізував П.П. Чучка, дисертаційна робота якого стала першим системним дослідженням антропонімії одного з регіонів України [20]. Прізвищевий матеріал автор розглядає за трьома аспектами: словотвором, семантикою, етимологією, зазначаючи, що їхнє поєднання в одній класифікації недоцільне, оскільки не може охопити всіх типів іменувань одночасно.

1970 року вийшла друком монографія П.П. Чучки «Антропонімія Закарпаття. Вступ та імена», де були представлені результати докторської дисертації автора. Повний текст цієї великої за обсягом роботи, який став доступним читачеві 2008 р., можна вважати одним із найвагоміших здобутків сучасної антропоніміки. Значні досягнення П.П. Чучки і в антропонімічній лексикографії. Цінне і надійне джерело фактичного матеріалу та його етимологічної інтерпретації — історико-етимологічний словник «Прізвища закарпатських українців» [22]. Вагомим для опрацю-

вання проблеми давніх слов'янських імен, а також для вивчення автохтонних імен як основи прізвищ став словник «Слов'янські особові імена українців» [23].

Об'єктом уваги багатьох дослідників були і є словотвір та структура українських прізвищ. Словотвір українських особових назв опрацювали Л.Л. Гумецька, І.І. Ковалик, Л.В. Кракалія, К.М. Лук'янюк, Г.Ф. Шило. Зокрема, вже в 60-х роках на матеріалі антропонімів певного регіону або писемної пам'ятки науковці вивчали словотвірні особливості українських прізвищ. Проблему словотвору власних назв опрацювали С.П. Бевзенко, П.І. Білоусенко, Т.Д. Братушенко, А.О. Свашенко.

Питання етимології як окремого аспекту дослідження прізвищевих матеріалів порушено в 60-х рр. у роботах А.О. Білецького, В.В. Німчука, І.Д. Сухомлина, О.Б. Ткаченка, П.П. Чучки. У сучасній антропонімії етимологічний аналіз найбільшого розвитку досягнув у працях В.П. Шульгача. Книга «Нариси з праслов'янської антропонімії» присвячена реконструкції праслов'янського антропонімного фонду [25]. Дослідження виконано на багатому фактичному онімному матеріалі — сучасному й історичному — всіх слов'янських мов. Ця праця — цінний здобуток української антропоніміки, вагомий внесок у слов'янські етимологічні студії. Етимологічному аналізу прізвищ присвячено розвідки С.О. Вербича, І.В. Єфименко, І.М. Железняк, О.П. Карпенко.

Українська антропоніміка 70-х років зосередила увагу на теоретичних проблемах, зокрема на питанні історії становлення та вивчення прізвищ (М.Л. Худаш), створення класифікації прізвищевих назв. Своєрідним теоретичним узагальненням усіх концепцій розвитку староукраїнської антропонімної системи стала праця М.Л. Худаша «З історії української антропонімії» [19]. Запропоновані дослідником принципи аналізу антропонімів, особливо давніх прізвищевих назв, стали основою для подальших ономастичних студій, вони активізували роботу, пов'язану з вивченням прізвищевих назв у писемних пам'ятках, що було зумовлено вибором обґрунтованого підходу до групування прізвищ. На матеріалі адміністративно-юридичних документів із усієї території України Р.Й. Керста опрацювала історичну антропонімію XVI ст. [6]. Дослідниця простежила способи ідентифікації особи, згрупувавши пропріальну лексику за кількістю компонентів та семантикою.

Не менш цінні для антропоніміки результати дослідження Р.І. Осташа, який на матеріалі «Реєстру Війська Запорозького» 1649 р. проаналізував особливості іменування особи у першій половині XVII ст. Починаючи з 2004 р., учений публікував у наукових збірниках фрагменти словника давніх особових імен українців. Частина словника, які автор друкував під назвою «Українські особові імена середини XVII ст. як об'єкт лексикографії» [10], стали однією з перших спроб лексикографічного опрацювання давньої української антропонімії. Завдяки глибокому аналізу антропонімного матеріалу словник Р.І. Осташа — надійне джерело для вивчення власних імен та прізвищ. Необхідно відзначити, що

праці М.Л. Худаша, Р.Й. Керсти, Р.І. Остаха посилили інтерес дослідників до з'ясування способів називання особи в писемних пам'ятках та активізували їхню роботу в цьому напрямі.

Історичній антропонімії присвячено праці Б.Б. Близнюк, М.О. Демчук, О.Я. Добровольської, М.І. Сенів. На багатому матеріалі власних особових назв, зафіксованих Йосифінською та Францисканською метриками, виконано дослідження І.Д. Красовського, С.Є. Панцьо, І.Д. Фаріон. Спадкові антропонімолексеми в українських писемних пам'ятках XVI ст. проаналізувала І.В. Єфименко [3], антропонімію Житомирщини XVI–XVII ст. опрацювала Л.В. Ящук [26].

Вагомим внеском в українську антропоніміку стали студії з української історичної антропоніміки, здійснені польськими науковцями. Проблемі становлення українських прізвищ та відображенню цього процесу в давніх писемних пам'ятках присвячено праці Е. Вольнич-Павловської [30], В. Шульовської [29], Е. Рудольф-Жолковська [28] та І. Митнік [27] проаналізували історичну антропонімію Волині.

На нашу думку, значну роль в активізації сучасних українських студій відіграють діаспорні антропонімічні дослідження: С.М. Радіон опрацював українські прізвища Австралії («Словник українських прізвищ у Австралії», 1981 р.), Ф. Богдан — Канади («Словник українських прізвищ у Канаді», 1971 р.). Видатний мовознавець О.Т. Горбач проаналізував особливості наголосу прізвищ Львівщини, а також визначив специфіку творення їхніх фонетичних варіантів («Прізвища й особливості їх наголосу в наддністрянській говірці села Романів Львівської області», 1993 р.). Вагомим здобутком діаспорної антропоніміки стали праці В. Ірклієвського «Наші ймення, їх походження та значення» (Мюнхен, 1968 р.) та «Етимологічний словник українських прізвищ — прізвищезнавство» (Мюнхен, 1987 р.) [5], де проаналізовано понад 70 тисяч антропонімолексем.

Протягом останніх десятиліть дослідники активно вивчали регіональну антропонімію України, зокрема Південного Заходу України, а саме: Закарпаття (П.П. Чучка), Бойківщини (Г.Є. Бучко), Буковинської Наддністрянщини (Л.О. Тарновецька), Опілля (Г.Д. Панчук), Північної Тернопільщини (С.В. Шеремета), Західного Поділля (Н.І. Рульова). Не менш важливі роботи, у яких досліджені офіційні іменування інших регіонів України, зокрема Східної (В.Д. Познанська), Північного Степу (Т.В. Марталого), Лубенщини (Л.О. Кравченко), Полтавщини (І.Д. Сухомлин), Середньої Наддніпрянщини (Ю.К. Бабій), Нижньої Наддніпрянщини (І.І. Ільченко), Дніпровського Припоріжжя (І.А. Корнієнко), Уманщини (Ю.І. Блажчук), Центральної та Східної Донеччини (Ю.М. Новикова).

Сучасну українську антропонімію лексикографію поповнили інверсійні (Г.Д. Панчук) та словозмінно-орфографічні словники: «Словник прізвищ: практичний словозмінно-орфографічний (на матеріалі Чернівецьчини» [24]; «Практичний словозмінно-орфографічний словник прізвищ Центральної та Східної Донеччини» [25]. Значну роботу щодо збору і систематизації сучасних прізвищ здійснив В.О. Горпинич. Дослідник

самостійно та у співавторстві опублікував такі словники: «Прізвища степової України»; «Прізвища правобережного Степу»; «Прізвища Дніпровського Припоріжжя»; «Прізвища Середньої Наддніпряниці». Цінні для сучасного дослідника словники прізвищ, надруковані як додатки до монографій С.Є. Панцьо, Л.О. Кравченко та ін., це надійний матеріал для подальших студій науковців.

Серед ономастичних досліджень вагоме місце посідає проблема засвідченого в прізвищах світогляду народу, його менталітету, специфічних культурних, національних та побутових особливостей [1; 4; 11; 21]. Збереження етнокультурної специфіки у відапелятивних патронімах на матеріалі Північної Донеччини аналізує Н.Ю. Булава. Дослідниця наголошує, що «українська антропонімія як одна з форм фіксації досвіду етносу зберігає і передає з покоління в покоління інформацію про природу, закони людської поведінки чи психології, естетичні цінності. Етнокультурна специфіка прізвищ полягає у збереженні певних реалій минулого й сучасного, притаманних національній культурі» [1]. Авторка вважає, що до прізвищ, які містять інформацію про особливості буття народу, належать назви людей за родом діяльності, внутрішніми та зовнішніми ознаками, сімейним станом, етнічною, соціальною чи релігійною ознакою, а також назви міфічних істот.

Як джерело інформації про дохристиянський світогляд наших предків, їхні вірування досліджує слов'янський антропонімікон С.М. Пахомова [11]. Дослідниця зазначає, що «дешифрувати культурну інформацію, закодовану в імені, дозволяє не лише етимологія онімів. Разом із певним відбором мовних одиниць, вживаних у функції власних імен людей, уся система їх використання, надавання, заміни, різних заборон тощо може свідчити про світогляд і свідомість давньої людини, адже зв'язок між власним іменем і його носієм визначається комплексом звичаїв, традицій, ритуалів, наявних у суспільстві правил, похідних від вірувань, міфології та релігії» [11 : 207].

На думку І.М. Желєзняк, за окремими свідченнями, наявними в антропонімі, можна відтворити елементи свідомості народу, відчуття людиною себе й навколишнього світу [4 : 78]. У власній назві закодована пам'ять століть, у ній закладена така велика інформація, яку сучасні методи дослідження ще не дозволяють виділити повною мірою. Перша поява власної особової назви, виділеної із загальної мовної тканини зі своїми характерними ознаками, була витвором синтезу мови й духовної культури як елемента загального світосприйняття людини. Антропонімооснови, пов'язані з лексикою конкретного значення, перетворюючись на символи, набували нового значення ще через емоційний код, закладений в антропонімі [4 : 76–77].

Вплив вірувань на становлення пропріальної лексики — один із аспектів наукових пошуків В.В. Лучика. Учений стверджує, що антропонімія — своєрідна скарбниця давньої лексики, яка віддзеркалює релігійні уявлення праукраїнців, засвідчує світогляд, вірування народу, зберігаючи у

своїх основах назви багатьох язичницьких божеств [8 : 138]. Питанню місця антропонімів, що сягають походженням ще язичницької доби, та співвідношенню їх із пізнішими антропонімами періоду появи християнства приділяє увагу П.П. Чучка [24]. Дослідник робить висновок про значну збереженість автохтонних антропонімів, про їхню кількісну перевагу над антропонімолексемами, пов'язаними із християнством.

Українське прізвищезнавство на сучасному етапі має вагомі здобутки. Опубліковано низку ґрунтовних монографій, присвячених вивченню антропонімних систем окремих регіонів України, аналізові давньої української антропонімії, теоретичним проблемам антропоніміки. Протягом останніх років відбулися ономастичні конференції та вийшли друком наукові збірки: «Питання історичної ономастики України» (1994 р.), «Ономастика східних слов'ян» (1996 р.), «Українська ономастика: матеріали наукового семінару, присвяченого 90-річчю К.К. Цілуйка» (1998 р.), «Слов'янська ономастика» (1998 р.), «Українська пропріальна лексика: матеріали наукового семінару 13–14 вересня 2000 р.» (2000 р.), «Актуальні питання антропоніміки» (2005 р.), «Дослідження з ономастики» (2008 р.); колективних монографій: «Ономастика України першого тисячоліття нашої ери» (1992 р.), «Ономастика України та етногенез східних слов'ян» (1998 р.), «Ономастика Полісся» (1999 р.). Аналізові ономастичного матеріалу присвячені наукові збірники, опубліковані окремими випусками: «Записки з ономастики» (Одеса), «Ономастичні науки» (Донецьк), «*Studia slovakistica*» (Ужгород), щорічник «Студії з ономастики та етимології» (Київ, Інститут української мови НАН України).

Отже, українська антропоніміка має вагомі здобутки в опрацюванні важливих теоретичних питань, а саме: групування та аналіз давніх прізвищевих назв з урахуванням їхніх компонентів; проблема класифікації сучасних прізвищ; антропонімія як джерело інформації про світогляд народу тощо. Дослідження сучасних прізвищ України загалом і її конкретних регіонів зокрема широко представлено у працях вітчизняних антропонімістів. У них здійснено ґрунтовні лексико-семантичний та словотвірний аналізи власних особових назв, враховано їхню частотність, варіантність, локалізацію. На особливу увагу заслуговує аналіз антропонімів на матеріалі давніх писемних пам'яток та їхній етимологічний коментар.

Незважаючи на численні студії науковців, на сьогодні в галузі антропоніміки існує низка спірних і малодосліджених питань, які чекають свого наукового опрацювання. До них належать такі: співвідношення прізвиць та прізвищ на рівні перетворення апелятивних назв у власні; спільність і відмінність словотворчих засобів загальних і власних назв; специфіка морфемної будови та лексико-семантичних типів твірних основ антропонімів, міжмовних, регіональних, діалектних явищ в антропонімії та ін. Одне із важливих завдань сучасної антропоніміки — максимальне виявлення і фіксація прізвищ на всій території України та їхній лінгвістичний аналіз.

1. Булава Н.Ю. Збереження етнокультурної специфіки в апелювативних семантичних патронімах північної Донеччини / Н.Ю. Булава // Філологічні студії : наук. часопис / гол. ред. В.С. Зубович. — Луцьк, 2005. — №. 3–4. — С. 134–141.
2. Гумецька Л.Л. Нарис словотворчої системи української актової мови XIV–XV ст. / Л.Л. Гумецька. — К. : Видавництво АН УРСР, 1958. — 298 с.
3. Єфименко І.В. Українські прізвищеві назви XVI ст. / І.В. Єфименко. — К. [б. в.], 2003. — 168 с.
4. Железняк І.М. Світоглядний код слов'янської антропонімної лексики / І.М. Железняк // Актуальні питання антропоніміки / відп. ред. І.В. Єфименко. — К. : [б. в.], 2005. — С. 76–88.
5. Ірклієвський В. Етимологічний словник українських прізвищ : прізвищезнаство / В. Ірклієвський. — Мюнхен, 1987. — 904 с.
6. Керста Р.Й. Українська антропонімія XVI ст. Чоловічі іменування / Р.Й. Керста. — К. : Наук. думка, 1984. — 152 с.
7. Корнилович М. Народна родова ономастика на Волині наприкінці XVIII ст. і в 1-й пол. XIX в. / М. Корнилович // Етнографічний вісник ВУАН. — 1930. — Кн. 9. — С. 127–131.
8. Лучик В.В. Становлення пропріальної лексики України у зв'язку з розвитком релігійних вірувань / В.В. Лучик // Studia Slovakistica. — Випуск 3 : Магічне світло імені (До 75-річчя професора П.П. Чучки): Зб. наук. ст. / [упоряд. і відп. ред.: С.М. Медвідь-Пахомова]. — Ужгород : [б. в.], 2003. — С. 138–144.
9. Новикова Ю.М. Практичний словозмінно-орфографічний словник прізвищ Центральної та Східної Донеччини / за ред. проф. Т.Ю. Ковалевської та проф. І.Є. Намакштанської. — Донецьк : «Вебер», 2007. — 996 с.
10. Остап Р.І. Українські особові імена середини XVII ст. як об'єкт лексикографії. 19 / Р.І. Остап // Студії з ономастики та етимології. 2010 / НАН України. Ін-т укр. мови; редкол.: ... І.В. Єфименко (відп. ред.) [та ін.]. — Луцьк : ВМА «Терен», 2010. — С. 157–198.
11. Пахомова С.М. Реконструкція світогляду язичників за даними слов'янської антропонімії / С.М. Пахомова // Вісник Прикарпатського національного університету імені В. Стефаника. Філологія. — Випуск XXIX–XXXI. — Івано-Франківськ : Видавництво Прикарпатського нац. ун-ту, 2011. — С. 204–207.
12. Редько Ю.К. Словник сучасних українських прізвищ : у 2 т. / за ред. Д. Гринчишина. — Львів, 2007. — Т. 1–2.
13. Редько Ю. К. Сучасні українські прізвища / Ю.К. Редько. — К. : Наук. думка, 1966. — 216 с.
14. Словник прізвищ : практичний словозмінно-орфографічний (на матеріалі Чернівецьчини) / гол. ред. К.М. Лук'янюк. — Чернівці : «Букрек», 2002. — 424 с.
15. Степович А.І. Заметка о происхождении и склонении малорусских фамилий / А.І. Степович // Филологические записки. — Воронеж, 1882.
16. Сумцов М.Ф. Малорусские фамильные прозвания / М.Ф. Сумцов // Киевская старина. — 1885. — Февраль. — С. 214–219.
17. Сухомлин И.Д. Основы полтавской ономастики : автореф. дис. на соискание научн. степени канд. филол. наук : спец. 10.02.01 «Українська мова» / И.Д. Сухомлин. — Харьков, 1964. — 20 с.
18. Франко І.Я. Причинки до української ономастики / І.Я. Франко // Франко І.Я. Зібрання творів : у 50 т. — К. : Наук. думка, 1982. — Т. 36 : Літературно-критичні праці. — С. 391–424.
19. Худаш М.Л. З історії української антропонімії / М.Л. Худаш; Д.Г. Гринчишин (відп. ред.); АН Української РСР, Ін-т суспільних наук. — К. : Наук. думка, 1977. — 236 с.
20. Чучка П.П. Антропонімія Закарпаття : монографія / П.П. Чучка. — Ужгород : [б. в.], 2008. — 672 с.
21. Чучка П.П. Антропонімія як засіб етнічної ідентифікації людності / П.П. Чучка // Мовознавство. — 1988. — №. 1. — С. 11–21.
22. Чучка П.П. Прізвища закарпатських українців : істор.-етимол. словник / П.П. Чучка. — Львів : Світ, 2005. — 704 с.

23. Чучка П.П. Слов'янські особові імена українців : істор.-етимол. словник / П.П. Чучка. — Ужгород : Ліра, 2011. — 432 с.
24. Чучка П.П. Сліди язичництва в антропонімії українців карпатського регіону / П.П. Чучка // Ономастика України першого тисячоліття нашої ери / відп. ред. Д.Г. Бучко. — К. : Наук. думка, 1992. — С. 176–183.
25. Шульгач В.П. Нариси з праслов'янської антропонімії / В.П. Шульгач. — К. : Довіра, 2008–2015. — Ч. I–II. — 413 с.
26. Ящук Л.В. Антропонімія Житомирщини XVI — XVII ст. : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.01 «Українська мова» / Л.В. Ящук. — К., 2008. — 20 с.
27. Мутник І. Antroponimia Wołynia w XVI–XVIII wieku / І. Мутник. — Warszawa : Uniwersytet Warszawski, 2010. — 412 s.
28. Rudolf-Ziółkowska E. Uwagi o antroponimii ziemi łuckiej w XVII–XVIII wieku (na podstawie Albumu studentów Akademii Zamojskiej z lat 1595–1781) / E. Rudolf-Ziółkowska // Studia z Filologii Polskiej i Słowiańskiej. — 2000. — Т. 36. — S. 109–119.
29. Szulowska W. Imiennictwo dawnej ziemi halickiej i lwówskiej / W. Szulowska. — Warszawa, 1992.
30. Wolnicz-Pawłowska E. Antroponimia łemkowska na tle polskim i słowackim / E. Wolnicz-Pawłowska. — Warszawa, 1993. — 340 s.

Статтю отримано 10.03.2016

Larysa Lisova

Lesya Ukrainka Eastern European National University, Luts'k

HISTORY OF STUDYING AND PERSPECTIVES OF RESEARCH OF UKRAINIAN SURNAMES

Main directions of study of the Ukrainian last names are analysed in the article, looks of scientists on history of forming and modern state of anthroponomastics. Achievements of scientists are analysed in the study of the Ukrainian last names. The theoretical analysis of labours from anthroponomastics allowed to select the row of linguistic problem and different approaches of scientists in linguistic science. Scientific labours from Ukrainian anthroponym appear from the second half of XX century, when the study of the last names was carried out mainly in ethnographic and in a civilized manner-social aspects. From the second half of XX century of the last name begin to examine in etymologic, word-formation plans, labours, devoted the study of Ukrainian historical anthroponym, appear. At the end of XX century — at the beginning XXI century activate regional researches of Ukrainian anthroponym, the lexicographic analysis of the last names of separate territories begins.

The semantics of bases and word-formation structure of the modern last names in the south of Volyn region have been analyzed. Onim and appellative vocabulary represented in bases of the last names has been determined; various after structure variants of the names, toponymic and appellative nominations of a person giving reasons for the last names, have been considered. The productivity of the names in creation of the last names has been defined; names characterized by the most activity in the process of creation of the last names have been stated.

Key words: family name, anthroponomastics, anthroponym, onomastics.

УДК 811.16'373.611

Світлана Соколова

Інститут української мови НАН України, м. Київ

ТЕОРЕТИЧНІ І ПРАГМАТИЧНІ АСПЕКТИ СЛОВ'ЯНСЬКОГО СЛОВОТВОРЕННЯ

Рецензія на книгу «Slavische Wortbildung im Vergleich: Theoretische und pragmatische Aspekte» / Slavica Varia Halensia / Band 12 / Martin-Luther-Universität Halle-Wittenberg / Svetlana Mengel (Hg.). — Berlin: LIT VERLAG Dr. W. Hopf, 2014. — 681 S.

Наприкінці 2014 р. Галле-Віттенбергський університет Мартина Лютера в серії «Slavica Varia Halensia», редакторами якої є професори цього університету Ангела Піхтер і Світлана Менгель (серія започаткована 1997 р.), випустив том 12 «Слов'янське словотворення у порівнянні: теоретичні і прагматичні аспекти», що, як зазначає у передмові редакторка тому професор Світлана Менгель, «є спільною роботою багатьох авторів, що з'явилася як результат багаторічної співпраці в межах міжнародної Комісії зі слов'янського словотворення при Міжнародному комітеті славістів». 11—15 травня 2014 р. відбулася 15-та міжнародна конференція Комісії, під час якої серед інших питань остаточно обговорено зміст цієї колективної праці. Основна мета її — представити науковій (мовознавчій) спільноті специфіку словотвору слов'янських мов, які в цьому плані відрізняються від інших індоєвропейських. Зіставний аспект при цьому передбачає як контрастивне і порівняльне дослідження конкретних мовних явищ у слов'янських і неслов'янських мовах (і між окремими слов'янськими), так і відображення часткових розбіжностей у теоретичних засадах

© С.О. СОКОЛОВА, 2016

та підходах до опису словотвірних систем слов'янських і неслов'янських мов. Специфіка словотвору висвітлюється з урахуванням діахронного і синхронного підходів і з проекцією в прагматичну площину. Ця багатоаспектність реалізована в самій структурі праці, що складається з чотирьох розділів.

Перший розділ «Слов'янське словотворення у світлі різних лінгвістичних теорій» об'єднує 10 ґрунтовних статей і розпочинається дослідженням білоруської дослідниці **Зінаїди Харитончик** «Семантика і прагматика лексичних одиниць у дзеркалі дериваційних процесів», у якій на прикладі похідних ознакових слів компаративного типу в сучасній російській мові (на зразок *лисий, кошачий*) показано їхній семантичний синкретизм — своєрідну багатозначність, приховану за словниковою формулою тлумачення 'притаманний', 'такий як'. Ці елементи значення, які не відображають словники, репрезентують частину наївної мовної картини світу, що свідчить про умовність розмежування семантики і прагматики, словникового і енциклопедичного значення. У статті авторки з Болгарії **Юлії Балтової** «Про місце і застосування підходів від значення до форми і від форми до значення у слов'янських дослідженнях зі словотвору» висвітлені особливості цих підходів, що їх застосовують для розв'язання різних лінгвістичних завдань, зокрема переконливим прикладом життєздатності підходу від форми до значення є словотвірні, морфемні та коренево-гніздові словники, цей принцип лежав в основі теоретичного опису до 70-80-х рр. минулого століття. Підхід від значення до форми, що розвивається з 60-х рр. минулого століття і використовує поняття словотвірної категорії, виявився плідним для зіставного мовознавства. Слід зауважити, що, незважаючи на досить широке охоплення фундаментальної наукової літератури стосовно різних слов'янських мов, дослідження українських словотворців представлені лише коренево-гніздовим словником Є.А. Карпіловської, що свідчить про необхідність активного пропагування українських теоретичних досліджень зі словотвору за межами України. Цей недолік частково компенсує стаття української дослідниці **Лариси Кислюк** «Підходи до вивчення семантики похідного слова: українська дериватологічна школа в порівнянні з іншими слов'янськими», виконана в руслі основоцентричного (кореневого) підходу, який дав змогу на матеріалі нової української лексики виявити процеси внутрішньої і зовнішньої динаміки, що стосуються гнізд трьох типів — кореневих, коренево-словотвірних (мішаних) та словотвірних. У статті сербської дослідниці **Райни Драгічевич** «Різні теоретичні підходи до опису префіксації в слов'янському словотворі» префіксацію розглянуто на тлі того факту, що у сербській теорії словотвору, на відміну від іншого слов'янського світу, префіксацію традиційно розглядали як різновид композиції, і лише на межі ХХІ століття цей погляд змінився. Порівнюючи різні погляди, авторка робить висновок про те, що префіксацію слід визнати специфічним словотвірним процесом. У статті «Національні форманти-унікати» **Бранко Тошович**, який представляє Австрію, обґрунтовує це поняття, під яким розуміє словотворчий засіб, притаман-

ний тільки мові певного етносу (нації), розглядає моделі для вивчення формантів-унікатів у слов'янських мовах, пояснює процедуру аналізу і характеризує це явище у штокавських мовах — сербській, хорватській, бошняцькій, чорногорській, які є єдиною в слов'янському світі мовною спільнотою зі спільною діалектною основою. Запропонована методика може бути застосована для порівняння інших слов'янських мов. У статті **Аліції Нагурко** (Німеччина) «Словотвірні гнізда і концептуальні фрейми (на прикладі концепта 'святий')» розглянуто взаємодію концептуального, лексичного та словотвірного рівнів на матеріалі польської, чеської та німецької мов (базове слово — прикметник *święty / svátý / heilig*). **Світлана Менгель** (Німеччина) в статті «Особливості слов'янського словотворення в діахронно-історичному аспекті» пропонує пояснювальну модель специфічного розвитку слов'янського словотвору, звертаючись до першої писемної мови слов'ян — давньоцерковнослов'янської, зокрема простежує дериваційні процеси у сфері номінації абстрактних понять, назв осіб, творення складних найменувань тощо. У статті «Теоретичні і прагматичні аспекти творення слов'янської термінології словотвору» **Зоф'я Рудник-Карватова** (Польща) виходить з розуміння самого поняття «термін» як одиниці, що чітко визначає зміст певного поняття в галузі науки і техніки, і вбачає причину складності такого визначення щодо мовознавчих понять (зокрема у сфері словотвору) в розмаїтті концепцій, теорій та методологій. Авторка закликає під час термінотворення послуговуватися не лише принципами компактності та однозначності, але також і функціональності, системності, відтворюваності й ефективності. Дуже корисним для читача є список джерел дослідження — слов'янських лінгвістичних словників, енциклопедій та баз даних. **Олександр Кіклевич** (Польща) в статті «Амбісемія у словотворі» звертає увагу на можливість неоднозначної семантичної інтерпретації похідних одиниць у мовленні за рахунок компресії. Під семантичною амбівалентністю автор розуміє той факт, що на рівні системи мови функціонує інваріант значення, якому відповідає відкрита множина варіантів (реальних і потенційних), зумовлених мовним та позамовним оточенням знака. **Єлизавета Которова** (Польща) в праці «Словотвір як інтерфейсний феномен» вказує на особливе місце словотвору (як феномена мовної діяльності і як наукової дисципліни) між лексикологією і граматикую, між синхронією і діахронією, між системою і реалізацією мови.

Розділ II «Слов'янський словотвір у контрастивному і компаративному висвітленні» розпочинає стаття **Кристини Вашакової** (Польща) «Перспективи порівняльних досліджень у словотворі», у якій розкрито нові можливості зіставного підходу у зв'язку з використанням досягнень корпусної лінгвістики і когнітивної семантики. У розвідці **Олександра Лукашанця** (Білорусь) «Актуальні проблеми зіставного дослідження словотвору слов'янських мов» на матеріалі білорусько-російських паралелей запропоновано комбінований підхід до зіставного дослідження (ономасіологічний з елементами польового й ідеографічного), який дає змогу найпослідовніше описати словотвірні системи зіставлюваних мов і виявити, зокрема, й

периферійні аспекти диференціації. У праці **Геннадія Ніколаєва** і **Наталії Ніколаєвої** (Росія) «*Типологічні універсалії слов'янського словотвору*» розглянуто універсалії загального порядку, до яких належать взаємозв'язок і взаємодія слово- і формотворення, спільність основного фонду способів словотворення, формантів і словотвірних значень, зв'язок між словотвірною і семантичною деривацією, стилістична маркованість словотворчих засобів тощо. Проблеми інтернаціоналізації як універсальної тенденції розвитку сучасних слов'янських літературних мов торкається **Олена Коряковцева** (Польща) у статті «*Загальнослов'янський фонд інтернаціональних словотвірних морфем: теоретичні і прагматичні аспекти дослідження*», розмежовуючи загальнослов'янські і зональні афіксальні інтерморфемі. **Галина Нецименко** (Росія) у статті «*Внутрішня динаміка словотвірних систем у близькоспоріднених (слов'янських) мовах: відцентровий — доцентровий рух*» наголошує на тому, що є розрив між рівнем і ступенем просунутості теоретичних розробок у галузі зіставлення близькоспоріднених мов (синхронного і діяхронного) та якістю практичних описів. Водночас авторка робить цікаве спостереження над динамікою функціонування (перерозподіл функцій) синонімічних афіксів у чеській мові. **Євгенія Карпіловська** (Україна) в статті «*Засади словотвірної категоризації лексики у міжслов'янських паралелях*», узагальнюючи досвід слов'янських дослідників, розвиває польовий підхід до словотвірної системи української мови і характеризує її ядро (зону абсолютного ладу), оточення ядра/периферії (зону відносного ладу/безладу) та периферію (зону абсолютного безладу). Водночас авторка вказує на динамічний характер системних відношень і важливість дослідження міжмовних паралелей для визначення ролі словотворення у мовній концептуалізації світу. У розвідці **Василки Радевої** (Болгарія) «*Дериваційний потенціал прикметників: спільність та різноманітність*» розглянуто прикметники як мотиваційну базу дієслів і складних прикметників у слов'янських (болгарська, російська, чеська) та неслов'янських (німецька) мовах, які демонструють специфіку дериваційних систем і дериваційного інвентаря. **Цветанка Аврамова** (Болгарія) в статті «*Безсуфіксні назви мешканців (nomina habitatorum) у слов'янських мовах*» на підставі застосування як формального, так і семантичного критеріїв доходить висновку про те, що на синхронному рівні вони похідні / мотивовані відповідними назвами території так само, як і суфіксальні назви. **Олена Лукашанець** (Білорусь) у праці «*Принципи контрастивних досліджень соціолектної деривації*» зауважує, що для зіставного вивчення деривації у соціолекті актуальні ті самі проблеми, що й для зіставного дослідження деривації загалом, але знакова вторинність соціолектів щодо загальнонаціональної мови спричиняє їхню семіотичну недостатність, а відтак, і проблему системності лексики та словотвору. У соціолектах спостерігаємо також специфічне співвідношення синхронії й діяхронії. **Ніна Клименко** (Україна) в статті «*Взаємозв'язки різнорівневих похідних одиниць мови як критерій їх зіставлення (на матеріалі східнослов'янських і новогрецької мов)*» пропонує запровадити в словотвірний аналіз одиницю проміжного типу — лексико-

словотвірну категорію — для розгляду різних способів словотворення, що виражають ті самі значення. Методику аналізу (для кожної мови окремо та зіставного) автор ілюструє на прикладі локативних простих (з одним коренем) та складних (з двома і більше основами) композитних прикметників в українській та новогрецькій мовах. **Сергій Сахно** (Франція) у праці «Словотвірна мотивація російської лексики: співвідношення між синхронією і діахронією, формально-семантичні паралелі із західноєвропейськими мовами» обґрунтовує концепцію словотвірно-етимологічного словника міжмовних лексичних еквівалентів, вихідною мовою якого є російська, зіставлена з низкою західноєвропейських мов (французькою, англійською, німецькою та ін.), наведено й латинські відповідники тощо. **Лора Тасева** (Швейцарія/Болгарія) в статті «Грецько-слов'янські словотвірні еквіваленти у перекладах XIV століття (префікси α -, $\alpha\nu\alpha$ -, $\alpha\pi\sigma$ -)» розглянула особливості передання похідних із зазначеними префіксами в низці перекладів на церковнослов'янську мову, виконаних у XIV ст. болгарськими і сербськими книжниками, і порівняла їх з матеріалами раніших перекладів. Матеріал опрацьований статистично, що дало змогу виявити певні тенденції, зокрема обмеження різноманітності слов'янських варіантів у переданні грецьких префіксів, тенденція до зменшення безпрефіксних відповідників, збільшення частотності вживання домінуючих слов'янських еквівалентів тощо. Культурно-національні особливості шанобливих звертань розглянуто в статті **Гельмута Кайперта** (Німеччина) «Зменшувально-пестливі і гоноративні (поважно-шанобливі) утворення у слов'янських перекладах «Бесід» Берлемона (XVII ст.)».

Не менш цікаві й праці, уміщені в розділі III «Слов'янський словотвір у фокусі окремих мов», у якому проблеми, висвітлені на прикладі однієї зі слов'янських мов, проєктуються на загальнослов'янське тло і водночас ілюструють специфіку аналізованої мови. Зокрема, **Олена Петрухіна** (Росія) у розвідці «Творення нових слів у російській мові: теоретичні аспекти і когнітивно-дискурсивний аналіз» звертає увагу на когнітивно-дискурсивні умови виникнення нових похідних слів у російській мові, передусім шляхом деривації від питомих російських коренів або давніх запозичень, а також на потенційну можливість маніпулювання свідомістю за допомогою штучних номінацій, створених за типовою словотвірною моделлю, що передбачає їхню концептуалізацію. У статті **Лідії Аризанковської** (Македонія) «Словотвір як частина македонського мовознавства у теоретичному і прагматичному аспектах» зроблено акцент на потребах в активізації словотвірного потенціалу македонської мови, які є частиною еволюційного процесу мови і зумовлені економічним, технологічним і соціальним розвитком суспільства. **Божо Чорич** (Сербія) у праці «Про комбінований словотвір на тлі інших близьких способів номінації» наголошує на поширеності у сербістиці терміна «комбінований словотвір», під яким розуміють поєднання деривації зі складанням, трактуючи його як підклас композиції, за допомогою якого творяться лише імена та прислівники. До складання зараховують, крім звичних для українців випадків (на зразок

brz-o-nog-ø ‘швидконогий’, *rib-o-lov-ac* ‘риболов’), також і те, що ми звикли називати префіксацією (*oko-vrat-nik* — ‘комір’, *do-vrat-ak* - ‘одвірок’). Нерідко той самий дериват ілюструє різні способи словотворення. **Барбара Штебиг Голуб** (Хорватія) у статті «*Хорватський словотвір — між традицією і новими тенденціями*» розглядає, з одного боку, деякі складні питання хорватського словотвору (зокрема питання самостійності словотвору та його термінологічної впорядкованості), а з іншого — новітні тенденції розвитку словотвірної системи (юкстапозити і телескопічні слова) та спроби хорватських мовознавців осягнути ці тенденції. **Амела Шегович** (Боснія і Герцеговина) в статті «*Словотвірні ознаки назв жінок за професією у сучасній боснійській мові*» зазначає, що суфікси на позначення осіб жіночої статі, зазвичай закріплені традицією за певними основами, у розмовному мовленні можуть варіювати, особливо ця тенденція помітна у спілкуванні молоді, і це явище слід розглядати не лише з позицій морфології, але й з позицій соціолінгвістики. **Ірена Страмліч Брезнік** (Словенія) в статті «*Конкуренція суфіксів у номінації спільнокореневих синонімів у сучасній словенській лексиці*» тлумачить словотвірні синоніми як слова з тією самою основою, але з різними словотворчими афіксами, що мають те саме словотвірне значення. Розглянуто синонімічні пари, інші синонімічні утворення, простежено відмінності між одно- і багатослівними номінаціями. У праці **Івanni Боздехової** (Чехія) «*Творення складних імен у сучасній чеській мові*» на матеріалі Чеського Національного корпусу проаналізовано складні назви осіб за такими ознаками: особа, що виконує дію, видає звуки, є носієм ознаки, перебуває у певних відношеннях. Серед новітніх імен осіб спостережено зростання активності словотворчих елементів іншомовного походження. **Лариса Рацібурська** (Росія) у статті «*Прагматичні аспекти сучасного російського словотвору*» наголошує на важливості когнітивно-дискурсивного підходу до дериватології, який уможливує врахування не лише функціональної специфіки новотворів, але й їхньої комунікативної доцільності. Нові слова в текстах ЗМІ ілюструють динамічні мовні процеси, сприяють інтерпретації явищ дійсності, демонструють основні особливості сучасного стану мови, що дає змогу говорити про відображення в них своєрідності національної культури. **Сергій Афонін** (Німеччина) в статті «*Роль словотвору для маркування соціальної дистанції у звертанні*» стверджує, що привнесення нових словотвірних елементів (*Тамарочка Сергеевна*) або їхнє усічення (*Зоя Пална*), спричиняє значну зміну прагматичного змісту усього мовного акту й є показником взаємодії різних рівнів мовлення. **Кристина Клещова** (Польща) у статті «*Творення і функціональні зміни польського прислівника*» зазначає, що словотвір польського прислівника змінювався протягом століть: з праслов’янського періоду адаптувалися ад’єктивні деривати, що закінчуються на *-e*, *-o*, на *-ski*, бісегментні форманти (*z lekka*). Процес руху прислівників до інших класів зосередився здебільшого між розрядами прислівників (польські автори вважають їх окремими граматичними класами), та на різних класах часток, зокрема модальних (модальних слів-речень). Саме цей процес

спричинився до розбіжностей у тлумаченні класів прислівників і кваліфікації лексем у польській граматиці і лексиці.

У працях, зосереджених у розділі IV «Слов'янський словотвір у міждисциплінарному контексті», встановлено зв'язки словотвору як з іншими напрямками мовознавства (лексикологією та лексикографією, морфологією й синтаксисом, етимологією), так і з іншими гуманітарними галузями (логікою, літературою). Зокрема, **Рената Беленчиков** (Німеччина) у статті «Словники у словотворі і словотвір у словниках» (переклад українською за російською авторською версією назви), з одного боку, з'ясовує, як можна використовувати словники для наукових досліджень у галузі словотвору, а з іншого — характеризує типи спеціальних словників (морфемні, словники «сімей слів», словотвірних гнізд, тлумачні словотвірні словники), які розкривають словотвірну систему конкретної мови. Органічність зв'язків між цими двома підходами наочно ілюструє німецька назва статті «Лексика у словотворі і словотвір у лексиці». У праці **Олексія Никитевича** (Білорусь) «Дериваційне гніздо як об'єкт і модель в теорії словотвору і практиці лексикографування» висвітлено складні питання словотвірної лексикографії, зокрема складних випадків морфемного членування і похідності, особливості словотвору в мові інтернету, місце діалектизмів у загальномовних словотвірних словниках тощо. **Ігор Милославський** (Росія) в статті «Десять постулатів про належність слов'янської аспектології до словотвору і наслідках цього для граматики і лексикографії» у стислому вигляді подає основні характеристики видового протиставлення у слов'янських мовах, зокрема наголошує на неспроможності намагань вивести семантичний інваріант для одиниць, протиставлених на основі сполучуваності, і називає (на нашу думку, дуже влучно) дві семантичні ознаки доконаного виду — однократність та/або результативність. Орієнтуючись на рецепцію, автор підкреслює актуальність видової характеристики лише для особових форм теперішнього часу, а для продукування важливі обмеження, які накладає доконаний вид. Зважаючи на те, що різні за видом дієслівні одиниці — завжди різні лексеми, їм має відповідати й окреме словникове тлумачення, що уможливить і плідне зіставлення даних різних мов. **Йоганн Реке** (Німеччина) у розвідці «Досі словотвір чи все ж краще знову морфологія?» наголошує на тому, що об'єкт дослідження словотвору практично неможливо відмежувати від об'єкта дослідження морфології, і на цій підставі відмовляє словотвору у праві бути окремим розділом науки про мову й пропонує «повернути» його в лоно морфології. У праці **Роберта Гаммеля** (Німеччина) «Слов'янські складні найменування — між словотвором і синтаксисом» наголошено на наявності синтаксичної структури в складних найменувань на відміну від похідних слів і представлено спробу створення синтаксичної класифікації різних типів складних найменувань. Зауважимо, що українській традиції відома й спроба синтаксичного обґрунтування деривації. До проблеми опису словотворчими засобами логічних (семантичних) категорій суб'єкта, об'єкта, простору, часу причини й наслідку звертається **Ольга Єрмакова** (Росія) у статті «Можливості словотвору у сфері вираження логічних категорій». Автор доходить

висновку, що засобами словотвору можуть бути виражені ті самі логічні категорії, які можна передати лексичними засобами, зокрема й вторинною номінацією, однак, не мають словотвірного вираження категорії причини, наслідку і мети. **Людвіг Селімські** (Польща) у праці «Словотвір і етимологія» наголошує на можливості протиріч між словотвірним і етимологічним аналізом певних похідних одиниць. Стаття **Сергія Бірюкова** (Німеччина) «Трансформаційна поетика» присвячена аналізу індивідуальної словотворчості поетів російського авангарду і неоавангарду, яка, за твердженням автора, певною мірою може вплинути на словотвірну систему мови.

Звертає на себе увагу мовне розмаїття збірника, і не лише в плані об'єктів дослідження (представлені практично всі слов'янські і деякі інші мови), але й у плані мовного оформлення: статті написані переважно однією зі слов'янських мов (частіше — однією з досліджуваних) з німецькою або англійською аотацією, статті дослідників, які представляють Німеччину — німецькою (з аотацією слов'янською мовою), цитати з наукової літератури подано без перекладу. Докладна інформація про авторів, яка завершує збірник, уможливує подальше обговорення ідей, висловлених у статтях. Матеріали збірника дають змогу українському читачеві ознайомитися не лише з проблемами, безпосередньо обговорюваними на його сторінках, але й з деякими поглядами на граматичні явища, які не збігаються зі звичними для українського мовознавства. Це стосується передусім префіксального словотвору, що його багато представників південних слов'ян зараховують до композиції, та дещо незвичних для нас поглядів на класифікацію частин мови. Знайомство зі збірником спонукає до роздумів, зокрема й над проблемою, які питання українського мовознавства (не лише в галузі словотвору!) можуть бути цікавими для обговорення з представниками інших лінгвокультур і мовознавчих шкіл, а також над тим, які здобутки українського мовознавства варто ширше пропагувати.

Статтю отримано 02.02.2016

Svitlana Sokolova

Institute of the Ukrainian language of National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv

THEORETICAL AND PRAGMATIC ASPECTS OF SLAVIC DERIVATION

Review of the book «Slavische Wortbildung im Vergleich: Theoretische und pragmatische Aspekte» / *Slavica Varia Halensia* / Band 12 / Martin-Luther-Universität Halle-Wittenberg / Svetlana Mengel (Hg.). — Berlin: LIT VERLAG Dr. W. Hopf, 2014. — 681 S.

The author determined a common work by the group of authors, who collaborate for a long time within the International Commission with the Slavic word formation under the International Slavic Committee. The Comparable aspect of the study is realised in the contrastive and comparative study of a certain linguistic phenomena in Slavic and non-Slavic languages (among particular Slavic), in the reflection of partial differences in theoretical principles and approaches to the description of word-forming systems of Slavic and non-Slavic languages.

Key words: *word formation, Slavic languages, comparison.*

УДК 81'42:821.161.2:82...А/Я1/7.08

Яна Остапчук

Прикарпатський національний університет
імені Василя Стефаника, м. Івано-Франківськ

ТЕКСТ, СМИСЛ, ОБРАЗ: ЛІНГВО-КОГНІТИВНИЙ ВИМІР

Кононенко В.І. Текст і смисл. —

Київ — Івано-Франківськ: Вид-во Прикарпатського
національного університету імені Василя Стефаника,
2012 — 272 с.; **Кононенко В.І. Текст і образ. —**

Київ — Івано-Франківськ: Вид-во Прикарпатського
національного університету імені Василя Стефаника,
2014 — 191 с.

Логоепістеми «текст», «смысл», «образ» передбачають репрезентацію смислу в текст, а заданих текстів — у смисли, а ці операції, в свою чергу, стають основою процесу образотворення. Така інтерпретація ґрунтується на розумінні категорійного потенціалу кожного складника цієї тріади з урахуванням можливостей різновекторного спрямування взаємозалежностей, модель яких набуває вигляду — Текст ↔ Смисл ↔ Образ [5:11]. Ідеться передусім про художній дискурс, передумовою творення якого зазвичай стає виокреслений уявою автора образний світ, що реалізується в смислах і текстовій організації. Складній проблематиці взаємодії тексту й смислу, тексту й образу на рівні пересічення цих логіко-епістемічних понять присвячені монографічні праці В. Кононенка, що видані як двотомник, — «Текст і смисл» (2012), «Текст і образ» (2014).

Загальним положенням, на якому слідом за Ю. Лотманом будує свою концепцію В. Кононенко, є визначення функції тексту як «творення нових смислів». «Доказовість

© Я.В. ОСТАПЧУК, 2016

цього постулату, — зазначає автор, — посилюється при зверненні до художніх текстів з їхньою метафорикою, в якій закладено внутрішні глибинні смисли, що стають прозорими за умов їхнього накладання одне на одне, можливостями різних інтерпретацій тощо» [3: 6]. Розглядаючи лінгвокультурологічний контент, В. Кононенко вводить також у багатовимірну площину аналізу таку визначену категорію, як суб'єктивний чинник текстотворення, що його персоніфікує особистість автора твору, наратор, мовець, звідси постає ідея дихотомічних відносин на рівні адресант-адресат.

Обґрунтовуючи принципи лінгвокультурологічних, лінгвокогнітивних, лінгвопрагматичних засад текстотворення, автор монографій виокремлює набір понять на кшталт «лінгвокультурема», «експресема», «мовно-естетичний знак», «когнітолема», «логосема», «прецедент», «вертикальний контекст» [3: 6–7], сутнісно звертаючись до них при викладі теоретичних положень. Часом, однак, контури цих позначень накладаються одне на одне, що дещо ускладнює сприйняття монологічних побудов тексту книжок. Допомагають опанувати авторську думку постійні покликання на художні тексти, що, за твердженням В. Кононенка, і є тією відправною субстанцією як цілісність в її незліченних і водночас означених репрезентаціях [3:11].

На тлі широкої проблематики лінгвопоетики, мовностильових прикмет — від метафори до словесного символу [4], — В. Кононенко звертається до конкретики індивідуалізації мовомислення, творення авторських мовних картин світу, пошуку «свіжих» засобів образотворення. Привертають увагу тонкі спостереження В. Кононенка над мовостилем відомих майстрів слова — Євгена Плужника, Ліни Костенко, Івана Драча, Миколи Вінграновського, сучасних західноукраїнських письменників. Прикметною рисою цих есе є звернення передусім до своєрідного ідіолекту, неповторної художньої манери письма кожного автора. Скажімо, в поезії Є. Плужника помічена концентрація понять на позначення *суму, зневіри, безнадії, болю, втрати, розпачу, відчаю*; а в текстах І. Драча постає ланцюжок образів-масок, через уявлення яких усвідомлює себе поет; художній дискурс М. Вінграновського має в підмуркові його рецептурні відчуття, колірні бачення тощо.

До честі автора монографій, він, сказати б, із пієтетом поставився до текстотворення молодшої генерації українських письменників. Не заглиблюючись у теорії модернізму й постмодернізму, В. Кононенко з тактом і розумінням сприйняв пошуки нового смислу й новаторської словесної форми творців верлібру і новомодної прози, зокрема Віктора Кордуна, Юрія Андруховича, Оксани Забужко, Володимира Цибулька, Сергія Жадана, прагнучи знайти в їхніх текстах елементи нової образності. Нас зацікавило, до прикладу, глибоке і проникливе бачення автором монографій таких поетичних екзерсисів, як: «День дощів / у гарбузовій квітці / на тоненькій нитці гудини» (В. Кордун); «Третій янгел палить запальничкою крила» (В. Цибулько); «Може так подолаємо стіни,

пригинемо/ голоси до камінних цурпалків/ і витремо очі?» (Ю. Андрухович). Спостереження над текстами поетів «нової хвилі» дозволили В. Кононенкові дещо під іншим, ніж зазвичай, кутом зору подивитися на творення нової метафорики, асоціативне зближення різномислових словесних утворень, алюзійні перехрещення, принцип «нанизування» висловлень тощо.

Значної теоретичної ваги набуває розділ «Словесний образ автора. Читач» у книзі «Текст і образ». Відомо, що свого часу до проблеми «образ автора» звертався В.В. Виноградов (стаття «Стиль Пикової дами» [2: 203–210]), однак на матеріалі українського художнього дискурсу дослідження авторського ідіостилю як передумови характеристики постаті письменника практично не здійснювались. Виходячи з положення М. Бахтіна про те, що «так званий образ автора — це справді образ особливого типу, відмінний від інших образів твору, але це образ, і він має автора, і він створив його» [1: 65], В. Кононенко визначає образний світ письменника в категоріях об'єктивності / суб'єктивності його мовомислення. Цінність такого підходу полягає в можливостях залучення системи мовно-естетичних засобів, аналізу художнього тексту як цілісного ядра для одержання ймовірної інформації про мовосвіт адресанта — в нашому випадку автора твору.

Не обмежуючись окремими прикладами вияву авторського мовомислення (скажімо, шляхом порівняння творчої манери І. Нечуя-Левицького й Валерія Шевчука, Михайла Стельмаха й Олеса Гончара), В. Кононенко подає доволі розгорнуті словесні портрети двох письменників — прозаїка Григора Тютюнника і поетеси Ліни Костенко. Грунтуючись на уважному прочитанні їхніх текстів, збираючи «по краплинках» їхні оцінні висловлення, щирі зізнання, коментарі щодо поведінки персонажів, В. Кононенко створює привабливі, але не без критичного бачення образи цих видатних особистостей. Прикметно, що, посилаючись на висловлені Ліною Костенко самооцінки, автор книжки робить висновок: «вона різка, неоднозначна у своїх діях, поведінці й творчості: може бути доброю й злою, непримиренною і лагідною — отож вона людина в усій її привабливій жіночності» [«Текст і образ»: 103].

Не менш складне і відповідальне завдання поставив перед собою автор «Тексту і образу» — створити на ґрунті лінгвокультурологічного аналізу образ читача. На шляху від адресанта до адресата-читача виникають, здавалося б, неподоланні перешкоди, адже якщо «голос» автора звучить у художньому тексті, то його одержувач — читач — виявляє свою внутрішню сутність лише імпліцитно, опосередковано. Навіть більше, кожний справжній майстер слова переважно має «свого читача», який у захваті або з критикою сприймає авторський текст. В. Кононенко прагне дати ментально-психологічну кваліфікацію україномовного читача з визначенням властивих йому симпатій і антипатій, підтримки чи заперечення позиції автора. Висновок В. Кононенка щодо вдумливого читача незаперечний: «це людина, що замислюється над прочитаним, сприймає його

в тому чи тому емоційно-оцінному вимірі й у цьому є співучасником процесу текстотворення» [«Текст і образ»: 118].

Дещо фрагментарним щодо основного спрямування дослідження в книжці «Текст і образ» видається її останній розділ «Складники текстового простору». Статті розділу написані з властивою авторові майстерністю, насичені ґрунтовними спостереженнями над текстовими рішеннями й привертають увагу нестандартністю підходів, глибиною теоретичних висновків (досить звернутися до есе з приводу лінгвоетичних функцій ключових слів і висловлень, мовно-ліричних відступів тощо). Серед роздумів В. Кононенка над текстовими реалізаціями авторського мовомислення вагомо прозвучала стаття «Своє й чуже в концептуальному аспекті». Ідеться не лише про дискурс-аналіз онтологічно-метафізичних понять «своє» й «чуже», а й про кваліфікацію національно-ментальних констант, пов'язаних із способом життя, традиціями, зрештою зі стереотипами поведінки [«Текст і образ»: 158]. Глибиною роздумів позначено, зокрема, визначення «іншого»: це обов'язково не «свій», але й не так «чужий», як хтось третій — ближчий до «свого», аніж до «чужого». Наведено переконливі приклади вживання цих слів-понять у художньому дискурсі. *Своя*, рідна земля, запевняє автор, антагоністична *чужині*, проте «своє» не заперечує «чужого» як ворожого.

Звернувшись до вживання дискурсивного компонента *ще не...*, автор відстежує його потенціал як виразника доволі суперечливого смислу: від ствердження обов'язкового настання дії («ще треті півні не співали», отож неодмінно заспівають) до заперечення можливості ще не зреалізованої дії («ще не до кінця вмерла надія»). В. Кононенко наголошує на необхідності звернення в таких випадках до співвідношення думки й знання (когнітивного аспекту), здійснюваному шляхом введення (прямого чи імпліцитного) епістемічних предикатів на кшталт фактивного *знати* (*знаю*, що щось здійснюється, *не знаю*, що щось здійснюється).

Можна було б поставити під сумнів доцільність включення в першу з рецензованих праць розділу «Мовна картина світу і культура мовлення», в якому розглянуто проблематику мовної компетенції компенсаційного потенціалу мовця тощо, однак при уважному прочитанні цього матеріалу переконуєшся, що автор мав рацію, зводячи місток між теоретично-методологічними засадами вивчення мовомислення, аналізом «мовно-естетичних знаків» (С. Єрмоленко) і практичними рекомендаціями, що впливають із загального масиву викладеного. Скажімо, звернення до нових тенденцій у взаємодії літературної норми й сучасного розмовного мовлення достатньо красномовне з позицій опрацювання «новостилю» і под. Широка тематична амплітуда дослідницьких зацікавлень автора монографій засвідчує помітне прагнення розширити масштабність дослідження, не оминати не лише провідних, визначальних, а й супровідних ідей взаємозумовлюваного процесу смисло-, тексто- й образотворення.

1. Бахтін М.М. Висловлювання як одиниця мовленнєвого спілкування / Михайло Бахтін // Слово. Знак. Дискурс : Антологія світової літературно-критичної думки ХХ ст. / за ред. М. Зубрицької ; пер. з рос. — Львів : Літопис, 1996. — С. 310–317.
2. Виноградов В.В. Стиль «Пикової дами» / В.В. Виноградов // В.В. Виноградов. Избр. труды : О языке художественной прозы. — М. : «Наука», 1980. — С. 176–239.
3. Єрмоленко С.Я. Мовно-естетичні знаки української культури / С.Я. Єрмоленко. — К. : Інститут української мови НАН України, 2009. — 352 с.
4. Кононенко В.І. Символи української мови / Віталій Кононенко. — 2-ге вид, доп. і перероб. — К.-Івано-Франківськ : Вид-во Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника, 2013. — 440 с.
5. Мельчук И.А. Опыт теории лингвистических моделей Смысл ↔ Текст / И.А. Мельчук. — М. : «Наука», 1974. — 346 с.

Статтю отримано 25.01.2016

Yana Ostapchuk

Vasyl Stefanyk Precarpathian National University, Ivano-Frankivsk

TEXT, SENSE, IMAGE: LINGUO-COGNITIVE DIMENSION

Book review on: Kononenko V.I. Text and sense. — К. — Ivano-Frankivsk: Publishing house of Vasyl Stefanyk Precarpathian national university, 2012. — 272 p; Kononenko V.I. Text and image. — К. — Ivano-Frankivsk: Publishing house of Vasyl Stefanyk Precarpathian national university, 2014 — 191 p.

Book review is dedicated to theoretical-methodological principles and language realizations of text categories, sense, image. Justifying the principles of linguoculturological, linguocognitive, linguopragmatic grounds of textcreating such notions as «linguoculturema», «logosema», «precedent», «vertical context» are examined. Deep investigation of linguoculturological content gives the possibility of singling out the category of subjective factor of textcreating which personifies the author of the text. Means of languagethinking individualization, authors' world images creating, new means of imagecreating are explored as well.

Key words: *text, sense, image, discourse, textcreating, languagethinking, idiolect, author's image.*

УДК 811.161.2'28(09)

Віктор Мойсієнко, Галина Гримашевич
Житомирський державний університет
імені Івана Франка, м. Житомир

**МІЖНАРОДНА НАУКОВА КОНФЕРЕНЦІЯ
«ПОХОДЖЕННЯ Й РОЗВИТОК
УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ ТА ЇЇ ГОВОРІВ»
(м. Житомир, 12 – 13 листопада 2015 року)**

У листопаді 2015 р. в Житомирському державному університеті імені Івана Франка відбулася Міжнародна наукова конференція «Походження й розвиток української мови та її говорів», співорганізатором якої став Інститут української мови НАН України.

Узяти участь у конференції зголосилися мовознавці — історики мови та діалектологи — з 4 країн: Польщі, Угорщини, Білорусі та України. Найчисленнішим було українське представництво (науковці з Києва, Черкас, Старобільська, Одеси, Львова, Запоріжжя, Луцька, Івано-Франківська, Вінниці, Кам'янець-Подільського, Дніпропетровська, Умані, Хмельницького, Житомира). Результати наукових пошуків лінгвістів були опубліковані до початку конференції в двох збірниках наукових праць — «Український глотогенез» і «Волинь — Житомирщина: Історико-філологічний збірник з регіональних проблем», № 26.

Пленарне засідання, яке тривало впродовж цілого дня 12 листопада, відкрив вітальним словом ректор університету професор *П.Ю. Саух*, який наголосив, що це перше в Україні наукове обговорення надскладної проблеми україністики — походження української мови та її говорів.

До учасників конференції звернувся завідувач відділу історії та граматики Інституту української мови Національної академії наук України, член-кореспондент НАН України **В.В. Німчук**. Знаний історик української мови зауважив, що наразі у вітчизняному мовознавстві, на жаль, небагато фахівців, які розпрацьовують таку важливу й актуальну проблему, як український глото- та діалектогенез.

Виступи на пленарному засіданні були присвячені актуальним питанням походження й розвитку української мови та її говорів. Зокрема, **Г. Півторак** у доповіді «*Деякі методологічні проблеми дослідження історії української мови на сучасному етапі*» обґрунтував необхідність комплексного підходу до етно- та глотогенетичних досліджень із залученням як лінгвістичних, так і історичних, археологічних, антропологічних та інших джерел, розкрив можливості й недоліки давніх писемних пам'яток і народних говорів як основних джерел дослідження ранньої історії української мови, визначив приблизні часові межі її формування як окремої лінгвосистеми, порушив низку актуальних методологічних проблем історичного мовознавства. Дослідник наголосив, що на кінець XII ст. формування основних визначальних рис української мови переважно на фонетичному й морфологічному рівнях завершилося.

В. Німчук виголосив доповідь «*Причинки до закарпатського діалектогенезу*», у якій на матеріалі фактів сучасної діалектології та писемних пам'яток як кирилических, так і писаних латинкою запропонував гіпотезу походження одного з територіально-мовних утворень української мови — закарпатського діалекту, акцентував увагу на деяких методичних і методологічних аспектах дослідження діалектогенезу. Зокрема, учений зауважив, що історія діалекту є складовою частиною історії національної мови, тому історію структури етнічної мови іноді називають історичною діалектологією.

Г. Мартинова у виступі «*Про походження середньонаддніпрянського діалекту*» звернула увагу на джерела виокремлення давньої середньонаддніпрянської історико-культурної зони (свідчення лінгвістики, історії, археології, етнографії), які дають підстави визначити початок формування в ній середньонаддніпрянського діалекту, здійснила спробу обґрунтування гіпотези його походження завдяки комплексній характеристиці в синхронному та діахронному аспектах одного з типових для говору явищ — твердості / м'якості шиплячих приголосних.

В. Мойсієнко в доповіді «*Північноукраїнське наріччя: окресленість у просторі й часі*» на основі матеріалів сучасної лінгвогеографії та писемних пам'яток запропонував окреслення північноукраїнського наріччя в діахронії, визначив комплекс поліських мовних рис, передовсім на фонетичному рівні, архаїчність яких можна підтвердити локалізованими давніми текстами, починаючи від XIV ст.

У виступі **В. Таранця** «*Походження етносу українців та їхньої мови*» акцентовано увагу на етимології слова *українци* з позиції його прадавнього морфемного складу, що дало підстави відтворити вихідне префіксально-суфіксальне утворення *ukeг-, яке ототожнюється зі слов'янським племенем

украї, відомим серед західних слов'ян, й у результаті подальшого аналізу терміна *uker- виділити префікс u- (з іє.*au) 'далеко' та кореня *ker- 'люди, земля' що загалом засвідчує первісне 'гірські люди, (пастухи), горяни'.

Неординарним був виступ *Л. Гнатюк «Питання походження та розвитку української мови очима західноєвропейських лінгвістів (на матеріалі німецькомовних праць)»*, де проаналізовано низку німецькомовних видань, у яких часто помилково у зв'язку з неточністю наукової термінології під час перекладу та через недостатність проаналізованих джерел зазначені проблеми висвітлено необ'єктивно щодо відповідності досліджуваної мови та термінів на її позначення.

І. Фаріон у доповіді *«Історія лінгвономена українська мова як етнонаціональна ідентифікація українців (на матеріалі текстів XIV — XX ст.)»* простежила історію лінгвономена українська мова впродовж XIV—XX ст. у контексті етнонаціональної ідентифікації українців на основі картотеки Історичного словника української мови XIV — першої половини XVII століття та Історичного словника Є. Тимченка, зосередила увагу на терміні *руська мова (язык)*, що єдиний, усупереч складним колонізаційним історичним обставинам, зберігав свою тяглість, даючи безсумнівну ідентифікацію українцям, а відтак під впливом суспільних обставин трансформувався в сучасний термін *українська мова*.

У виступі *П. Білоусенка «Праслов'янські витоки українського словотвору»* порушено актуальні проблеми словотвору, визначено склад похідних іменників із суфіксами у праслов'янській мові та їхнє значення, показано розвиток вторинної семантики з первинним абстрактним значенням, зроблено висновок про те, що значна частина праслов'янських утворень перейшла в українську мову, створивши прецедент творення нових нульсуфіксальних субстантивів із широкою гамою лексико-словотвірних значень.

О. Іщенко в доповіді *«Інвентар звуків у діалектах: до проблеми витоків української мови»* на основі матеріалів діалектної фонетики представив гіпотезу про місце зародження української мови. На основі методики К. Аткінсона, у якій запропоновано кореляцію між фонемним інвентарем мови та її давністю, з'ясував, що ймовірним місцем зародження української мови є ареал південно-західних українських говірок.

Значення берестейсько-пінського ареалу для різних галузей української філології розкрив *О. Скопненко* у виступі *«Берестейсько-пінський ареал як об'єкт дослідження»*, констатував, що специфіка діалектного ландшафту, літературні традиції Берестейсько-Пінського Полісся як об'єкт вивчення мають бути в епіцентрі наукових пошуків. Цей ареал має вийти із затінку центральних тем вітчизняної гуманітаристики, адже без висвітлення генези й сучасного стану берестейсько-пінських говірок історія української мови буде неповною.

13 листопада робота конференції була продовжена в двох секціях: «Діалектологія» та «Історія мови. Історична діалектологія».

У виступах учасників першої секції, присвячених різноаспектним дослідженням українських діалектів, було визначено актуальні проблеми вив-

чення й аналізу структурних рівнів українських говорів, зокрема фонетичного (*І. Гороф'янюк* «Фонетичні архаїзми української говірки с. Булаєшти республіки Молдова: система вокалізму»), морфологічного (*Г. Гримашевич* «Прислівникова система середньополіського діалекту в загальнополіському контексті», *Л. Рябець* «Кличний відмінок в українських діалектах»), синтаксичного (*О. Сьоміна* «Динаміка складного сполучникового речення в східно-подільських говірках»), лексичного (*М. Ткачук* «До питання про структурну варіантність лексики в редуکتивних говірках Чорнобильської зони»), фразеологічного (*Г. Доброльозжа* «Вигукові фразеологізми як відображення світобачення та етносвідомості українця (на матеріалі діалектної фразеології Середнього Полісся)» та словотвірного (*Т. Тищенко* «Композитивне словотворення як спосіб номінації в говірках Середнього Поділля»). Доповідь етнолінгвістичного спрямування виголосила *М. Шарпа* «Просторова варіативність різнопланових елементів культурних явищ (на матеріалі середньополіської весняної календарної обрядовості)». Проблема діалектної мікротопонімії був присвячений виступ *Н. Лісняк* «Діалектні особливості мікротопонімів Лемківщини». Усі доповіді викликали активну дискусію, що свідчить про актуальність порушених у виступах наукових проблем.

На секції «Історія мови. Історична діалектологія» було виголошено доповіді, присвячені аналізу елементів і категорій української мови в діакронії: *М. Лесюк* «Фонетична та граматична архаїка гуцульського говору української мови», *В. Денисюк* «Фразеологія документів Брацлавського воєводства», *Г. Кобирилка* «З історії вивчення акцентуації в українській діалектології: аспекти, прийоми, методи», *І. Царалунга* «Діалектне розшарування в староукраїнській мові (на основі явищ вокалізму грамот XIV—XV ст.)», *Н. Хобзей* «Русин», «руський» у словниках і поза ними», *Л. Гула* «Назви грошей у мові актових книг Житомирського міського уряду XVI—XVII століть», *В. Титаренко* «Особливості перекладу польських грамот XVI—XVII ст.», *С. Яценко* «Бототерміни в староукраїнській мові (на основі назв ягід)», *Л. Яшук* «Слов'янські особові імена Житомирщини XVI—XVII ст.»

За підсумками конференції було обговорено та запропоновано для подальшої наукової дискусії періодизацію розвитку структури української мови та терміни (лінгвономени) для називання цієї мови в різні періоди її функціонування.

I. Періодизація розвитку структури української мови

Українська мова, як і решта слов'янських, пройшла тривалий шлях становлення, виділившись із праслов'янської мови-основи (від VI—VII ст. — час появи перших ознак — до XVI — XVII ст. — час завершення формування всіх (або більшості) визначальних лінгвальних особливостей як окремої структури):

- 1) протоукраїнський — VI / VII—X ст.;
- 2) давньоукраїнський — XI—XIII ст.;
- 3) середньоукраїнський — XIV — середина XVIII ст.;
- 4) новоукраїнський — від середини XVIII ст. до сьогодення.

II. Терміни для називання мов у різні періоди розвитку структури української мови

Протоукраїнська мова — назва мови на українських землях у дописемний період — VI—VII—X ст.

Давньоукраїнська (давньоруськоукраїнська) мова — назва мови на українських землях у найдавніший писемний період — XI—XIII ст.

Староукраїнська мова — назва мови на українських землях у період формування найвиразніших її особливостей — XIV — середина XVIII ст.

Новоукраїнська мова — назва національної української мови, відколи народно-розмовний і писемно-літературний вияви збігаються, — від другої половини XVIII ст.

Для усунення термінологічної плутанини щодо називання інших східнослов'янських мов у різні періоди їхнього розвитку пропонуємо терміни: *давньобілоруська, старобілоруська, новобілоруська* мова; *давньоросійська, староросійська, новоросійська* мова. При запозиченні мовних елементів у межах східнослов'янських мов у різні періоди їх функціонування послуговуємося термінами: *українізм, білорусизм, росіїзм*. Уживаний тепер лінгвономен *русизм*, як запозичення тільки з російської мови, семантично не відображає реальної ситуації під час міжмовної взаємодії, адже утворений від Русь, у якій, крім росіян, жили також предки українців і білорусів. Тому трактування *русизмів* у будь-якій іншій мові, наприклад, чеській чи румунській, потребують уточнення: русизми — українізми, русизми — білорусизми, русизми — росіїзми.

Учасники конференції висловили побажання, аби конференції з проблем походження української мови та її говорів в Україні стали періодичними.

Статтю отримано 26.01.2016

Viktor Moysiienko, Halyna Hrymashevych
Zhytomyr Ivan Franko State University, Zhytomyr

INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE
“ORIGIN AND DEVELOPMENT OF THE UKRAINIAN LANGUAGE
AND ITS DIALECTS”.

The Internacional Scientific Conference “The origin and development of the Ukrainian language and dialects”. The scientists of five countries took part in the conference who displayed in their reports actual and lesser-known issues of the origin of the Ukrainian dialects particularly and the language in general as well as payed attention to some important metodological aspects of language origin study.

Key words: *the history of language, the historical dialectology, the origin of Ukrainian language and dialects.*

УДК 047.31 + 81'282

Людмила Рябець, Марина Поїстогова
Інститут української мови НАН України, м. Київ

МІЖНАРОДНА НАУКОВА КОНФЕРЕНЦІЯ «ТРАНСФОРМАЦІЯ ДІАЛЕКТНОГО КОНТИНУУМУ І ПРОБЛЕМИ ЛІНГВОЕКОЛОГІЇ. ДО 30-РІЧЧЯ ЧОРНОБИЛЬСЬКОЇ ТРАГЕДІЇ»

11–12 квітня 2016 р. в Інституті української мови НАН України (м. Київ) відбулася Міжнародна наукова конференція, в якій узяли участь понад 60 науковців із Національної академії наук України, провідних університетів й академічних центрів України, Білорусі, Молдови, Норвегії, Польщі, Росії, Хорватії.

Відкрив конференцію директор Інституту української мови НАН України, доктор філологічних наук, професор *П.Ю. Гриценко*, який зазначив, що катастрофа на Чорнобильській АЕС спричинилася до багатотисячних людських жертв, руйнування життя десятків тисяч жителів ураженої радіацією зони, спустошення частини слов'янської території, мовні та культурні архетипи якої для науковців Славії слугували еталоном давньослов'янської архаїки, становили об'єкт особливої уваги й вивчення впродовж кількох століть. Сьогодні Чорнобиль став символом незахищеності суспільства, його мови, культури, історичної пам'яті перед техногенними чи антропогенними катастрофами. Саме такі трагедії, як і суспільні негаразди та війни, актуалізують необхідність збереження мови, діалектів, національних культур, спонукають мовознавців до розв'язання лінгвоекнологічних проблем. На відповідальності учених за збереження унікальної мовної інформації, свідчень духовної культури та матеріальних артефактів чорнобильського ареалу після

© Л.В. РЯБЕЦЬ, М.В. ПОІСТОГОВА, 2016

1986 р. наголосили віце-президент НАН України, академік НАН України С.І. Пирожков та академік-секретар Відділення літератури, мови та мистецтвознавства НАН України, академік НАН України М.Г. Жулинський.

У доповіді «Діалекти у світлі екології мови» проф. П.Ю. Гриценко порушив питання інформаційного збереження діалектів, необхідності розширення бази емпіричних свідчень про різні діалекти, підкреслив необхідність актуалізації давніших діалектологічних та етнографічних джерел інформації з одночасним розширенням сучасних записів діалектного мовлення як універсального джерела відомостей про різні структурні рівні говірок.

Зацікавлення учасників конференції викликала доповідь проф. Ю. Конься (Краків) «Dlaczego "Ilustrowanu leksykon gwary i kultury..."», a nie "Słownik gwary..."?» про новий тип ілюстрованого діалектного словника, який є вдалим поєднанням діалектного лексикону й енциклопедії традиційної народної культури; доповідач продемонстрував три перші опубліковані томи названої праці. Проф. Є. Сиротюк (Познань) у доповіді «Językowo-kulturowa wspólnota wsi słowiańskiej — założenia projektu badawczego» презентував методологічні засади важливого проекту — аналізу сучасних слов'янських говірок із позиції не лише з'ясування / виявлення структурних особливостей, а насамперед як мовної й культурної самореалізації соціуму окремого населеного пункту. Реалізація такого дещо незвичного підходу пов'язана з поєднанням власне діалектологічного і соціолінгвістичного підходів до вивчення діалектних явищ. Проф. Я. Сятковський та проф. Д. Рембішевська (Варшава) у доповіді «Wschodniosłowiańskie relikty leksykalne w gwarowych nazwach uprzęży i wozu konnego na obszarze Polski» поділилися результатами дослідження східнослов'янських лексичних реліктів у польських говірках, продемонстрували важливість кореляції мовної і культурної інформації під час вивчення лексики і семантики в окремому континуумі та загальнослов'янській перспективі. Розвиток лексичного складу середньонадніпрянських говірок на двох часових зрізах проаналізувала проф. Г.І. Мартинова (Черкаси) у доповіді «До проблеми змінності лексичних одиниць у просторі й часі», проілюструвавши статистику одних елементів і динаміку інших. Проф. Г.Л. Аркушин (Луцьк) відтворив історію виникнення двох переселенських говірок у с. Русино-Берестечко — волинської та середньополіської. О.В. Тер-Аванесова (Москва) дослідила переплетення структурних українських та південноросійських рис за матеріалами прийоменниково-відмінкового керування в слобожанській говірці села Роговате.

Дослідженню різних аспектів говірок Чорнобильської зони — структурних особливостей, змін, географії явищ, реконструкції елементів — присвятили доповіді В.М. Курцова (Мінськ) «Стан і динаміка розвитку гаворак паўднёва-ўсходняй зоны беларускай мовы ў сучасных камунікатыўных умовах Беларусі» (окреслила фонетичні особливості говірок цієї території); Л.В. Рябець (Київ) «Говірки Чорнобильської зони в лексикографічному опрацюванні»; Г.С. Кобирилка (Київ) «Прояви парокситонези в чорнобиль-

ських говірок»; Ю.І. Бідношия (Київ) «Діалектні тексти з Чорнобильського Полісся як джерельна база міждисциплінарних досліджень»; Л.А. Москаленко (Київ) «Сакральність, сакралізація, десакаралізація у говірках Чорнобильської зони»; М.М. Ткачук (Київ) «Реконструкція редуکتивного ареалу: шляхи вивчення переселенських говірок Чорнобильської зони»; Г.І. Гримашевич (Житомир) «Прислівникова лексика середньополіських переселенських говірок як свідчення збереження мовної ідентичності поліщука в новому діалектному оточенні». Усі ці доповіді об'єднують те, що, крім розв'язання окреслених проблем, їхні матеріали розширюють масив нових діалектних свідчень, записаних доповідачами в різний час від переселенців із Чорнобильської зони. Інформативно цінні доповіді Н.С. Вербич (Київ) «Явище гезитації в діалектному мовленні (на прикладі говірок Чорнобильської зони)» та О.С. Іщенко (Київ) «Про одне питання екології мовних ареалів (у контексті збереження чорнобильських говірок)» спиралися на дані українського діалектного фонофонду (Інститут української мови НАН України).

Н.В. Хобзей (Львів) у доповіді «Різномасштабне лексикографічне опрацювання одного діалекту: від Ю. Кміта до М. Онишкевича» порівняла семантичне наповнення статей у двох словниках бойківського говору, а також методику подання цитованого матеріалу і зауважила на доцільності збереження цитат, важливості докладної фіксації семантики кожного слова під час записування діалектного матеріалу та укладання діалектних лексиконів.

К.С. Кожухар (Кишинів) у доповіді «Українські говірки в Республіці Молдова на початку ХХІ ст.: ступінь збереження й актуальність дослідження» презентувала інформацію про функціонування української мови на теренах Молдови, підкреслила генетичну й структурну строкатість українських говірок Молдови та збереження ними значного евристичного потенціалу. Цьому ж ареалу присвятили доповіді «Консервація лексичних архаїзмів в українських анклавних говірках (на матеріалі говірки с. Булаешти Республіки Молдова)» І.В. Гороф'янюк (Вінниця) та «Архаїзація номінацій в українських говірках півночі Молдови» Д.А. Ігнатенко (Бельці).

У доповіді «Діалектологічні праці початку ХХ ст. як пам'ятки втрачених говірок» Б.О. Коваленко (Кам'янець-Подільський) наголосив на пріоритетах використання діалектних текстів для вивчення говіркового мовлення та проаналізував статтю Б.М. Яцимірського про говірку с. Стара Ушиця, яке було затоплене через будівництво Дністровської ГЕС.

Н.Б. Клименко (Селидове) у доповіді «Тексти як джерело вивчення та збереження українських східностепових говірок Донеччини» поінформувала про засади укладання збірника діалектних текстів говірок Донецької обл., а також про стан роботи над «Матеріалами до словника східностепових говірок».

М. Борцюх (Люблін) у доповіді «Українські говірки в Польщі на веб-сторінках» продемонструвала ефективність використання медіа-ресурсів у діалектологічних дослідженнях і поділилася інформацією про записи українського діалектного мовлення на польському телебаченні та радіо.

У доповіді «*Буковинські говірки в умовах культурних трансформацій*» Л.Я. Колеснік (Київ) проаналізувала номінації з календарно-обрядового дискурсу в сучасних буковинських говірках, продемонструвала характер трансформацій вербальних компонентів обрядів, перехід номінацій з обрядової сфери в побутову. Тісний зв'язок лексики діалектів з народною культурою було обрано об'єктом аналізу в доповідях М.В. Поістогової (Київ) «*Східнополіська ботанічна номенклатура і народна культура*» (про купальський обряд і його рослинні атрибути, наділені символічною функцією), О.М. Холод'юн (Київ) (про реалізацію ЛСГ із семемою 'говорити' у східнополіських говірках у зв'язку з відображенням мовної картини світу діалектоносіїв), Н.В. Кірілкової (Рівне) «*Флорономени в говірках Рівненського Полісся*».

Л.М. Тищенко (Слов'янськ) у доповіді «*Номінативні одиниці діалектних текстів Донеччини на тлі української лексикографії*» подала докладну інформацію про формування емпіричної бази для дослідження східно-степових говірок Донецької обл.

Аналізу давніх синтаксичних форм в українських карпатських говірках присвятила доповідь «*Архаїчні форми предикатних синтаксем у структурі говірки с. Богдан Рахівського р-ну Закарпатської обл.*» О.В. Юсікова (Київ).

У кількох доповідях актуалізовано проблему змінності лексики діалектів, зокрема семантичної структури лексем, а також одиниць граматичної будови говірок (В.В. Леснова (Старобільськ) «*Динамічні процеси в оцінній лексиці української мови*»; М.В. Бігусяк (Івано-Франківськ) «*Динамічні процеси в лексико-семантичній системі говірки с. Липовиця Рожнятівського р-ну Івано-Франківської обл.*»; І.В. Симоненко (Київ) «*Говірка с. Липове Сумської обл.: статика і динаміка*»; С.П. Вакульчук (Київ) «*Динаміка і статика в словозміні іменних частин мови (на матеріалі наддністрянських говірок)*»; Я.О. Литвиненко (Суми) «*Динаміка орнітолексики у східнополіських говірках*»; Т.О. Ястремська (Львів) «*Динаміка семантичної структури лексеми верх у говірках південно-західного наріччя*»; Г.А. Чешко (Київ) «*Прислівникова система редукованої говірки с. Новий Глібов Козелецького р-ну Чернігівської обл.*»; О.І. Котяш (Залужжя) «*Динаміка ЛСГ ткацтва північнополіської говірки с. Залужжя в постчорнобильських умовах*»).

Проблему переформатування ареалу внаслідок переселення носіїв говірок порушено в доповіді М.В. Гнатюк (Львів) «*Динаміка північнолемківських говірок у західноукраїнському ареалі*»; зауважено, що переселення спровокувало посилення варіативності лексики, архаїзацію номенів, зміну в смисловій структурі слів, відкритість словотвірної системи.

Пізнавальну цінність давніших писемних пам'яток, у яких відбито регіональні мовні особливості, у контексті дослідження діалектів продемонстровано в доповіді Б. Осовського (Познань) «*Inwentarze szlacheckie — między pismem a gwarą*».

Т.В. Щербина (Черкаси) у доповіді «*Універбати як вияв вторинної номінації в говірках Черкащини*» підкреслила, що одним із виявів удосконалення й раціоналізації номінативних одиниць є універбація, поширена

в розмовному мовленні та зумовлена прагненням респондентів подолати внутрішні суперечності між єдністю значення й розчленованістю засобів вербалізації.

Взаємодію питомих і запозичених елементів у формуванні структурних особливостей новожитніх говірок дослідила М.С. Делюсто (Ізмаїл) — «Проблема запозиченого / питомого в структурних рисах української новожитньої говірки». Дослідженню проблем номінації в українських говірках були присвячені доповіді: Х.І. Яреми (Ужгород) «Назви хвороб у лексичі народної медицини українських говорів Закарпатської області»; О.В. Слободян (Старобільськ) «Народні географічні назви водойм за способом утворення у східнослов'янських говірках Луганщини»; С.С. Поліщук (Одеса) «Номінації сільськогосподарських приміщень для утримання домашніх тварин у говірках Середнього Надбужжя». Т.В. Громко (Кіровоград) у доповіді «Проблеми вивчення північно-західного ареалу степового говору» розповіла про труднощі, з якими стикаються дослідники під час збирання й аналізу матеріалу строкатого новожитнього ареалу, яким є Кіровоградщина. Г.В. Сікора (Київ) на прикладі реконструкції елементів львівського мовлення до 1939 р. показала можливості й цінність такого підходу до вивчення мови міста («Реконструкція як прийом моделювання міського мовлення в діахронії»).

Дві виголошені доповіді («Епістолярна спадщина норвезького славіста Олафа Брока як джерело для вивчення історії українсько-норвезьких наукових зв'язків» Т.П. Льоннгрена (Тромсьо) та «О современном говоре села Убля: через 120 лет после О. Брока» М.М. Толстої (Москва)) були пов'язані з постаттю відомого норвезького славіста Олафа Брока, зарубіжного члена Академії наук України, дійсного члена НТШ, який одним із перших подав докладний опис української говірки с. Убля. У засіданні взяв участь Надзвичайний і Повноважний посол Королівства Норвегії в Україні та Білорусі Й.Е. Фредріксен, який запропонував спільний науковий проект між Україною, Росією та Норвегією щодо видання архівних матеріалів О. Брока з нагоди 150-річчя від дня народження, яке слов'янська наукова громадськість святкуватиме 2017 р.

У доповіді «Динаміка ідіолекту в умовах мовно-культурного пограниччя» проф. Л.Д. Фроляк (Люблін) зосередила увагу на латеральних регіонах — Слобожанщині (ареал поширення східнослов'янських говірок) та польсько-українському порубіжжі: в таких умовах функціонування говірок особливо цінним є дослідження ідіолекту, зокрема типології ідіолектів.

А.О. Колесников (Ізмаїл) у доповіді «Трансформація материнської говірки в новожитню (на матеріалі українських південнобесарабських говірок)» докладно розглянув трансформаційні процеси в говірках новожитнього ареалу межиріччя Дністра і Дунаю, визначив типи говірок за генетичною основою та напрямками структурних перетворень.

Про продовження роботи з вивчення мовлення старообрядців Південної Америки, яку розпочали свого часу Л.Л. і Р.Ф. Касаткіни, доповіла О.Г. Ровнова (Москва), яка розкрила особливості функціонування росій-

ських говірок старообрядців в іншомовному оточенні, роль конфесійної належності, компактного проживання, збереження сімейних традицій та настанови соціуму на збереження мови як факторів дальшої віталізації говірок («*Русские диалекты Южной Америки: современное состояние, опыт изучения и сохранения*»). Метологічно близькою до цієї проблематики була доповідь О. Тимко Дітко (Загреб) «*Наслідки двомовності в мові бачванських руснаків*», де відзначено, що результатом міжмовних контактів стала двомовність, яка виявилася на всіх мовних рівнях і зумовила трансформацію говірок бачванських руснаків.

Виголошені доповіді викликали плідну наукову дискусію. У підсумковому обговоренні взяли участь Я. Сятковський, Д. Рембішевська, К.С. Кожухар, Г.С. Кобирилка, Н.В. Хобзей, О.В. Тер-Аванесова, О.Г. Ровнова, В.М. Курцова, П.Ю. Гриценко та ін., які відзначили цінність оприятних досліджень, що полягала у презентованих нових ідеях, розв'язанні конкретних питань та, що особливо важливо, в новому діалектному матеріалі й формулюванні нових ідей. Серед актуальних завдань окреслено передусім необхідність активізації фіксування нового діалектного матеріалу, створення корпусів фонозаписів і баз транскрибованих діалектних текстів. Підсумовуючи дискусію, П.Ю. Гриценко зауважив, що Чорнобиль — це символ того, що ми можемо втратити будь-якої миті; тому широкий діалог про чорнобильські мовно-інформативні втрати — це сигнал необхідності створювати максимально вичерпні картини про діалекти, які зникають або можуть зникнути. Крім записування й архівування матеріалу, необхідно наполегливо йти шляхом поглиблення змісту дослідження. Очікуваною є поява нових монографій про окремі говірки, такі праці можуть дати докладний опис говірок на всіх структурних рівнях.

В ухвалі конференції наголошено на необхідності привернути увагу суспільства до діалектів як загроженого феномену діалектної мови — складника національної культури, на нагальній потребі збереження українського діалектного мовлення, його продуманого пропагування як народної мовотворчості.

Статтю отримано 24.04.2016

Liudmyla Riabets, Maryna Poistohova

Institute of the Ukrainian language of National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv

INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE “TRANSFORMATION OF DIALECT CONTINUUM AND PROBLEMS OF LANGUAGE ECOLOGY (IN COMMEMORATION OF THE 30TH ANNIVERSARY OF CHORNOBYL DISASTER)”

The International Scientific Conference “Transformation of Dialect Continuum and Problems of Language Ecology (in Commemoration of the 30th Anniversary of Chornobyl Disaster)” took place on 11–12 April 2016 at the Institute of the Ukrainian Language of the NAS of Ukraine. Scientists of different academic and university centres of Ukraine, Belarus, Moldova, Norway, Poland, Russia and Croatia participated in the Conference. 54 reports were heard on plenary and sectional sessions. Researchers emphasized that there were transformation and reduction of language areas, structural changes of some dialects in the context of globalization and aimed others to record complete information about dialect systems.

Key words: conference, dialect continuum, language ecology, transformation, reduction.

УДК 047.31 + 811.6

Юлія Романюк

Інститут української мови НАН України, м. Київ

МІЖНАРОДНИЙ НАУКОВИЙ СЕМІНАР «МОВИ ЄВРОПИ В СТАНІ ОНОВЛЕННЯ»

20—21 квітня 2016 р. в Інституті української мови НАН України відбувся Міжнародний науковий семінар «Мови Європи в стані оновлення». Його організували співробітники відділу структурно-математичної лінгвістики Інституту української мови — учасники Міжнародного наукового проекту «**Лексичні, словотвірні та фразеологічні інновації в сучасних слов'янських мовах**», який Інститут української мови НАН України (координатор проекту — д.ф.н., проф. **Є.А. Карпіловська**) та Інститут славістики Польської Академії наук (координатор проекту — д-р **Зоф'я Ева Рудник-Карватова**) з 2015 р. виконують у рамках Угоди про наукове співробітництво між НАН України і ПАН.

Чергове робоче засідання в рамках плану виконання проекту за потужної підтримки співробітників Інституту, яких виконавці проекту запросили до участі в семінарі, перетворилося на повноцінну Міжнародну наукову конференцію, під час якої було заслухано 34 доповіді чотирма слов'янськими мовами (українською, польською, білоруською та російською). Загалом у виголошених доповідях прозвучали результати дослідження восьми слов'янських мов (крім уже названих, також болгарської, словацької, чеської і словенської) та новогрецької мови.

Кожен блок доповідей супроводжувала зацікавлена й плідна дискусія. На засіданні обговорено актуальні проблеми вивчення динаміки мов сучасної Європи: 1) соціальні та культурні чинники появи інновацій; 2) інновації у

© Ю.В. РОМАНЮК, 2016

взаємодії з актуалізованою та поверненою (реактивованою) лексикою; 3) типи мовних інновацій; 4) процедури виявлення, опису та аналізу інновацій; 5) лексикографічне моделювання інновацій; 6) інновації і мовна норма; 7) інновації у функціональних стилях мови.

Відкрив семінар вітальним словом директор Інституту української мови НАН України д.ф.н., проф. **П. Ю. Гриценко**.

З науковими доповідями виступили зарубіжні гості: учасники проекту з боку ПАН (окрім д-ра **З. Е. Рудник-Карватової**) — д-р **Марцин Фастин**, д-р **Павел Ковальський**, мгр **Якуб Банасяк**, секретар Комісії з лінгвістичної бібліографії при Міжнародному комітеті славістів, доцент Вроцлавського університету д-р **Івона Лучкув**, співробітниця Центру досліджень білоруської культури, мови та літератури НАН Білорусі **Євгенія Волкова** (Мінськ) і доцент Інституту україністики та центральноєвропейських студій Філософського факультету Пряшівського університету д-р **Ярміла Кредатусова** (Пряшів, Словаччина).

Велике зацікавлення та жваву дискусію викликали доповіді співробітників Інституту української мови: чл.-кор. НАНУ, д.ф.н., проф. **Н.Ф. Клименко**, чл.-кор. НАНУ, д.ф.н., проф. **С.Я. Ермоленко**, д.ф.н., проф. **К.Г. Городенської**, д.ф.н., проф. **С. О. Соколової**, д.ф.н., проф. **Є.А. Карпіловської**, к.ф.н. **І.С. Гнатюк**, а також гостей з вишів України: д.ф.н., проф. **Л.П. Гнатюк**, к.ф.н., доц. **А. О. Савенка** (Київський національний університет імені Тараса Шевченка), к.ф.н., доц. **А.А. Таран** (Черкаський національний університет ім. Богдана Хмельницького) та ін.

У доповідях **Н.Ф. Клименко** «Семантичне словотворення в термінології інформатики (в східнослов'янських та новогрецькій мовах)» та **А.О. Савенка** «Грецька диплоглосія: мовна норма в епоху глобалізації» звучала новогрецька мова. Дослідники показали, як глобалізаційні процеси впливають не лише на слов'янські, а й на неслов'янські мови, як дотримання норми сприяє збереженню літературного взірця національної мови.

Блок доповідей, які стосувалися термінологічних проблем сучасного мовознавства, а також вивчення динаміки мов, розпочала **З.Е. Рудник-Карватова** доповіддю «Лінгвістика культури чи лінгвокультурологія? Про роль позамовних чинників у творенні мовознавчих термінів». Широкий спектр теоретичних і практичних питань, пов'язаних з описом і осмисленням динамічних процесів у сучасних слов'янських мовах, висвітлили у своїх доповідях: **Я. Кредатусова** («Мовні інновації — аббревіатури у словацькій мові»), **Я. Банасяк** («Номіналізаційні процеси у фаховій комунікації»), **І. Лучкув** («Традиція та інновація, або про мінливу долю граматичних термінів»), **Є. Волкова** («Білоруська юридична термінологія у перекладних словниках»), **Л. А. Халіновська** («Термінологічні пошуки Івана Ільницького-Занковича (на матеріалі «Німецько-українського летунського словника»)») та **І.В. Шматко** («Мовні інновації в апіології (бджільницька термінологія)»).

С.Я. Ермоленко доповіддю «Літературний стандарт у контексті нових комунікативних викликів» розпочала дискусію про зміни в літера-

турному стандарті нового часу. Інновації у ЗМІ — від початку ХХ ст. і до сьогодні — та їхній вплив на мовну норму розглядали **С.П. Бибик** («Соціокультурні чинники оновлення жанрово-стильових ознак сучасних ЗМІ та рефлексія над мовною нормою») та **Т.А. Коць** («Інновація» у мові преси в контексті змін мовної свідомості: оманливе та реальне»). Ресурси оновлення образної системи мови ЗМІ досліджувала **А.А. Таран** у доповіді «Нові ресурси української політичної метафори». Про фразеологічні інновації йшлося у доповіді **А.Ю. Пономаренко** «Фразеологічні інновації в сучасному діалектному фразеологічному словнику: зауваги до дискусії». Тематику мовної норми підтримала **О.А. Дюндик** («Етранжизми в сучасній українській літературній мові»). **Г.М. Сюта** у доповіді «Соціокультурні чинники оновлення цитатного тезаурусу» на прикладі цитат із пісень та телереклами проаналізувала, як змінюється мовна свідомість сучасного українця.

Про те, на які суспільні виклики сьогодні має відповісти норма української літературної мови говорила **К.Г. Городенська** у доповіді «Проблеми адаптації інновацій до словотвірних і правописних норм української літературної мови». Соціолінгвістичні аспекти розвитку мовної норми у доповіді «Вплив контактної мови: джерело помилок чи джерело збагачення?» висвітлила **С.О. Соколова**. Типове і відмінне у процесах розвитку семантики слів розглянув у доповіді «Семантична деривація у сучасних польській і словенській мовах — накреслення проблеми» **П. Ковальський**. Особливостям та ресурсам словотвірних інновацій у сучасних слов'янських мовах присвятили свої доповіді **Л.П. Кислюк** («Активізація запозичених словотвірних ресурсів у сучасній українській мові») та **Ю.В. Романюк** («Роль аналогії у слов'янських дієслівних інноваціях»). На проблемах входження інновацій до граматичної системи мови зосередила увагу **В.І. Критська** («Адаптування інновацій до словозмінної системи української мови»). Актуальну й гостродискусійну проблему усталення інновацій у системі мови порушила у доповіді «Критерії визначення стійкості мовних інновацій» **Є.А. Карпіловська**.

Доповіді, об'єктом аналізу яких була мова художньої літератури, виголосили **М. Фастин** («Знакові власні назви істот у «Казках роботів» С. Лема та їхній переклад болгарською, чеською та російською мовами») та **Л.В. Мовчун** («Шляхи поповнення римового ресурсу сучасної української поетичної мови»).

Л.П. Гнатюк виступила з доповіддю «*Накладанець*: історія реактивації», де здійснила цікавий експеримент перевірки стійкості цього реактивованого слова. Про реактивовану лексику йшлося і у спільній доповіді **О.М. Тищенко** та **Ю.В. Поздрань** «Реактивована лексика «Російсько-українського словника» за ред. А.Ю. Кримського та С.О. Єфремова».

Великий блок доповідей було присвячено проблемам лексикографічного опрацювання інновацій. **І.С. Гнатюк** у доповіді «Лексикографічне відтворення динаміки фразеологічного фонду сучасної української мови» розглянула динаміку фразеологічного фонду української мови.

І.А. Самойлова порушила проблему моделювання інновацій у словниках нового покоління («Подання семантичних неологізмів у сучасних українських тлумачних словниках»). Запропонувала до дискусії проблему параметризації нової лексики **Н.В. Сніжко** у доповіді «Структурно-функціональна та хронологічна параметризація лексики у зведеному словнику, тезаурусі й електронній картотеці».

У доповіді **Т.В. Тукової** (Полтава) «Відображення гібридизації буття у вербальному світі» розглянуто роль словотворення у виникненні різного типу гібридних номінацій, а **О.В. Іваненко** подав до розгляду учасників семінару деякі власні реконструкції семантики слів («До проблеми семантичної реконструкції слова, образу, контексту»). Про тенденції неологізації чеського лексикону розповіла **В.Є. Федонюк** у доповіді «Неологічні процеси в сучасній чеській мові».

З підсумковим словом виступили координатори проекту «Лексичні, словотвірні та фразеологічні інновації в сучасних слов'янських мовах» д-р **Зоф'я Ева Рудник-Карватова** та д.ф.н., проф. **Є.А. Карпіловська**.

Підбиваючи підсумки, учасники семінару запропонували зробити його регулярним з метою обміну думками щодо дослідження інновацій в українській та інших слов'янських і неслов'янських мовах. Доповіді, виголошені на семінарі, заплановано надрукувати у виданнях Інституту української мови.

Статтю отримано 04.05.2016

Iuliia Romaniuk

Institute of the Ukrainian language of National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv

INTERNATIONAL SCIENTIFIC WORKSHOP
“LANGUAGES OF EUROPE IN A STATE OF RENEWAL”

At the April 20-21, 2016 in the Institute of Ukrainian Language NAS of Ukraine was held International scientific workshop “Languages of Europe in a state of renewal”. It was a working meeting within the framework of the project “Lexical, phraseological and word creative innovations in modern Slavic languages”. But it has become a full-fledged international scientific conference due to the strong support from the employees of the Institute, which project implementers invited to the workshop. It was presented 34 reports of four Slavic languages. Participants, summing up, offered to do it regularly to exchange views on research innovation in the Ukrainian and other Slavic and non-Slavic languages.

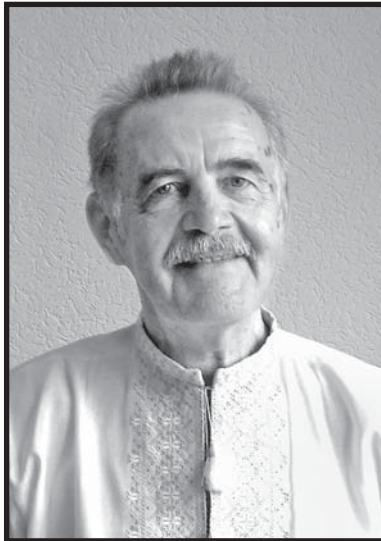
Key words: languages of Europe, Slavic languages, innovation, international scientific workshop.

УДК 092 + 81'16 Задорожний

«СВІТ СВІТИТЬСЯ МЕНІ...»

Пам'яті відповідального секретаря нашого журналу

Світ справді світився йому — Олександрові Григоровичу Задорожному. Світився повагою, приязню, любов'ю. Несподівано відлетів у засвіти поет, талановитий журналіст, добрий лікар, учений-фізіолог, чудова людина. Світлим і шляхетним лицарем-оборонцем рідного слова залишиться відповідальний секретар журналу «Українська мова» у пам'яті колег.

Підвалини того, чим жив і що творив Олесь Григорович, були закладені в дитинстві. Він побачив світ на розкішному вінницькому Поділлі в селі Корделівка Калинівського району. О. Задорожний із золотою медаллю закінчив Стрийську середню школу № 5 на Дрогобиччині. За прикладом названого батька Григорія Варфоломійовича вирішив стати медиком: вступив на лікувальний факультет Дніпропетровського державного медичного інституту, який із відзнакою закінчив 1963 р. Вищоосвічений та ерудований лікар, О.Г. Задорожний постійно надавав кваліфіковану допомогу та консультації всім, хто до нього звертався, стежив за найновішими здобутками в медицині, вдало експериментував із новітніми методами лікування, завжди знаходив час для участі в ме-

дичних форумах, адже належав до лікарів, «які ніколи не зупиняються в пошуку».

Більшу частину життя перебував у середовищі академічної науки — спочатку аспірантом (з 1965 р.), потім — молодшим, старшим науковим співробітником, завідувачем відділу Інституту фізіології ім. О.О. Богомольця НАНУ (1968–1993 рр.). Тут під науковим керівництвом академіка П.Г. Костюка 1969 р. захистив кандидатську дисертацію «Пірамідний контроль передачі аферентної імпульсації в спинному мозку». О.Г. Задорожний — автор понад 60 наукових праць, зокрема двох монографій, співавтор біографічного довідника «Біологи» (1984), в якому узагальнено інформацію про життя і наукову діяльність 1600 вчених. Багато років (1976 — 1993) працював відповідальним секретарем «Фізіологічного журналу» Інституту фізіології ім. О.О. Богомольця¹, був відповідальним за видавничу діяльність Інституту.

О.Г. Задорожний вільно володів кількома іноземними мовами. Це обдарування, а також талант педагога-організатора і творця навчальних казкоповідок повною мірою виявилися під час його роботи головним редактором журналу «Словознайко (англійська мова для дітей)» (1994–2002 рр.).

Від квітня 2003 р. до кінця життя Олександр Григорович працював відповідальним секретарем журналу «Українська мова» в Інституті української мови НАНУ; за його секретарювання вийшло понад 50 чисел часопису. Певний час за сумісництвом був консультантом відділу наукової термінології. У передмові до «Словника української біологічної термінології» (К., 2012 р.) відзначено, що «матеріали на літери А — М переглянув і доповнив кандидат біологічних наук О.Г. Задорожний». На жаль, він не встиг остаточно підготувати перевидання «Опыта русско-украинского словаря (К., 1874 р.) М. Левченка із власноручними доповненнями О. Кониського, над яким працював останнім часом, а також уже не побачив опублікованою свою статтю «Роль І.П. Щелкова в історії природничих наук»², що вийшла друком після його смерті.

Завідувач відділу граматики Інституту української мови К.Г. Горденська згадує: «Я завдячую Олесеві Григоровичу Задорожному як відповідальному секретареві журналу «Українська мова» тим, що він заохотив мене писати мовні мозаїки. Ми швидко зрозуміли, що мозаїки зацікавили читачів, бо в них вони знаходили відповіді на ті нові питання, які висунула мовна практика. Працювати з Олесем Григоровичем було легко й захопливо. Легко, тому що він чітко ставив завдання: «Цікаво дізнатися про вживання слова...» або: «Спробуйте написати про...». Завжди визначав термін його виконання, а вони були короткими, адже верстку журналу швидко передавали до видавництва. Треба було щосили старатися. Інтелегентно нагадував подати статтю чи якийсь матеріал. Був дисципліно-

---

¹ Сагач В.Ф., Ткаченко М.М. На передньому краї фундаментальних досліджень. «Фізіологічному журналу» — 50 років // Фізіологічний журнал. — 2015. — Т. 51. — № 1. — С. 5–12.

² Матеріали XV Міжнародного наукового семінара «Деятели науки и культуры России и Украина (XVIII–XX вв.)» — Санкт-Петербург-Нежин, 2015. — С. 219–231.

ваний, обов'язковий, відповідальний. Пообіцяв — виконав. Вимагав цього і від авторів журналу. Любив повторювати: «Я буду вчитися у всіх вас».

Олесь Григорович глибоко відчував українське слово, висловлював свої враження з приводу тем мовознавчих статей, поданих до журналу «Українська мова», уболівав за їхній рівень, організовував рецензування надісланих матеріалів. Коли ж мав якісь сумніви, то радився з фахівцями, пропонував, як можна поліпшити те, що здавалося невдалим. Якщо ж через недогляд у журналі траплялася помилка, то в наступному номері повідомляв про неї і подавав правильне вживання слова чи об'єктивну інформацію.

Як відповідальний секретар багато зробив для тематичного врізноманітнення рубрик журналу, уважно стежив за розвитком українського мовознавства, замовляв статті авторам на актуальні теми, намагався якнайповніше поінформувати читацьку аудиторію. Брав безпосередню участь у роботі Пленуму «Українська мова», наукових конференцій, налагоджував контакти з мовознавцями різних міст України. Його знали в університетах, відгукувалися на його замовлення, допомагали. Олесь Григорович зніціював друкувати в журналі «Українська мова» протоколи погоджувальної комісії з проблемних питань українського слововживання, словотворення та написання слів Інституту української мови НАН України, що привернуло ще більше уваги і до журналу, і до Інституту, посприяло оперативності інформування читачів про зміни у слово- й терміновживанні, словотворенні та правописі насамперед нових слів. Саме цим зацікавив і розширив коло передплатників журналу «Українська мова», підніс його авторитет в Україні та за її межами.

Олесь Григорович був ерудованою, різнобічно освіченою людиною. Кому довелося бути з ним у товаристві, запам'ятали його як неперевершеного оповідача притч, духовно багату людину, тонкого лірика».

Ділиться спогадом і науковий редактор журналу «Українська мова» Марія Сулима: «...Листопад 2011 року. Мій прилюдний захист кандидатської дисертації. Серед тих небагатьох, хто прийшов підтримати мене такої бентежної хвилини, був і Олександр Григорович. Утім, його підтримку я відчувала з першого дня роботи в журналі «Українська мова». Світлий та інтелігентний, з аристократичними манерами і теплою усмішкою — таких людей нині мало, тож їхній відхід особливо болісний. Ба більше — у той відхід уперто не бажаєш вірити. Попри таке, здавалося б, багатство нашої мови, вона безсила передати всю глибину його постаті.

Ми всі пам'ятатимемо Олександра Григоровича як людину, що випромінювала світло, як людину, що була не просто відповідальним секретарем журналу «Українська мова», а його душею:

Я не помру — перелечу
У світ легкий,
Де сутність — мислі,
І де під напластом часу
Думки, як ядра, —
Енергійно стислі ...
(О. ЗАДОРЖНИЙ)».

Певне, найбільшим захопленням у житті О.Г. Задорожного була поезія. Мати Онися Михайлівна — вчителька української мови й літератури з дитинства прищепила своєму синові любов до рідного слова. Він знав українську мову досконало і ніколи не зупинявся в осягненні її скарбів, був переконаний, що «чужими словами не питають поради у свого народу». Олександр Григорович ще в юності почав писати вірші. У Києві відвідував літературну студію при заводі «Арсенал». Молодий О. Задорожний свої твори публікував у колективних поетичних збірниках та всеукраїнських періодичних виданнях. Слова кількох віршів («Твоє вікно», «Карпатські мрії», «Дарунок» та ін.) покладено на музику. Надзвичайно вимогливий і критичний до себе в поезії, Олександр Григорович підготував рукопис книжки ще у 80-ті роки ХХ століття, однак окрема збірка його віршів «Силуети листя»³ побачила світ лише у 2015 році. Незвичайний поетичний світ автора збірки приваблює щирістю, глибиною, шляхетним спокоєм і вияскравлюється в лірико-філософських роздумах про загадки творчості й минушість життя, виболене самопізнання й мелодії почуттів. На думку автора передмови — мовознавця й письменника Володимира Калашника, поет вихопив з плину часу миттєвості, які творять сповнену чару мудрості таїну книжки, й залучив до такого світосприймання читача.

Усе життя Олександра Григоровича було пов'язане зі Словом, тож видається символічним, що поховали його 9 листопада 2015 р., саме в День української писемності і мови. Падало листя. Погода була хмарна, але, коли йшла заключна частина похоронної відправи, виглянуло сонечко.

«WORLD SHINES TO ME...»

In memory of responsible secretary of our journal

---

³ Задорожний О. Силуети листя [поезії] / Олександр Задорожний; Передмова В. Калашника. — К. : Академперіодика, 2015. — 108 с.

УДК 092 + 81'16 Марван

**ПАМ'ЯТІ ЇРЖІ МАРВАНА
(28.01.1936–13.04.2016)**

---

13 квітня 2016 р. в передмісті Праги після тривалої хвороби помер видатний славіст, професор університету Яна Евангеліста Пуркіне в Усті-над-Лабем та Карлового університету в Празі Їржі Марван. Відомий своїми широкими зацікавленнями — літуаністика, богемістика, полоністика та україністика, — він був одним із найвідданіших друзів української мови та культури в західному світі. Серед найвизначніших здобутків Їржі Марвана (першого професора славістики в південній кулі) — заснування 1982 р. кафедри славістики в університеті Монаша в Мельбурні (Австралія). Його внесок у розвиток польського мовознавства був відзначений Золотим Хрестом Польської Республіки 1991 р., а здобутки в галузі літуаністики — литовським Орденом Гедимінаса 1997 р. Серед найвідоміших праць професора Марвана такі

© А.І. ДАНИЛЕНКО, 2016

монографії: “Modern Lithuanian Declension. A Study of its Infrastructure” (Michigan University, Ann Arbor, 1978), “Prehistoric Slavic Contraction” (University Park, London, 1976), “České stupňování” (München: Otto Sagner, 1986). “Belorussia and its Books” (Melbourne: Monash University, 1986), “Quo vadis, lingua ucrainica?” (Melbourne: Monash University, 1992), “Jazykové millenium. Slovanská kontrakce a její český zdroj” (Praha: Academia, 2000), “Cesty ke spisovné češtině — prvních tisíc let (800–1800) (Ústí nad Labem, Univerzita J. E. Purkyně, 2006), “Introducing Europe to Europeans Through Their Language. One Europe for Centuries — the Euro-Czech view” (Praha: FF UK, 2008 p.), “Čeština — most k Evropě a k Evropanům” (Ústí nad Labem, Univerzita J.E. Purkyně, 2015) та інші. Повніший перелік праць Їржі Марвана можна знайти в томі на його пошану “Europeica — Slavica — Baltica: Jiřímu Marvanovi k 70. Narozeninám”, що вийшов друком у Празі 2007 р. за редакцією Г. Петакової та Г. Оплештілової.

Їржі Марван прожив цікаве наукове й активне громадське життя. Далекого 1959 р. він скінчив філософський факультет Карлового університету в Празі за фахом “чеська мова та українська мова” зі спеціалізацією в балтійських мовах, а вже 1966 р. здобув звання доктора філософії. На наукові зацікавлення Їржі Марвана вплинули Павел Трост, Богуслав Гавранек, Владімір Скалічка та інші провідні члени Празького наукового гуртка. З веління долі Їржі Марван довший час працював поза межами Чехії. 1968 р. він змушений був емігрувати на Захід, спочатку до США, де працював в університеті м. Портланд, потім у Каліфорнійському університеті в м. Девіс, а пізніше в м. Санта-Барбара. Упродовж 1973–1992 рр. викладав в Мельбурнському університеті Монаша (Австралія), де й заснував кафедру славістики, на якій викладали українську мову, та став членом Австралійської академії гуманітарних наук (Australian Academy of the Humanities).

Після повалення комуністичного режиму Їржі Марван повернувся додому й поринув у викладацьку та громадську діяльність. Маючи значний досвід праці за кордоном, певний час перебував на дипломатичній роботі. Зокрема, 1994–1997 рр. був послом Чеської Республіки в Греції, а 1993–1996 рр. — радником при Міністерстві закордонних справ. Із 1999 р. повністю перейшов на науково-викладацьку роботу і 2001 р. в університеті Палацького, в Оломоуці захистив габілітаційну працю. Немов намагаючись надолужити згаяний час на дипломатичній службі, Їржі Марван надрукував десятки статей та монографій з історії чеської мови, граматики та ареальної типології слов’янських мов, соціолінгвістики тощо. Він перший запровадив у слов’янський науковий обіг та розробив такі поняття, як «євролінгвістика», «еколінгвістика» та «лінгвоекотологія». Його наукові праці знайшли свого читача не тільки в Чехії, але й далеко поза її межами, а науковий доробок став надбанням світової славістики.

Авторові цих рядків пощастило знати Їржі Марвана і часто з ним спілкуватися, хоча знайомство наше відбулося помірно недавно. Будучи обізнаним із працями Їржі Марвана, я не наважився підійти до нього в

Охридї під час Міжнародного з'їзду славїстів 2008 р., хоча одного разу ми навіть їхали разом у ліфті і жартували. Утім, я таки познайомився з ним 2013 р. позаочно (електронно), запропонувавши написати статтю до однієї книжки, над якою тоді працював із своїм колегою з Хоккайдоського університету Мотокі Номачі. Коли у березні 2014 р. я мав доповідь у Карловому університеті, Їржі Марван навмисно приїхав до Праги, щоб провадити засіданням. Після доповіді ми довго розмовляли про славїстику та лінгвістику загалом, а зокрема про українську мову та її місце в Європі, згадували про різних науковців та сперечалися про долю науки. Наступного дня він запросив нас із дружиною до себе, де ми познайомилися з його дружиною Мірою. За обідом ми знов розмовляли про всіх і вся, але здебільшого про майбутнє українїстики та славїстики, а також про спільні наукові плани. Коли теплим вечором ми нарешті прощалися з ним та його дружиною на пероні, я не міг собі уявити, що бачу його трохи іронічні, але теплі очі востаннє. Його сутула постать у світлі ліхтарів та рука, що застигла на мить у повітрі, так і закарбувалися в моїй пам'яті. У свій останній приїзд до Праги на початку березня цього року я заздалегідь домовився з Їржі Марваном про зустріч у Карловому університеті. Однак буквально напередодні (як колись Юрій Шевельов у квітні 2002 р. напередодні нашого походу до Метрополїтальної Опери) Їржі Марван написав мені, що нездужав і змушений, хоч як йому було це прикро, відкласти нашу зустріч. Тоді ніщо не віщувало, що той коротенький електронний лист від нього буде останнім, а його стаття про українську мову в європейському контексті так і залишиться незакінченою.

Нехай земля Йому буде пухом!

Андрій ДАНИЛЕНКО
Університет «Пейс», м. Нью-Йорк

Andriy Danylenko
Pace University, New York

IN MEMORY OF JIŘÍ (GEORGE J.) MARVAN (28.01.1936–13.04.2016)

ЗМІСТ

Дослідження

Василь Грещук

Чинники формування діалектної лексики.....**3**

Галина Кобиринка

Прийоми й методи аналізу парокситонези на тлі вільного, рухомого наголосу в українських говірках..... **14**

Ірина Самойлова

Інформаційна структура українських еквівалентів у перекладному словнику.....**24**

Оксана Тищенко

Архівна картотека як лексико-ілюстративна база «Російсько-українського словника» за редакцією А.Ю. Кримського та С.О. Єфремова. І. Лексична картотека: історія створення та репресій.....**44**

Світлана Бибик

Оновлена стильова норма засобів масової інформації.....**72**

Тетяна Коць

Явище варіантності в історії літературної мови.....**82**

Ольга Черемська

Витоки харківської філологічної школи і потєбнянські національно-мовні традиції.....**92**

Ганна Дядченко

Антропометафора в українській поетичній мові кінця ХХ — початку ХХІ століття..... **112**

Руслана Коца

Складні прикметники у давньоукраїнській мові: семантика і структура..... **125**

Лариса Лісова

Історія вивчення та перспективи дослідження українських прізвищ..... **136**

Огляди та рецензії

Світлана Соколова

Теоретичні і прагматичні аспекти слов'янського словотворення
Рецензія на книгу «Slavische Wortbildung im Vergleich: Theoretische und pragmatische Aspekte» / Slavica Varia Halensia / Band 12 / Martin-Luther-Universität Halle-Wittenberg / Svetlana Mengel (Hg.). — Berlin: LIT VERLAG Dr. W. Hopf, 2014. — 681 S.....**145**

Яна Остапчук

Текст, смисл, образ: лінгво-когнітивний вимір
Кононенко В.І. Текст і смисл. — Київ-Івано-Франківськ:
Вид-во Прикарпатського національного університету

імені Василя Стефаника, 2012 — 272 с.; Кононенко В.І. Текст і образ. — Київ-Івано-Франківськ: Вид-во Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника, 2014 — 191 с. **153**

Наукова хроніка

Віктор Мойсієнко, Галина Гримашевич

Міжнародна наукова конференція «Походження й розвиток української мови та її говорів». (м. Житомир, 12—13 листопада 2015 року)..... **158**

Людмила Рябець, Марина Поістогова

Міжнародна наукова конференція «Трансформація діалектного континууму і проблеми лінгвоекології. До 30-річчя Чорнобильської трагедії»..... **163**

Юлія Романюк

Міжнародний науковий семінар «Мови Європи в стані оновлення» **169**

Незабутні імена

«Світ світиться мені...»

Пам'яті відповідального секретаря нашого журналу..... **173**

Андрій Даниленко

Пам'яті Іржі Марвана (28.01.1936—13.04.2016)..... **177**

Мовна мозаїка

Катерина Горденська

Посада заступника чи заступниці директора? **43**

Передусім, передовсім, насамперед — не вставні слова..... **71**

Нарешті з розділовими знаками і без них..... **111**

Копійка — копійки — дві копійки — вісімдесят сім копійок..... **135**

Відомості про авторів

184

CONTENTS

Researches

Vasyl Greshchuk

Factors of dialectal vocabulary formation **3**

Halina Kobyrnka

Methods of paroxytone analysis against a background of movable accent in ukrainian dialects **14**

Iryna Samoilova

Informational structure of Ukrainian equivalents in translation dictionary **24**

Oksana Tyshchenko

The archival card index as the lexical and illustrative base of «Russian-Ukrainian dictionary» ed. A. Krymsky and S. Efremov part 1. Lexical card index: history of creation and repression **44**

Svitlana Bybyk

Renewed style rules of media **72**

Tetyana Kots

Phenomenon in the history variance literary language **82**

Olga Cheremyska

Origins of Kharkiv philological school and national and linguistic traditions of O. Potebnia **92**

Hanna Dyadchenko

Anthropometaphor in the Ukrainian poetic language (The end XXth / beginning XXIth centuries) **112**

Ruslana Kotsa

The compound adjectives in old Ukrainian language: semantics and structure **125**

Larysa Lisova

History of studying and perspectives of research of Ukrainian surnames **136**

Book review

Svitlana Sokolova

Theoretical and pragmatic aspects of Slavic derivation
Review of the book «Slavische Wortbildung im Vergleich: Theoretische und pragmatische Aspekte» / Slavica Varia Halensia / Band 12 / Martin-Luther-Universität Halle-Wittenberg / Svetlana Mengel (Hg.). — Berlin: LIT VERLAG Dr. W. Hopf, 2014. — 681 S. **145**

Yana Ostapchuk

Text, sense, image: linguo-cognitive dimension
Book review on: Kononenko V.I. Text and sense. — Kyiv—Ivano-Frankivsk: Publishing house of Vasyl Stefanyk Precarpathian national university, 2012. — 272 p; Kononenko V.I. Text and image. — Kyiv—Ivano-Frankivsk: Publishing house of Vasyl Stefanyk Precarpathian national university, 2014. — 191 p. **153**

**Science
chronicle**

Viktor Moysiienko, Halyna Hrymashevych
International scientific conference "Origin and development
of the Ukrainian language and its dialects" **158**

Liudmyla Riabets, Maryna Poistohova
International Scientific Conference "Transformation of dialect
continuum and problems of linguoecology (In commemoration [of the
30-th anniversary of Chornobyl disaster)" **163**

Iuliia Romaniuk
International scientific workshop "Languages of Europe in a state
of renewal"..... **169**

**Unforgettable
names**

«World shines to me...»
In memory of responsible secretary of our journal **173**

Andriy Danylenko
In memory of Jiří (George J.) Marvan (28.01.1936–13.04.2016) **177**

**Linguistic
miscellanea**

43, 71, 111, 135

Contributors

184

Відомості про авторів

БИБИК Світлана Павлівна, доктор філологічних наук, професор, старший науковий співробітник відділу стилістики та культури мови, Інститут української мови НАН України

ГОРОДЕНСЬКА Катерина Григорівна, доктор філологічних наук, професор, завідувач відділу граматики, Інститут української мови НАН України

ГРЕЩУК Василь Васильович, доктор філологічних наук, професор, завідувач кафедри української мови, Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника, м. Івано-Франківськ

ГРИМАШЕВИЧ Галина Іванівна, кандидат філологічних наук, доцент кафедри української мови, Житомирський державний університет імені Івана Франка

ДАНИЛЕНКО Андрій Іванович, кандидат філологічних наук / PhD, професор, кафедра сучасних мов і культур, університет «Пейс», Нью-Йорк

ДЯДЧЕНКО Галина Вікторівна, кандидат філологічних наук, викладач кафедри мовної підготовки іноземних громадян, Сумський державний університет

КОБИРИНКА Галина Степанівна, кандидат філологічних наук, докторант відділу діалектології, Інститут української мови НАН України

КОЦА Руслана Олександрівна, кандидат філологічних наук, молодший науковий співробітник відділу історії української мови, Інститут української мови НАН України

КОЦЬ Тетяна Анатоліївна, кандидат філологічних наук, науковий співробітник відділу стилістики та культури мови, Інститут української мови НАН України

ЛІСОВА Лариса Олександрівна, кандидат філологічних наук, старший викладач кафедри історії та культури української мови, Східноєвропейський національний університет імені Лесі Українки, м. Луцьк

МОЙСІЄНКО Віктор Михайлович, доктор філологічних наук, професор, завідувач кафедри української мови, Житомирський державний університет імені Івана Франка

ОСТАПЧУК Яна Володимирівна, кандидат філологічних наук, доцент кафедри іноземних мов Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника, м. Івано-Франківськ

ПОІСТОГОВА Марина Валеріївна, кандидат філологічних наук, науковий співробітник відділу діалектології, Інститут української мови НАН України

РОМАНЮК Юлія Віталіївна, кандидат філологічних наук, старший науковий співробітник, Інститут української мови НАН України

РЯБЕЦЬ Людмила Віталіївна, кандидат філологічних наук, виконувач обов'язків завідувача відділу діалектології, Інститут української мови НАН України

САМОЙЛОВА Ірина Анатоліївна, кандидат наук, старший науковий співробітник відділу лексикології та лексикографії, Інститут української мови НАН України

СОКОЛОВА Світлана Олегівна, доктор філологічних наук, професор, завідувач відділу соціолінгвістики, Інститут української мови НАН України

ТИЩЕНКО Оксана Миколаївна, кандидат філологічних наук, старший науковий співробітник відділу лексикології та лексикографії, Інститут української мови НАН України

ЧЕРЕМСЬКА Ольга Степанівна, кандидат філологічних наук, професор, завідувач кафедри українознавства і мовної підготовки іноземних громадян, Харківський національний економічний університет імені Семе́на Кузне́ця